

SPECIAL ISSUE – IV : JUNE – 2020



CHIEF EDITOR

Dr. Anil Dodewar

EDITORS

Prof. Akash Bele

EXECUTIVE EDITOR

Dr. Ishwar Wagh

PUBLISHED BY :

UPA Group Publication In Association with University Professors' Association. 38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road, Nagpur-24.

CORPORATE OFFICE:

38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road, Nagpur-24.

PUBLICATION :

The UPA Interdisciplinary e-journal is published Bi-annually.

© All Rights Reserved.

The views expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the views of Journal or the body under whose auspices the journal is Published.

For downloading the Issue, Click the link given below

http://upa.org.in/ejournal_sp_iv

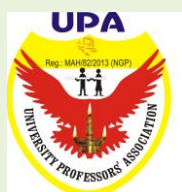
Visit : www.upa.org.in

Share your valuable feedback at

upanagpur@gmail.com

upajournal@gmail.com

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal



Published By
UPA Group Publication
In Association With
Smt. Rajkamal Tidke Mahavidyalaya, Mouda
Bar. Sheshrao Wankhede Arts & Commerce College



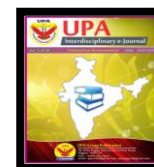
Khaparkheda

June-2020

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal



Published By
UPA Group Publication
In Association with



Smt. Rajkamal Tidke Mahavidyalaya, Mouda

Bar. Sheshrao Wankhede Arts & Commerce College, Khaparkheda

June-2020

Special Issue – IV

**(Social Science, Commerce, Science, Education, Law, Languages and
Computer Science)**

Editorial Board

Dr. Anil Dodewar

(Chief-Editor, UPA Interdisciplinary E-Journal)

Prof. Akash Bele

(Editor)

UPA Interdisciplinary e-journal

Dr. Ishwar Wagh

(Executive Editor)

UPA Interdisciplinary e-journal

ACKNOWLEDGEMENT

The editors have tried their level best to review the articles and tested out to impede the secretive literature. However, the authors of the respective research papers shall remain accountable for originality of the paper and rigorous thoughts contained therein. The Advisory Committee of the journal has provided their valuable guidance for the betterment of the issue. On behalf of the entire UPA team, I therefore thank and extend my sincere gratitude to each and every one for their contributions and suggestions offered for the welfare of the journal.

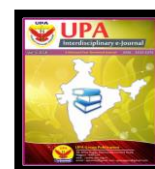
Chief Editor



UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal



Published By
UPA Group Publication
In Association with



Smt. Rajkamal Tidke Mahavidyalaya, Mouda
Bar. Sheshrao Wankhede Arts & Commerce College, Khaparkheda

Advisory Board

Dr. Devendra Bhongade Principal Jivanvikas Mahavidyalaya Devgram, Dist. Nagpur	Dr. Abhay Bhakte Principal S. R. B. T. College Mouda
Dr. R. G. Tale Principal B. S. W. A. & C. College Khaparkheda	Dr. Sahebrao Chavan Officiating Principal G. S. College of Commerce Wardha
Dr. Gopal Zade Head, Dept. of Commerce S. R. B. T College Mouda	Mrs. Sangita Chore Librarian B. S. W. A & C College Khaparkheda

Peer Review Committee

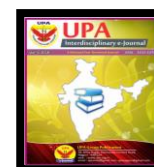
Dr. Anup Gumble Dept. of English Arts, Commerce & Science College Arvi	Dr. Yogesh Sarode Dept. of English Jivanvikas Mahavidyalaya Devgram
Dr. Atul Naik S. R. B. T. College Mouda	Dr. Sandya Wankhede S. R. B. T. College Mouda
Dr. Rajendra Raut B. S. W. A. & C. College Mouda	Dr. Prakesh Neulkar S. C. A. & C. College Butibori
Dr. Ganesh Maywade Sant Gadge Maharaj Mahavidyalaya Hingna, Nagpur	H. L. Kharbikar ICAR Nagpur

Note : All research papers have been reviewed by the peer-review committee to check the plagiarism. However, the views expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the views of the Journal or the body under whose auspices the journal is published. Hence, the authors themselves shall be responsible for the originality of papers and thoughts contained therein.

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal



Published By
UPA Group Publication
In Association with



Smt. Rajkamal Tidke Mahavidyalaya, Mouda
Bar. Sheshrao Wankhede Arts & Commerce College, Khaparkheda

SPECIAL ISSUE - IV : 2020

Sr.	Name of Authors	Title
1	Mrunal Khobragade Shri Bhausahab Vartak College, Borivali, Mumbai	Declining GDP Growth Rate and Employment in The Wake of COVID-19, and fiscal stimulation
2	Prof. Gopal Eknath Ghumatkar Prof. Pratiksha Narayan Tikar IDOL, University of Mumbai, Mumbai	COVID-19 & Disguised Unemployment
3	Dr. Pravin M. Chandragiriwar Bhawabhuti Mahavidyalaya, Amgaon	COVID-19 virus impact on Agricultural Economy fields
4	Mr. Umesh S. Kurhade Smt. Shakuntalabai Dhabekar Mahavidhyalaya, Karanja Dist. Washim.	Empowerment of Tribal Women: Indian Aspect
5	Dr. Mahesh C. Dabre Smt. L. R. T. College of Commerce, Akola	Stress Release Management in COVID Crises of Different Age Group Citizens of Akola District
6	Dr. Rajendra B. Kapse Ashok Moharkar Arts And Commerce Collage, Adyal, Dist : Bhandara.	The Impact of COVID-19 on Stock Market
7	Dr, Suresh Bhagwat Dr, M. W. P. W. S. Collage, Nagpur.	Impact of Retails Industry sector in Covid-19
8	H. L. Kharbikar C. Radhika N.G. Patil M.L. Roy Pratibha Joshi Vaishali Bokde Ishwar Wagh	Covid-19 Pandemic and National Lockdown: Socio Economic Impacts and Suggestive Measures for Agribusiness Sector in India
9	Dr. Sonali Tambuskar R. S. Mundle Dharampeth Arts & Commerce College, Nagpur	Impact of COVID-19 on Indian Exports and Current Indian Economy
10	Dinkar B. Taywade Nutan Adarsh Mahavidyalaya, Umred Dr. Dhananjay W. Deote Bar. Sheshrao Wankhede Mahavidyalaya, Mohpa	Disaster management in Libraries and Information Centers:
11	Dr. Dilip Keshawrao Barsagade Fule-Ambedkar College of Social Work, Gadchiroli	Impact of Covid-19 on circular migrant worker in Indian
12	Mrs. Shilpa Abhay Bhakte Janta Highschool, Mouda	Online Education: Advantages & Disadvantages
13	Vaishali Bokde-Kharbikar H.L. Kharbikar Ishwar Wagh M.L. Roy Pratibha Joshi R.K. Rai	Corona Pandemic and Education Sector in India: Socio Economic Consequences and Suggestive Measures

14	Dr. Sangita Rajendra Chore	Problems and Challenges Faced by Online Teachers
15	Dr. Prabhakar G. Motghare Bar Sheshrao Wankhede College of Arts and Commerce, Khaperkheda	Effect in Post Covid-19 on Unemployment of various sector in India
16	Dr. Atul P. Naik Srimati, Rajkamal Baburao Tidke. Collage, Mouda.	Stress Management Of Covide-19 on Government Workers, Health Workers and Education Sector
17	Dr. Mithila B Wakhare R.S.Mundle Dharampeth Arts & Commerce College, Nagpur	Online Education: Advantages and Disadvantages
18	Ashok S. Khobaragade Arts and Commerce Night College, Nagpur	Online Education : Advantages and Disadvantages
19	Dr. Amit Pande	Impact of Digital Media in Education sector on Covid-19
20	Dr. Prashant S. Dafar, Smt. Rajkamal Baburao Tidke Mahavidyalaya, Mouda Dist.Nagpur.	Psycho-Socio Impact of Corona Virus (COVID 19)
21	Dr. Vijay R. Bagde H.B.T Arts & Commerce College, Nagpur	A Study of Online Education : Advantage and Disadvantage
22	Dr. Virendra Y. Admane H.B.T. Art and Commerce Collage, Nagpur.	Corona Virus Pandemic – Way of social change In Life
23	Dr. Swarnlata Warke Dhanwate National College, Nagpur	Impact on Indian Agriculture after covid 19
24	Dr. Gopal Zade Smt, Rajkamal Baburao Tidke. Collage, Mouda.	Impact of Covid-19 on Workers of Production, Manufacturing, Construction, and related Service sector.
25	Dr. P.L. Neulkar SA&CC Butibori Nagpur-441108	A Study of impact of COVID-19 on Education Sector
26	Dr. Kishor Harish Dhote Dhanwate National College, Nagpur	Impact on the Indian Economy after Covid – 19 (our Indian economy perspective)
27	Dr. Liladhar D. Kharpuriye Bar. Sheshrao Wankhede Mahavidyalaya, Mohpa	Employment after Covid-19 in India
28	Dr. Manda Mohod P. Thote College of social work, Nagpur	Impact Of COVID-19 On Export, Economic Growth and Youth Employment
29	Prof. Dr. Narendra L. Gadge Smt. Rajkamal Babaurao Tidke Mahavidyalaya, Mouda Dist. Nagpur	Increasing Water Crisis during Covid-19
30	Prof. Vijay Janrao Pathak Shri. Niketan Arts and Commerce College, Reshimbagh, Nagpur	Online Education : Advantages & Disadvantages
31	Dr. Abhay Bhakte Smt. R.B. Tidke College, Mouda	Problem Of Employment In India Due To COVID-19
32	Dr. Suhasinee.H.Randhir KDK College of Engineering, Nagpur.	Online Learning – The Changing Face of Traditional Classroom
33	Dr. Sandhya Wankhede SRBT Mahavidyalaya, Mouda, Dist. Nagpur	Impact of COVID-19 on MSME sector In India
34	Dr. Nabha Kamble Jawaharlala NehARU Arts, Commerce and Science College, Wadi, Nagpur	Impact of COVID-19 on Indian Agriculture Sector
35	Dr. Yagya Singh Rajkumar Kewalramani Kanya Mahavidyalaya, Nagpur	The CORONA war of India
36	डॉ. अनिता रणधीर श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, राजुरा (चंद्रपूर)	ऑनलाईन शिक्षण – फायदे आणि तोटे

37	डॉ. मंजुषा राजेंद्र ठाकरे अण्णासा साहेब गुंडेवार महाविद्यालय, नागपूर	कोविड-१९ महामारी आणि मजुरांशिवाय पंगु झालेले उद्योगक्षेत्रे
38	डॉ. संगीता कृष्णराव उमाळे बॅ. शोषराव वानखेडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खापरखेडा (नागपूर)	ऑनलाईन शिक्षणाचा फायदा व तोटा
39	डॉ. विशाल मालेकर प्रभाकरराव मामुलकर महाविद्यालय, कोरपना (चंद्रपूर)	कोविड-१९ चा भारताच्या आर्थिक विकासावर आणि रोजगारावरील परिणाम
40	प्रा. आर. बी. शेंडे लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा	पर्यावरणस्नेही समग्र आरोग्य धनसंपदा
41	डॉ. सुनंदा देशपांडे समर्थ महाविद्यालय, लाखनी	कोविड-१९ च्या स्थलांतरित कामगारावर परिणाम
42	प्रा. सुलभा स. वागदे शरदचंद्र कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय बुटीबोरी	कोविड-१९ : स्थलांतरित श्रमिक आणि अर्थव्यवस्था
43	डॉ. तात्याजी गोडाम नेवजाबाई हितकारिणी महाविद्यालय, ब्रम्हपुरी	कोविड-१९ च्या प्रकोपाचा बँकिंग क्षेत्रावर परिणाम तथा येस बँकेचे पुनरुज्जीवन
44	डॉ. अनिता महावादीवार भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर	कोविड-१९ चा कृषिक्षेत्रावर होणारा परिणाम
45	प्रा. सतीश जाधव न. प. शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड	कोविड-१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम
46	प्रा. डॉ. राजू ढबाले अशोक मोहरकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अड्याळ (भंडारा)	कोविड-१९ चा भारतात रोजगारावर होणारे परिणाम अभ्यासणे
47	डॉ. प्रीती काळे डॉ. प्रणया पाटील महिला महाविद्यालय, नागपूर	भारत, कोविड-१९ आणि बदलत चाललेली आर्थिक दैनंदिन जीवनशैली
48	डॉ. राजू अंबाडकर आर. बी. व्यास कला व वाणिज्य महाविद्यालय, कोंढाळी	कोरोना व्हायरसचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम
49	प्रा. जगदीश वाटमोडे संताजी महाविद्यालय, नागपूर	कोविड-१९ चा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर परिणाम
50	डॉ. ईश्वर वाघ श्रीमती राजकमल बाबुराव तिडके महाविद्यालय, मौदा (नागपूर) प्राचार्य डॉ. आर. जी. टाले बॅ. शोषराव वानखेडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खापरखेडा (नागपूर)	“Corona virus (COVID-19) चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव, विश्लेषणात्मक अध्ययन
51	डॉ. दिलीप चव्हाण एस. आर. बी. टी. महाविद्यालय, मौदा (नागपूर)	कोरोना-१९ आणि समाजमनावर झालेला परिणाम
52	प्रा. डॉ. सुनील बोरकर श्रीमती राजकमल बाबुराव तिडके महाविद्यालय, मौदा (नागपूर)	कोरोना-१९ आणि आत्मनिर्भर भारताची संकल्पना (स्वदेशी)
53	डॉ. चुन्नीलाल साखारवाडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पेट्रोल पंप (जवाहरनगर)	कोरोना-१९ चा भारतीय उद्योग व अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम
54	प्रा. डॉ. मुकुंदा मेश्राम श्रीमती राजकमल बाबुराव तिडके महाविद्यालय, मौदा (नागपूर)	कोरोना प्रादुर्भावातून भारतीय अर्थव्यवस्थेची उभारी
55	सुनील घुगल तायवाडे कॉलेज, कोरडी (नागपूर)	कोरोना (कोविड-१९) चा मानवी आरोग्य व भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम
56	डॉ. महेंद्र गावडे नारायणराव काळे स्मृती मॉडेल कॉलेज, कारंजा (घा.) (वर्धा)	कोरोना विषाणूच्या महामारीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम
57	प्रा डॉ जे एस हटवार आर्ट्स अँड कॉमर्स नाईट कॉलेज नागपूर	ऑनलाईन शिक्षणाचे फायदे आणि तोटे

DECLINING GDP GROWTH RATE AND EMPLOYMENT IN THE WAKE OF COVID-19, AND FISCAL STIMULATION

Mrunal Khobragade

Assistant Professor

Department of Economics

Shri Bhausahab Vartak College

Borivali (W), Mumbai.

***Abstract :** Demonetisation and then improperly implemented GST already lead Indian economy into bad phase, in terms of declining GDP, rising unemployment etc. and now major shock like COVID-19 pandemic totally destroying economy. unemployment rate is its peak. This pandemic most adversely affected to the employment of workers, working in unorganized sector, It is a vulnerable group of society who suffers most during such time. To boost the employment; packages, schemes, reforms are declared by government, but unless good coordination is not maintained, expected results are difficult to get.*

Introduction : COVID-19 pandemic and subsequently declared lockdown affected severely lives of many people. The severity is such an extent that many people lost their lives, many had to loose their jobs. Due to unemployment many left for their native place, villages from cities, where they were working. Unfortunately some of them died during journey. More or less it has negativity affected social, economic, psychological life of each and every one, from school going children to old age pensioners. And obviously it has adverse impact on the economic indicators of the country, such as income, employment, production etc. Thus it has affected each and every sector of the economy.

This paper tries to study the GDP growth rate, unemployment situation of the country before the lockdown and after the lockdown, and what are the policy measures taken by government to mitigate this problem particularly during this lockdown.

Objectives :

- To study the pre and post lockdown GDP growth rate.
- To study the impact of COVID-19 pandemic on unemployment rate.
- To understand the fiscal stimulation declared by government during lockdown

Methodology : The secondary data has been used for the preparation of this paper. Like reference books, journals, periodicals, research papers, government reports, news papers, etc.

Pre and post lockdown GDP growth rate in India : In India GDP growth rate has been continuously declining after the demonetization, which was declared on 8th December 2016. Before this India had quite good growth rate. It was 7.4 percent, 8 percent and 8.3 percent for the years 2014-15, 2015-16, 2016-17 respectively. But due to demonetization and hurriedly implemented GST, growth rate of GDP declined in the subsequent years where for 2017-18 it was 7 percent for 2018-19 it was 6.1 percent and for 2019-20 it is shocking 4.2 percent, lowest in 11years, which was estimated around 5 percent but affected by initial days of lockdown and came down at 4.2 percent. Thus even before the COVID-19 effect emerge in India, there was prolonge economic slowdown in the country.

As a result of COVID-19 effect and particularly lockdown it seems that the economy will be hit severely, that can be seen from GDP growth rate estimation made by various agencies for financial year 2020-21. According to the SBI Ecowrap report growth rate may come down to 1.1 percent. Rating agencies like CRISIL pegs economic growth rate at 1.8 percent, Moody estimated it literally at zero, International Monetary Fund (IMF) projected it at 1.9 percent.

From the above estimation of GDP growth rate, the worse impact of COVID-19 on an economy can be understood. And this slowdown in the economy, decline in the growth rate has a direct impact on employment. It raises unemployment in the economy.

Impact of COVID-19 pandemic on unemployment rate : As a result of COVID-19 pandemic and lockdown India's unemployment rate increased to 27.11 percent in April, which was around 7 percent before the arising of pandemic. This rate of unemployment was highest in urban area and stood at 29.22 percent, whereas in rural area it was 26.69 percent.

In this month of April, due to lockdown 27 million youth in the age group of 20-30 years lost their jobs. The data published by Centre for Monitoring Indian Economy (CMIE) on 5th of June 2020 the unemployment rate was 22.1 percent, which was calculated on the basis of 30 days moving average. This high unemployment rate indicates that large segment of the labour force, even after having the willingness to work is unable to find jobs.

This unemployment may persist for quite a long time, since it has some non economic causes also such as uncertainty of lifting of total lockdown, fears of diseases, medical facilities and sudden loss of jobs, bad experience during lockdown all these causes may refrain rural workers to move from rural area to urban one.

Government Initiative : Government has taken many steps to mitigate the problem of workers. Particularly the migrant workers. For example government declared 'Pradhan Mantri Garib Kalyan Yojana' (PMGKY) package, 'One Nation One Ration Card' and many more small measures and reforms. But most important from employment generation point of view is 'Amtanirbhar Bharat' package. Under this easy credit made available to the street vendors, in a hope that they will restart their business once the lockdown is lifted, it may provide benefits to 50 lakhs street vendors. Second one is collateral free loan to MSME sector. But success of this easy credit availability to street vendors and MSME sector is quite limited.

Better result may get with respect to unemployment reduction from Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Scheme, for which under 'Amtanirbhar Bharat' package additional allocation is made that is of Rs. 40000 crores which was earlier around Rs. 61,000 crores. This may reduce the unemployment problem of migrant workers who are leaving for their own villages. Even under MGNREGA wage rate also increased.

Conclusion : COVID-19 pandemic and subsequently imposed lockdown has a tremendous negative impact on the lives of people. Already Indian economy was not doing well after demonetization. There was need to declare major reforms. And now COVID-19 is a major shock to the economy. Though 'jumbo' package and reforms are declared but it will not show the result immediately. For better and quick result of this, there is need to have strong coordination among all the economic agent.

References :

- 'GDP growth shows to a 11-year low of 4.2%, Q4 slumps to 3.1%' , The Hindu, 30 May 2020.
- 'India's economic growth may fall to 1.1% this fiscal: SBI report',The Hindu, 16 April 2020.
- 'CRISIL pegs India's FY 21 economic growth rate at 1.8% from 3.5%', Business Standard, 28 April 2020.
- 'Moody's estimates no GDP growth for India FY 21 as corona virus plagues economy', India Today, 8 May 2020.
- 'IMF projects India's growth rate at 1.9% in 2020, forecasts global recession due to COVID-19', Economic Times, 14 April 2020.
- 'India's unemployment rate rises to 27.11% amid COVID-19 crisis: CMIE', The Hindu, 5 May 2020.
- ' 27 million youth in age group of 20-30 years lost jobs in April-CMIE', Economic Times, 13 May 2020.
- ' Unemployment Rate in India', <http://unemploymentindia.cmie.com>
- Modi is recycling champion of India-by Yashwant Sinha. www.ndtv.com
- 'Q4 GDP Highlights:Growth slows to 3.1% hurt by lockdown, beats estimates; govt adds caveat', Financial Express, 29 May 2020.
- 'GDP growth rate for 2018-19 revised downloads to 6.1 percent', Economic Times 01 February 2020.

COVID-19 & DISGUISED UNEMPLOYMENT

Prof. Gopal Eknath Ghumatkar

Assistant Professor

Dept. of Economics,

IDOL, University of Mumbai,

Mumbai.

Email: ghumatkar111@gmail.com

Mob. 9711761343

Prof. Pratiksha Narayan Tikar

Assistant Professor

Dept. of Economics,

IDOL, University of Mumbai,

Mumbai.

Email: pntikar99@gmail.com

Mob. 7219468751

Abstract : *Disguised unemployment was the biggest issue in the front of agriculture sector of India and also whole Indian economy till Dec. 2019. Then in December, 2019 new issue challenge arisen and that is COVID-19 which is corona virus disease 2019. The COVID-19 became the biggest challenge to sustain employment in unorganized sectors. In the result of this pandemic in urban area, many private sectors are reducing the labours due to lockdown policy of government. Service sector of India and industrial sector affected more than other part of economy. Therefore, labours of industrial sector and service sector loss their jobs, hence they are migrating to their own villages by huge amount. It is the biggest migration from urban to rural area in the 21st century. It will create over burden on agriculture sector and will lead to increase disguised unemployment in agriculture which is already higher. So, the main objective of this research paper is that to see the impact of COVID-19 on disguised unemployment in India. Analytical research methodology has been used on the basis of secondary data in this research paper. Finally, this research study found that the COVID-19 will increase disguised unemployment.*

Key words:- *Disguised unemployment, COVID-19 etc.*

Introduction : Whole world is currently facing one and only issue, which is COVID-19. COVID-19 stands for corona virus disease 2019 which is become pandemic. Whole world affected by it. This disease is caused by severe acute respiratory syndrome corona virus

(SARS COV2). This virus found in Wuhan, China in December, 2019 first time. COVID-19 spreads through human to human via social contacts (air, touch, touching surface where COVID-19 can active many hours). The COVID-19 affects directly on respiratory system of human which leads to deaths of children and old people comes under the high risk. Due to these conditions of this virus, WHO recommended lockdown policy and India and other countries of the world accepted the lockdown policy. Very soon, world economy has closed, even industrial and household economy also has locked. Therefore, this lockdown policy affected all sectors of economy in which service sector and industrial sector are included; because of it labours become vulnerable. They are migrating from these sectors (service sector and industrial sector) to agriculture sector or rural area which will lead to over burden on rural economy and will increase disguised unemployment.

Objectives of the Research Study:

There are mainly two objectives of this research study which are as below.

- To see the phenomenon of COVID-19.
- To see the impact of COVID-19 on disguised unemployment.

Research Methodology : Analytical research methodology has been used in this research paper which is fully based on the secondary data. This secondary data has been collected from research articles, books, newspapers, government reports, bulletin, RBI websites, websites of various ministries etc.

Probable impact of COVID-19 on Disguised Unemployment: The rural economy mainly the agriculture sector is only major source of livelihood of the rural people. But in the present, the issue of COVID-19 has created high risk to those people who are working in unorganized sector in urban area, particularly related to service sector and industrial sector. On 24th March, 2020, Hon. Prime Minister Narendra Modi declared lockdown due to COVID-19 pandemic. This decision leads to close all markets to all (for seller, consumer, producer and for all), because this virus is spreading through social contacting and market is the epicenter of social contacting. So, in the time of lockdown period, urban area labours are very serious and afraid, because urban labours lost their employment source and livelihood. So, in the urban area they don't want to live, because in front of them there are mainly two

challenges one is livelihood and second is high risk of COVID-19. So, trends of labour go back to their own villages to save their life. Millions of labours are reaching to their villages because of this pandemic. This reverse migration of labours will create burden on agriculture. Indian agriculture is already facing disguised unemployment. Now COVID-19 affected labour flow from urban area to rural area which creates more disguised unemployment in rural India.

Some Important Suggestions: There is need to focus on rural India. 68.84 % people are living in rural India. Now this percent will be going to increase due to COVID-19 reverse migration. So, there is need of strong rural development policies of government. Some important suggestions are discussed as below.

- Rural development should be the center point of government policy.
- Skill development is necessary in rural India.
- Some finance is required for MSMEs and rural micro farmers.
- Provide credit to rural farmer and artist, crafts, SHGs etc.

Conclusion: The serious issue of COVID-19 creates the importance of rural economy and agriculture. Now there is need to create employment in rural area by providing small finance to small and cottage industry. There is chance to develop the rural economy and reduce disguised unemployment.

References:

- www.who.int
- www.wikipedia.org
- mohfw.gov.in
- Modern Microeconomics, Second edition, A. Koutsoyiannis.
- Misra & Puri, Indian Economy, 35th revised edition 2017, Himalaya publishing house.
- H. L. Ahuja, Principles of Microeconomics.

COVID-19 VIRUS IMPACT ON AGRICULTURAL ECONOMY FIELDS

Dr. Pravin M. Chandragiriwar

Assistant Professor

Bhawabhuti Mahavidyalaya,

Amgaon, Dist-Gondia (M,S,)

Email : pravinchandragiriwar@gmail.com

***Abstract :** The impact of COVID-19 on the economy is without doubt Destructive. No field has escaped its consequences. Its impact on agriculture is miscellaneous and varied across distinct segments that form the agricultural value link. Even among the different segments, its consequences varies widely among different places and among producing authorities and agricultural wage labour community. This impact will reverberate across the bigger economy and will survive longer than a few months. During these challenging times, how does Indian Agriculture respond to the crisis and how do government measures affect 140 million farm households across the country and thereafter impact the economy of a very important country in the developing world? We assess the immediate challenges that COVID19 has posed to the farm sector and suggest mitigation measures to ensure a sustainable food system in the post-crisis period.*

Introduction : Economic shock will likely be much more severe for India, because of two reasons : [1.] before-COVID-19 impact, the economy was already slowing down, existing problems of unemployment, low incomes, malnutrition, and inequality. Second, India's large informal sector is particularly fenceless. Out of the national total 466 million workers, around 91.2% (422.4 million) were informal workers over 2017-18. Lacking incomes, these agriculture, migrant, and other workers would be badly hit during the lockdown period. Here,

lets focus on the likely impacts on agriculture, supply chains, food and nutrition and livelihood things.

The ongoing health crisis around COVID-19 has affected all walks of life. Protecting lives of people suffering from the disease as well as frontline health responders have been the priority of nations. Governments have swung into actions since the Corona virus attack created an unprecedented situation. India declared a three-week nation-wide lockdown till mid-April in the initial phase, which was subsequently extended for achieving satisfactory containment of the virus spread.

A long list of problems : The problems in agriculture at the moment are primarily related to (a) labour availability and, (b) inability to access markets for produce due to issues in transportation as well operation of markets.

The non-availability of labour has hurt operations in many parts. Some parts of agriculture that have the luxury of deploying technology for harvesting, like Paddy and Wheat, are relatively more insulated since they often do not have to depend on large numbers of manual labour. The increasing use of mechanical harvesters for paddy has helped in the present circumstances, though their inter-state movement has been severely curtailed.

However, commercial crops are drastically hit as they tend to be more dependent on migrant labour. Consequently, the shortage of migrant labour has resulted in a sharp increase in daily wages for harvesting crops. In many areas, the rise is as high as 50 percent, making it unremunerative for producers since prices have collapsed due to either lack of market access including the stoppage of transportation and closure of borders. This is in contrast to areas where migrant labourers have returned home from urban areas and this has led to a sharp decline in agricultural wages.

Agricultural producers are particularly hard hit with returns on produce varying from one-third the usual or a complete loss. In a number of districts, inter-state trade in commercial crops or proximity to urban areas provides market access and better prices. These are often due to initiatives of individual farmers rather than direct state support. This is often the case of crops like onions, cotton, mango, inland fisheries, flowers and vegetables. The rise in labour costs and lack of access means that farmers are staring at huge losses and hence

allowing crops to rot in the fields, a better 'stop-loss' mechanism. Those who have avoided a complete loss barely eke out any money to cover the cost let alone household maintenance or land lease rates.

Possible Shortages : An immediate consequence of this should make the government weary and alert to a possible sharp spike in the price of vegetables and other commercial crops due to large scale changes in cropping patterns. Large buffer stocks in paddy and wheat mean that food grains shortage due to poor harvest is unlikely, at least this year. The case of commercial crops and vegetables is more complex. The decision to plant these is largely dependent on realisation price in the preceding season. A collapse in returns means that farmers are likely to shift to another crop thereby substantially altering supply dynamics and with it prices. This, in turn, may have a bearing on food inflation.

With a burgeoning population, there is a corresponding rise in food demand in India. However, the negative externalities of the Green Revolution, particularly the environmental trade-offs and staple cereals fundamentalism, have since been realized. It is thus desirable to switch over to a suitable model with a far stronger nutrition focus where diets are more diverse. A post-COVID situation offers that unique opportunity to repurpose the existing food and agriculture policies for a healthier population.

Need for contingency plan : While working to feed the world, many agricultural workers are unable to lift themselves out of poverty and food insecurity. As the pandemic spreads, the continued functioning of food supply chains is crucial in preventing a food crisis and reducing the negative impact on the global economy. Coordinated policy responses are needed to support agribusiness and the livelihoods and working conditions of millions of agricultural workers in line with relevant international labour standards.

The end of the lockdown will not end the problems. On the contrary, they are likely to be compounded at the onset of the new agricultural sowing season. The most important issue that farmers have to surmount is the problem of repaying their crop loans and gold loans at least for those who have borrowed from the formal banking sector. Crop loans are repaid between April and May and a fresh loan is granted at the onset of a new season. Recent price collapse means that farmers are staring at huge losses and most of them are already highly

indebted and hence unlikely to have the means to repay their loans. Any failure to do so will mean that they will be forced to borrow money from the informal sector at high rates of interest for the new season. Hence, the government will be well advised to think of a rescheduling of loans wherein existing loans are converted to long-term loans payable over a three year period. There is also a greater need for government support in the form of support for other agricultural inputs. Lack of any relief will only make the agricultural crisis worse.

Recommendation :

1. Good news is that Government of India has now increased its focus on nutrition (besides food)- security and raising farmers' income (rather than enhancing farm productivity). Changing the consumer behavior with suitable programs and incentives is already in the agenda. For all these to happen, the existing landscape of policy incentives that favor the two big staples of wheat and rice has to change. Designing agricultural policies, post-COVID19 scenario, must include these imperatives for a food systems transformation in India.
2. In the wake of COVID 19 pandemic lockdown, leading industry body, Federation of Indian Chambers of Commerce and Industry (FICCI) has recommend for effective procurement and storage of Rabi harvest and approaching Kharif sowing. The nation-wide lockdown has disrupted the Rabi crops' harvesting across the country.
3. Storage charges incurred by small and marginal farmers for six months stocks kept by them in WDRA (Warehousing Development and Regulatory Authority) registered warehouses or cold storages for which ENWRS(negotiable warehouse receipts in electronic form) have been issued, should be taken care of by the Government.

References :

- deccanherald.com/opinion/covid-19-impact-on-agriculture-varied-and-devastating-828390.html
- cgiar.org/news-events/news/containing-covid19-impacts-on-indian-agriculture/
- ilo.org/sector/Resources/publications/WCMS_742023/lang--en/index.htm
- preventionweb.net/news/view/71330

EMPOWERMENT OF TRIBAL WOMEN : INDIAN ASPECT

Mr. Umesh S. Kurhade

Smt. Shakuntalabai Dhabekar Mahavidhyalaya,
Karanja (lad) Dist. Washim.

Introduction: The tribal people are economically and socially backward. Their plight worsened because of pressure of nontribal population on tribal lands. There is also state demand on tribal lands and private demand on tribal community land. The Tribal lands have been alienated to their better endowed tribal neighbours or non-tribals. Protective laws prohibit sale or transfer of tribal land to non-tribals. In spite of Constitutional safeguards, majority of tribal people still live in conditions as their predecessor lived a century ago. Their condition worsened because of exploitation by the nontribals. Because of low literacy level, most tribal people do not take active interest in the activities of self – help groups. They simply accept the views of few leading members who generally belong to better off communities. Those living on the periphery of national parks, have to bribe forest guards in order to gain entry into the jungles for firewood, fodder for cattle, seeds, roots, fruits and berries that they need for their survival.

The tribals do not even get potable water. Owner of factories and mines are not prevented from releasing toxic industrial waste into rivers and streams that flow through the tribal areas. Everyday the tribal people have to trudge many kilometers to fetch a pot of water. In most habitats, there is neither safe drinking water nor small irrigations structures such as tanks and dams that can host agricultural and horticultural production. Also to get their quota of subsidised rice and wheat, the tribal people have to walk 15 to 20 kms once or twice a week to the nearest ration shop. But, their quota is not sufficient even for a family of three. Medicare is a much neglected area in tribal belts. The government doctors are reluctant to work in tribal areas. epidemics such as malaria, gastroenteritis and encephalitis play havoc with the tribal population. There are evidence of exploitation of tribal women by forest and mining contractors. The incidence of sexual assaults on tribal women have increased. State atrocities on tribal women are on the rise. Thus, the tribal women face formidable problems in raising their socio-economic status .

Approach to Tribal Development in India: The Constitution of India aimed to give protection to women against exploitation in general and particularly in regard to their interest in land and forest and to save them from exploitation by the money landers and unscrupulous contractors. It provided for protection for all tribals living scattered and residing in other parts protection for all tribals living scattered and residing in other parts not declared as scheduled areas through general legislation. Protection also implied prohibition of bonded labour and adequate alternative credit through simple procedures. Development aspects involve four fold development, namely, i) Economic, ii) Educational, iii) Health and iv) Communication through Tribal Development Blocks. Economic development involves agriculture, forest, animal husbanding and cottage industries. Education development involves vocational and technical education, girls's education stoppage of waste facilities and health care system and communication required breaking of business through roads and flow of idea the tribal areas.

Tribal Sub-Plan (TSP) Approach : The strategy for the development of the Scheduled Tribes based on the TSP approach which comes into operation since 1974-75 during 5th plan period. The main objective of the TSP are:

1. To raise the socio-economic condition of the tribal population and strengthen infrastructure in the tribal areas and to protect and promote tribal interests through legal and administrative support. (Thakur, 1997). The programmes are now being implemented through (1) 194 Integral Tribal Development projects (ITDP) comprising generally blocks/ tahsils with 50 percent or more scheduled tribes population.
2. 277 pockets of tribal concentration Modified Area Development Approach Projects. (MADAP) having a total population of 10 thousand or more and scheduled tribe population of 50 percent or more, and.
3. 90 primitive tribal projects or Micro Projects. The TSP has a two fold thrust of socio-economic development of the tribal area and socio- economic development of tribal families.

Gender Issues in Tribal welfare & Development : The Constitution not only grants equality to women, but also empowers the state to adopt measures of positive discrimination in favour of women. within the framework of a democratic polity, our laws development policies, plans and programmes have aimed at women's advancement in different spheres. The National

Commission for Women was set up by an Act of Parliament in 1990 to safeguard the rights and legal entitlements of women. The 73rd and 74th Amendments (1993) to the Constitution of India have provided for reservation of seats in the local bodies of Panchyats and Municipalities for women, laying a strong foundation for their participation in decision making at the local levels. Active participation of women in the entire development process is essential for the overall socio-economic development of any country. Therefore, raising the status of women in general and that of socially and economically, backward women in particular is not just a moral imperative but also a strategic one. Low female literacy among STs being a particular concern, the gender-specific scheme of “Setting up Educational Complex in Low Literacy pockets for development of Women's Literacy in Tribal Areas” introduced in 1993-94, was revised in 2008-09 and renamed as “strengthening Education among ST Girls in Low Literacy Districts”

The revised scheme became effective from 1st April 2008. The revised scheme is being implemented in 54 identified low literacy Districts where the ST population is 25% or more, and ST female literacy rate is below 35% or its fractions, as per 2001 census. Any other tribal block in a district, other than aforesaid 54 identified districts, which has scheduled tribe population 25% or above, and tribal female literacy rate below 35% or its fractions, as per 2001 census, are also covered. The areas inhabited by particularly vulnerable Tribal Groups (PTGs) and naxalite affected areas are given priority. The scheme aims to bridge the gap in literacy levels between the general female population and tribal women, through facilitating 100% enrolment of tribal girls in the identified Districts or Blocks. More particularly in naxal affected areas and in areas inhabited by PTGs, and reducing drop-outs at the elementary level by creating the required ambience for education. The scheme is implemented through Voluntary Organizations (VOs)/Non-Governmental organizations (NGOs) and autonomous society / institutions of State Government/Union Territory Administration. Ministry provides 100% assistance for running and maintenance of educational complexes for ST girls which include free education, boarding and lodging, books, uniforms, medical help, coaching, incentives to girls, periodical awards, etc., The revised scheme envisages the convergence with the schemes of Sarva Shikshana Abhiyan and Kasturba Gandhi Balika Vidyalaya of Ministry of Human Resource Development. It meets the requirement of primary level students as well as middle/ secondary level students and provides residential facility to ST

girls students to ensure their retention in schools. Besides formal education, the revised scheme also takes care of skill upgradation of ST girls in various vocations. The revised scheme also envisages establishment of District Education support Agency (DESA) in each also play the role of monitor, facilitator and support linkages with various institutions.

Reference:

- S.N Mishra “ Where is the Tribal land Alienation” Kurukshetra, October 1995 p.47.
- Gopal Krishna Sahu “Participatory Communication Approach for Tribal Development” Social Welfare, August 2000.p.29.
- S.S Sreekumar “Adult Education in Tribal Areas: The Problem of Dropouts in Dynamics of Tribal Development”(edited by Asant Mehta and Prakash Chandra Mehta, 2001), Anmol Publications Pvt Ld., New Delhi-2.p.255

STRESS RELEASE MANAGEMENT IN COVID CRISES OF DIFFERENT AGE GROUP CITIZENS OF AKOLA DISTRICT

Dr. Mahesh C. Dabre

Associate Professor,

Smt. L. R. T. College of Commerce,

Akola

Abstract: Person to person the acuity of stress differ. There are different reasons and sources of stress for every person. Covid-19 crises create stress on the mind of different age group of people. Due to stress few people are suffering a lot. They are taking treatment of doctor. Some people are physically and mentally fit in the period of Covid-19 crisis. For this study researcher used the descriptive method of research. The objective behind study is to know the physical and mental well being of people. This study is limited up to Akola district of Maharashtra. The paper is based on primary and secondary data.

Key Words: COVID-19, Stress, Meditation, Yoga, Diet

Introduction: Stress is a physiological term. It arises due to imbalance in demands and other reasons. Stress disrupts the physical or mental well-being of a person. In the early stage stress may be a bad mood. In an extreme stage it may be an act of aggression. Stress may be positive or negative. The effects of positive stress are temporary. The effects of negative stress are serious on the body. The effects of Covid-19 crisis are negative. The performance of a person is better in a good stress. Up to some extent stress act as a motivator. There are internal and external sources of stress. The stress is divided into two types, personal stress and work-related stress. There are physical and psychological effects of stress on an individual (Sunil Kumar 2003). The environment of Covid-19 is harmful to some people. If he or she follows a good balanced diet, daily exercises, meditation, yoga, pranayama, deep breathing, sound sleep, laughing, maintained work-life balance, reading, writing, singing, listening music, playing musical instruments, playing games, cooking, gardening, cleaning,

drawing, painting, sharing time with family members, decide priority of work, delegation of work, time management, positive affirmations and follows guidelines of Covid-19 then they can be relaxed from stress of Covid-19 crisis. People should not ignore symptoms, people should not set unrealistic goals, people should not take excessive responsibility, people should not take self- medication, people should not use drugs, people should not spread fake news of Covid-19 and people should not wait for deadlines to approach otherwise stress will be there.

Methodology: Descriptive method of research used for this research. The main objective of the research is to study the physical and mental well being of people. The primary and secondary data used for this study. Primary data collected through telephonic interviews conducted of the different age group of citizens from different areas. Secondary data collected through book. The scope of the study is limited up to Akola district. The sample of 40 respondents selected randomly. X^2 test of statistics used to prove the hypothesis.

Analysis and Interpretation of Data:

Table No. 1 : Stress

Sr. No.	Particulars	No. of Respondents	Percentage
1.	Always	05	12.5
2.	Sometimes	09	22.5
3.	Seldom	18	45.0
4.	Never	08	20.0
	Total	40	100

The above table shows that, 12.5 percent respondents are always in stress due to Covid-19. 22.5 percent respondents are sometimes in stress due to Covid-19. 45 percent respondents are seldom in stress due to Covid-19. 20 percent respondents are never in stress due to Covid-19.

Maximum respondents are in stress due to Covid-19 and its percentage is 80. The respondents who are always in stress they are belong in the age group of above 60 and retired fellows from various sectors. Their residence is nearby contentment zone by Covid-19.

Calculation of X² test:

Degree of Freedom=3 Value of X²= {(O-E²/ E):2.5+0.1+6.4+0.4} = 9.4

Hypothesis: There is no association between COVID-19 crisis and stress.

Conclusion: The table value of 3 degree of freedom is 7.82 and the calculated value 9.4 is more than the table value. It means that there is association between COVID-19 crisis and stress. Hence, our hypothesis is wrong.

Table No. 2 : Measures

Sr. No.	Particulars	No. of Respondents	Percentage
1.	Always	10	25.0
2.	Sometimes	06	15.0
3.	Seldom	13	32.5
4.	Never	11	27.5
	Total	40	100

The above table represents that, 25 percent respondents are always follow the measures to relaxation from stress due to Covid-19. 15 percent respondents are sometimes following the measures to relaxation from stress due to Covid-19. 32.5 percent respondents are seldom following the measures to relaxation from stress due to Covid-19. 27.5 percent respondents never follow the measures to relaxation from stress due to Covid-19.

72.5 percent respondents follow the measures to relaxation from stress due to Covid-19. The respondents who are not follows the measures are belong in the age group of 20 to 40. They feel that they are physically and mentally strong. Respondents made practices of yoga, pranayama, meditation, different types of exercises, reading, writing, playing different games with family members, listening music, playing musical instruments, singing: movie songs, poems, patriotic songs, classical songs, folk songs, etc.

Calculation of X² test:

Degree of Freedom=3 Value of X²= {(O-E²/ E):0+1.6+0.9+0.1} = 2.6

Hypothesis: There is no association between COVID-19 crisis and measures to release stress.

Conclusion: The table value of 3 degree of freedom is 7.82 and the calculated value 2.6 is less than the table value. It means that there is no association between COVID-19 crisis and measures to release stress. Hence, our hypothesis is correct.

Table No. 3 : Diet

Sr. No.	Particulars	No. of Respondents	Percentage
1.	Always	17	42.5
2.	Sometimes	11	27.5
3.	Seldom	07	17.5
4.	Never	05	12.5
	Total	40	100

The above table indicates that, 42.5 percent respondents are always taken the balanced diet. 27.5 percent respondents are sometimes taken the balanced diet. 17.5 percent respondents are seldom taken the balanced diet. 12.5 percent respondents are never taking the balanced diet.

87.5 percent respondents taking the balanced diet. The respondents who are not taking the balanced diet are belonging in the age group of 20 to 30.

Calculation of X² test:

Degree of Freedom=3 **Value of X²= {(O-E²/ E):4.9+0.1+0.9+2.5} = 8.4**

Hypothesis: There is no association between COVID-19 crisis and diet taken.

Conclusion: The table value of 3 degree of freedom is 7.82 and the calculated value 8.4 is more than the table value. It means that there is association between COVID-19 crisis and diet taken. Hence, our hypothesis is wrong.

Table No. 4 : Counseling

Sr. No.	Particulars	No. of Respondents	Percentage
---------	-------------	--------------------	------------

1.	Always	12	30.0
2.	Sometimes	14	35.0
3.	Seldom	05	12.5
4.	Never	09	22.5
	Total	40	100

The above table represents that, 30 percent respondents are always going for counseling to doctors. 35 percent respondents are sometimes going for counseling to doctors. 12.5 percent respondents are going seldom for counseling to doctors. 22.5 percent respondents are never going for counseling to doctors.

Maximum respondents are going for counseling to doctor's clinic to release stress and its percentage is 77.5.

Calculation of X² test:

Degree of Freedom=3 Value of X²= {(O-E²/ E):0.4+1.6+2.5+0.1} = 4.6

Hypothesis: There is no association between COVID-19 crisis and counseling to release stress.

Conclusion: The table value of 3 degree of freedom is 7.82 and the calculated value 4.6 is less than the table value. It means that there is no association between COVID-19 crisis and counseling to release stress. Hence, our hypothesis is correct.

Table No. 5 : Work-life Balance

Sr. No.	Particulars	No. of Respondents	Percentage
1.	Always	15	37.5
2.	Sometimes	11	27.5
3.	Seldom	10	25.0
4.	Never	04	10.0
	Total	40	100

The above table shows that, 37.5 percent respondents are always maintaining the work-life balance. 27.5 percent respondents are sometimes maintaining the work-life balance. 25 percent respondents are seldom maintaining the work-life balance. 10 percent respondents are never maintaining the work-life balance; the reason is that now they are retired from the job.

90 percent respondents are maintaining the work-life balance.

Calculation of X² test:

Degree of Freedom=3 Value of X²= {(O-E²/ E):2.5+0.1+0+3.6} = 6.2

Hypothesis: There is no association between COVID-19 crisis and work-life balance.

Conclusion: The table value of 3 degree of freedom is 7.82 and the calculated value 6.2 is less than the table value. It means that there is no association between COVID-19 crisis and work-life balance. Hence, our hypothesis is correct.

Table No. 6 : Problems

Sr. No.	Particulars	No. of Respondents	Percentage
1.	Agree	09	22.5
2.	Fully agree	16	40.0
3.	Disagree	13	32.5
4.	Fully Disagree	02	5.0
	Total	40	100

The above table indicates that, 22.5 percent respondents are agree, they are facing problems in the period of Covid-19 crisis. 40 percent respondents are fully agree, they are facing problems in the period of Covid-19 crisis. 32.5 percent respondents are disagreed with the statement they are facing problems in the period of Covid-19 crisis. 5 percent respondents are fully disagreed with the statement they are facing problems in the period of Covid-19 crisis.

Maximum respondents are facing problems in the period of Covid-19 crisis. The nature of problems are family disputes, disputes at work place, divorce, pessimism, high expectations, anger, fatigue, physical and psychological problems etc.

Calculation of X² test:

Degree of Freedom=3 Value of X²= {(O-E²/ E):0.1+3.6+0.9+6.4} = 11

Hypothesis: There is no association between COVID-19 crisis and problems.

Conclusion: The table value of 3 degree of freedom is 7.82 and the calculated value 11 is more than the table value. It means that there is association between COVID-19 crisis and problems. Hence, our hypothesis is wrong.

Table No. 7 : Social Work

Sr. No.	Particulars	No. of Respondents	Percentage
1.	Always	18	45.0
2.	Sometimes	14	35.0
3.	Seldom	05	12.5
4.	Never	03	7.5
	Total	40	100

The above table represents that, 45 percent respondents are always contribute in social work during lockdown period. 35 percent respondents are sometimes contributing in social work during lockdown period. 12.5 percent respondents are seldom contributing in social work during lockdown period. 7.5 percent respondents never contribute in social work during lockdown period.

92.5 percent respondents are contributed in social work during lockdown period. They contributed in P.M. and C.M. fund, help in the form of house hold necessary commodities to maid servants and poor people in slum area and rural area, food and water to corona warriors and migrated people from one place to another, help to senior citizens and physically challenged people, help through different NGO's etc. Here respondents are emotionally attached with this universal problem. They want to contribute for the welfare of the society. Some respondents responded that it is their prime duty.

Conclusion: Maximum respondents are in stress due to Covid-19 and its percentage is 80. As per table no. 1 there is association between COVID-19 crisis and stress. Hence, our

hypothesis is wrong. 72.5 percent respondents follow the measures to relaxation from stress due to Covid-19. According to table no. 2 there is no association between COVID-19 crisis and measures to release stress. Hence, our hypothesis is correct. 87.5 percent respondents taking the balanced diet. As per table no. 3 there is association between COVID-19 crisis and diet taken. Hence, our hypothesis is wrong. Maximum respondents are going for counseling to doctor's clinic and its percentage is 77.5. According to table no. 4 there is no association between COVID-19 crisis and counseling to release stress. Hence, our hypothesis is correct. 90 percent respondents are maintaining the work-life balance. As per table no. 5 there is no association between COVID-19 crisis and work-life balance. Hence, our hypothesis is correct. Maximum respondents are facing problems in the period of Covid-19 crisis. According to table no.6 there is association between COVID-19 crisis and problems. Hence, our hypothesis is wrong. 92.5 percent respondents are contributed in social work during lockdown period by different ways. Respondents are emotionally attached with this universal problem. They want to contribute for the welfare of the society. Some respondents responded that it is their prime duty.

References:

- Kumar Sunil, Sri Sringeri Sharda (2003).*Managerial Effectiveness*, New Delhi, Excel Books.

THE IMPACT OF COVID-19 ON STOCK MARKET

Dr. Rajendra B. Kapse

Ashok Moharkar Arts And Commerce Collage,
Adyal, Dist : Bhandara.

Email : sujatakapse1977@gmail.com

*Abstract: This paper attempts to explore the direct effects and spill-overs of COVID-19 on stock markets. Using conventional *t*-tests and non-parametric Mann–Whitney tests, we empirically analyse daily return data from stock markets in the People’s Republic of China, Italy, South Korea, France, Spain, Germany, Japan and the United States of America. Our empirical results show that (i) COVID-19 has a negative but short-term impact on stock markets of affected countries and that (ii) the impact of COVID-19 on stock markets has bidirectional spill-over effects between Asian countries and European and American countries. However, there is no evidence that COVID-19 negatively affects these countries’ stock markets more than it does the global average. The findings contribute to the research on economic impact of the pandemic by providing empirical evidence that COVID-19 has spill-over effects on stock markets of other countries. The results also provide a basis for assessing trends in international stock markets when the situation is alleviated worldwide.*

Introduction : An unanticipated disease called coronavirus disease 2019 (COVID-19) has spread worldwide since the end of 2019. In December 2019, Wuhan, a central city in China, reported the first COVID-19 case. On 3 January 2020, the Wuhan Health Committee reported 44 cases of viral pneumonia of unknown cause. Due to mass migration during the Chinese New Year and Wuhan’s geographic location as an important transportation hub in China, the

disease has spread silently to other provinces in China since early January 2020. On 19 January, the first three confirmed cases outside Wuhan were reported, one in Guangdong and two in Beijing. Since 10 am on 23 January, bus, metro, ferry and long-distance passenger transportation in Wuhan had been suspended. As a further precaution, all outbound trains and flights were stopped. The Chinese government continues to adopt various public health policies, such as travel restrictions, curfews and school closures to prevent the spread of the epidemic. On 30 January 2020, the World Health Organisation (WHO) issued its first global alert regarding COVID-19 (WHO 2020a). As the number of confirmed cases soared throughout the world, the WHO announced it as a pandemic on 11 March 2020 (WHO 2020b). So far, the countries with the largest number of confirmed cases in the world include the People's Republic of China, Italy, South Korea, France, Spain, Germany, Japan and the United States of America. The outbreak centre has been gradually shifted from China to Europe and the USA. In March 2020, some researchers and media outlets reported how this terrible disease would affect the economy of the affected countries. Duan, Wang, and Yang (2020) point out that those small and medium-sized enterprises, which play a significant role in China, have been severely affected due to decline in social consumption and rigid expenditure on rents, wages and interests. This could further affect the stability of the banking system. When the China A-share market reopened on 3 February, the Shanghai Securities Composite Index declined by nearly 8% in response. The initial impact of this event so far on the stock markets of the countries with the highest number of confirmed cases is examined in this paper.

Impact of COVID-19 ; Since the public transit in Wuhan was suspended on 23 January, there have been several articles in the popular press indicating that COVID-19 is having a tremendous impact on the economies of the affected countries. A report titled 'Spread and Stutter' in The Economist (2020a) emphasises that COVID-19 is a grave threat to the poise of global markets. 'The Right Medicine for the World Economy' (The Economist 2020c) also states that as fears grow about the impact of the COVID-19 virus, stock markets have slumped. Now there are signs that the virus is moving from traders' screens to the real economy. In the same month, 'Sneezy Money' (The Economist 2020b) notes that 'One of the ways virus damages the economy is to interfere with the supply of labour, goods and services. But more serious is its spill-over effect. Goldman Sachs estimates that global GDP

will contract at an annualised rate of 2.5% in the first quarter'. Another article entitled 'Tracking the Economic Impact of COVID-19 in Real Time' (The Economist 2020d) also points out that the modelling by academics at the Australian National University suggests that the GDP in America and Europe would be 2% lower than it would have been in the absence of a pandemic and perhaps as much as 8% lower if the rate of deaths is many times higher than expected. Stock markets are pricing in fear.

Black Swan events, including terrorist attacks and epidemics, will cause shock, fear and panic among international investors and result in a sharp panic-selling response (Burch, Emery, and Fuerst 2016). An expanding body of literature, such as Carter and Simkins (2004), Chen and Siems (2004), Nikkinen et al. (2008), Kollias et al. (2011), and Papakyriakou, Sakkas, and Taoushianis (2019), has addressed the impact of terrorists on the international stock markets. As Chen and Siems (2004) point out, terrorist attacks are unexpected events which seriously affect normal life and result in panic-selling ensues. Epidemics will inevitably have the same effect. Nippani and Washer (2004) focus on stock indices of eight seriously affected countries during the SARS period and find that SARS had no negative impact on the affected countries' stock markets with the exception of those based in China and Vietnam. Chen, Jang, and Kim (2007) study the impact of the SARS outbreak on the performance of hotel stocks in exchanges of the Chinese mainland and Taiwan and find a significant negative impact.

The unfortunate situation created by COVID-19 gives us a unique opportunity to gauge the impact of an unexpected and dreaded disease on the economy of affected nations while globalisation continues under debates. The COVID-19 virus first broke out in China and exerted a direct influence on China's stock market. Fluctuations in China's stock market may have spill-over effects on others due to the breadth and depth of interdependence among contemporary economies. In China, the spread of the disease is gradually being curtailed, but it continues to spread in other countries, some of which might adversely influence back on China's stock market.

To this end, we establish domestic and non-domestic COVID-19 timelines with news reports and then examine the separate impacts that COVID-19 has had on the stock markets of the People's Republic of China, Italy, South Korea, France, Spain, Germany, Japan and the USA

as represented by their leading stock indices. The impact of COVID-19 on these stock indices is explored by examining the mean returns of the indices in the disease-affected period vis-à-vis a pre-event period using t-tests and Mann–Whitney non-parametric tests. Furthermore, the stock indices of these affected countries are compared with the S&P 1200 Global Index. The latter comparison is to determine if the affected stock markets' performance is significantly below the global average.

We find that COVID-19 had a negative and limited impact on the stock markets of China and other Asian countries in the early stage of the epidemic. With the spill-over effect on European and American countries, the indices underperformed after the epidemic, as opposed to the comparison period, in the middle and late stages. The evidence found in the non-domestic timeline suggests that the development of COVID-19 has had a negative impact on the European and USA stock markets, a condition that will intensify in the short term as the virus spreads.

The impact of COVID-19 on the European and USA stock markets has a backflow effect on the Asian stock markets, especially on China's stock market. Even as the spread of the disease in China has been gradually stabilised, it has started to break out in other countries. In the midst of this global spread, China's stock market has borne a glancing blow due to the spill-over effect. But if we exclude the case of China in the short event window of the domestic timeline, there is no evidence that COVID-19 has a negative impact on the major stock indices in these countries compared to the S&P 1200 Global Index.

Our paper makes contributions to the literature and international investment in three aspects. First, it documents the latest impact of COVID-19 on stock markets of the first group of countries where the epidemic started. Second, it investigates the spill-over effects of China's stock market on those countries and the spill-over effects of their stock markets back on China by defining domestic and non-domestic COVID-19 timelines. Last, it provides a reference for assessing trends in international stock markets after the pandemic subsides.

To examine the impact of COVID-19, the following stock indices are chosen: the CSI 300 Index to represent the People's Republic of China, the FTSE MIB Index to represent Italy, the Korea Composite Index to represent South Korea, the CAC-40 Index to represent France,

the SMSI Index to represent Spain, the DAX Index to represent Germany, the Nikkei 225 Index to represent Japan, and the S&P 500 Index to represent the USA. The above indices are arguably the most representative indices of these countries' stock markets in the world press. The data for the daily closing value and daily return of each of these indices for the period of 1 June 2019 to 16 March 2020 are collected from the web portal 'Investing.com' (cn.investing.com).

We use the stock indices of these eight countries, which are considered the representative cases in the study, to warrant some explanations. First of all, because the WHO did not report the list of countries and regions most affected by the epidemic, we initially select eight countries and regions with the largest number of confirmed cases in the world on 16 March 2020. Secondly, Japan and the Diamond Princess cruise line calculated the number of confirmed cases separately, but considering that the Diamond Princess pulled up alongside a Japanese dock and all its members entered Japan, the two parts of the data are added together to calculate the number of confirmed cases in Japan. Finally, because there is no stock index in Iran, and other commodity indices cannot be compared horizontally in this paper, Iran is removed from the list of countries. The USA, which ranks ninth in the number of confirmed cases in the time when this paper is being written, is added. The final list of countries studied in this paper contains the People's Republic of China, Italy, South Korea, France, Spain, Germany, Japan and the USA.

IMPACT OF RETAILS INDUSTRY SECTOR IN COVID-19

Dr. Suresh Bhagwat

Dr. M. W. P. W. S. Collage,

Nagpur.

Email : sureshbhagwat1961@gmail.com

Introduction : Retailing in India is one of the pillars of its economy and accounts for about 10 percent of its GDP. The Indian retail market is estimated to be US\$ 600 billion and one of the top five retail markets in the world by economic value. India is one of the fastest growing retail markets in the world, with 1.2 billion people.

As of 2003, India's retailing industry was essentially owner manned small shops. In 2010, larger format convenience stores and supermarkets accounted for about 4 percent of the industry, and these were present only in large urban centers. India's retail and logistics industry employs about 40 million Indians (3.3% of Indian population).

Until 2011, Indian central government denied foreign direct investment (FDI) in multi-brand retail, forbidding foreign groups from any ownership in supermarkets, convenience stores or any retail outlets. Even single-brand retail was limited to 51% ownership and a bureaucratic



process. In November 2011, India's central government announced retail reforms for both multi-brand stores and single-brand stores. These market reforms paved the way for retail innovation and competition with multi-brand retailers such as Walmart, Carrefour and Tesco, as well single brand majors such as IKEA, Nike, and Apple. The announcement sparked intense activism, both in

opposition and in support of the reforms. In December 2011, under pressure from the opposition, Indian government placed the retail reforms on hold till it reaches a consensus.

In January 2012, India approved reforms for single-brand stores welcoming anyone

Retail Store

in the world to innovate in Indian retail market with 100% ownership, but imposed the requirement that the single brand retailer source 30 percent of its goods from India. Indian government continues the hold on retail reforms for multi-brand stores.

In June 2012, IKEA announced it had applied for permission to invest \$1.9 billion in India



and set up 25 retail stores. An analyst from Fitch Group stated that the 30 percent requirement was likely to significantly delay if not prevent most single brand majors from Europe, USA and Japan from opening stores and creating associated jobs in India.

Retails Brands In India



Government Initiatives

The Government of India has taken various initiatives to improve the retail industry in India. Some of them are listed below:

- The Government of India may change the Foreign Direct Investment (FDI) rules in food processing, in a bid to permit e-commerce companies and foreign retailers to sell Made in India consumer products.
- Government of India has allowed 100 per cent Foreign Direct Investment (FDI) in online retail of goods and services through the automatic route, thereby providing clarity on the existing businesses of e-commerce companies operating in India.

Retail Market Look in Covid-19:



Indian markets have been similarly battered, and the economy is entering the doldrums. Stock market crash aside, the closure and collapse in consumer sentiment will have a tremendous impact on hundreds and thousands of businesses big and small. Stay-at-home rules, restrictions on movement, closure of businesses and the collapse in holiday and tourist movements are a devastating blow to consumers, producers, traders and shopkeepers, not to mention millions of workers in the informal sector. Indian markets have been similarly battered, and the economy is entering the doldrums. Stock market crash aside, the closure and collapse in consumer sentiment will have a tremendous impact on hundreds and thousands of businesses big and small. Stay-at-home rules, restrictions on movement, closure of businesses and the collapse in holiday and tourist movements are a devastating blow to consumers, producers, traders and shopkeepers, not to mention millions of workers in the informal sector.

But every crisis has a silver lining, and India can take heart from the US reaction to the global financial crisis and ensuing panic in 2008-09. Since the mad September of 2008, US banks have taken a number of steps to strengthen balance sheets since then and introduce — some of it due to regulatory and legislative pressures — tougher rules governing risk-taking activities. Their financial health and business models have become sturdier and stronger, even as European banks totter on the brink du.

Hopefully, the Covid-19 outbreak will put a quick end to the theory that India should try and control its fiscal deficit to 3-3.5% of GDP. GoI's focus now, and for the next two years, should be only on growth and protecting people's livelihoods and jobs and businesses from the ill effects of this deadly disease. The second major change required is an end to incrementalism and tentativeness.

Impact of Covide-19

- 1) All the countries manufacturing companies are closed and manpower going to be lockdown.
- 2) No manpower available in a company.
- 3) In this situation company new product did not produce or sell a product.
- 4) Before lockdown the production of product, they sell in market but no transportation available.
- 5) Transportation didn't available so many stores are closed.
- 6) Suddenly lockdown situation in that case online shopping, marketing and other related business of the country are close so workers and employees went to their own towns or cities.
- 7) The lockdown implemented by the Government to prevent the spread of COVID-19 in the country has greatly affected the retail business. Most stores, except stores selling Essential Food & Grocery, have been shut across the country.
- 8) Garments, Sarees, Electronics, Mobile Phones, Furniture, Hardware, etc. almost all stores are closed. Non-Grocery/Food Retailers are reporting 80% to 100% reduction in sales. Even retailers of essential items are facing losses as they aren't allowed to sell non-essential items, which would bring them higher margins.
- 9) **Impact on Non-Food Retailers** – More than 95% of Non-Food Retailers have their shops closed in the lockdown and are looking at practically no revenues till the lockdown is in place. In the next 6 months, Non-Food Retailers expect to earn 40% as compared to last year's revenues.
- 10) **Impact on Food Retailers** – Most of Food Retailers also sell non-essential goods in the same and / or different stores. The non-food business in the stores has come to a standstill in the lockdown leading to revenue loss. Additionally, 25% of these retailers have non-food stores that have been closed leading to further losses. In the next 6 months, Food Retailers expect to earn 56% as compared to last year's revenues.
- 11) **Overall Business Outlook** – 70% of retailers expect the business recovery to happen in more than 6 months, 20% expect it to take more than a year. <10% of Medium and Large Retailers expect to earn any profits till Aug'20, 26% of Small Retailers expect to earn profits in the same time period.
- 12) **Manpower rationalization** - Small Retailers are expecting to lay-off 30% of their manpower going forward, this number falls to 12% for Medium Retailers and 5% for

Large Retailers. On the whole, retailers who responded to the survey expect a layoff of about 20% of their manpower.

Suggestions:

- 1) Factory are opened and get the manufacturing power.
- 2) Migrant labors they give a job.
- 3) In this situation Production are growth is important and manufacturing power growing supply of product in retails.
- 4) Government Give a loan and taxes benefit in manufacturing company's.
- 5) Gov. change a policy and give new benefit and policy growing of manufacturing power production.
- 6) Company Give benefit of Workers and employee. And do not Less the works of company.
- 7) Increase the salary of workers and employee.

References :

- Indian Express.
- Lokmat Samachar
- Times of India.
- Agarwal, Vibhuti; Bahree, Megha (7 December 2011). "India puts retails reforms on hold". The Wall Street Journal.
- ^ Sharma, Amol; Sahu, Prasanta (11 January 2012). "India Lifts Some Limits on Foreign Retailers". The Wall Street Journal.
- Yadnya invest academy
- <https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/policy/view-coronavirus-outbreak-an-opportunity-for-modi-government-to-enact-bold-reforms/articleshow>
- <http://www.retail4growth.com/viewpoints/impact-of-covid-19-on-indian-retail->

COVID-19 PANDEMIC AND NATIONAL LOCKDOWN: SOCIO ECONOMIC IMPACTS AND SUGGESTIVE MEASURES FOR AGRIBUSINESS SECTOR IN INDIA

H. L. Kharbikar	C. Radhika	N. G. Patil	M. L. Roy	Pratibha Joshi	Vaishali Bokde	Ishwar Wagh
Scientist, ICAR- National Bureau of Soil Survey and Land Use Planning, Nagpur, India	Scientist, ICAR- National Bureau of Soil Survey and Land Use Planning, Nagpur, India	Principal Scientist, ICAR- National Bureau of Soil Survey and Land Use Planning, Nagpur, India	Scientist, ICAR-Central Research Institute for Jute and Allied Fibers, Barrackpore, India	Scientist, ICAR-Indian Agricultural Research Institute, New Delhi, India,	Post Gr. Scholar (PGDPPED), Indira Gandhi National Open University, India	Assistant Professor, Smt. Rajkamal Baburao Tidke Mahavidyalaya, Mouda, Nagpur, India

Abstract : Present paper studied the socio economic impacts of Covid-19 pandemic and national lockdown on agribusiness sector in India. The paper also suggest some immediate measures such as regular sanitization and cleaning habits, social distancing and health related measures, use of modern transfer of technology tools and proper implementation of government programmes etc. have been suggested by authors. the study further revealed that financial support from government, public private partnership, e-agribusiness marketing, capacity building programmes for farmers and engaged people in agriculture sector can also be included to move forward in the course of dealing with the crisis occurred in the sector. The study further revealed that the suggested socio-economic implication can be useful to moderate the negative impact of the pandemic and helps to reduce the problems of labor migration, shrinkage of demands, disruption of commodity supply chain management etc. in the sector. The study concluded that such initiatives will be play an immense role for overall enhancement of socio economic status of farmers, farm labors and allied industries in terms of employability, efficiency, health and well-being.

Keywords: Agribusiness, Covid-19, Impacts, Lockdown, Socioeconomic.

Introduction: Agriculture plays a significant role in food security, employment generation, rural poverty eradication, availability of wage goods (Vyas, 2003) and GDP growth in India, the world's largest democratic country (1.35 billion populations) after China (Census Report of India, 2011 and Pewresearch.org, 2018). India ranked second in agricultural produce as per India economic survey 2018 including agriculture, livestock, forestry and fisheries which employs more than 50% of India's total workforce and contributes around 17-18% to gross domestic product (GDP). Per hectare average agriculture output has shown increasing trend in last 60 years due to agricultural reforms, infrastructural developments (Sharma, 2016) and value addition technologies (Kharbikar *et al*, 2020). Despite high levels of production and agricultural growth in country, the agriculture sector facing various challenges which affecting agricultural productivity and livelihood of farmers such as large number of small, marginal and landless farmers (Amutha, 2013), less market and communication awareness, deficiency in supply and demand forecasting, unorganized marketing structure, dependency on monsoon, imbalanced use of soil nutrients resulting in loss of soil fertility, outdated production technologies (Kharbikar *et al* 2020), procurement of selected commodities by government and failure to provide remunerative prices to farmers (Deshpande, 2017) are the major constraints affecting farmer's socio economic status.

Among these constraints, this time, country faces the worst crisis of novel corona virus (COVID-19) pandemic originated in Wuhan city of China. That the outbreak of pandemic has spread over more than 190 countries (<https://www.ft.com/coronavirus-latest>) in the world. The consequences of pandemic has observed in all sectors including agriculture and allied sectors worldwide. Resulted, the socio-economic conditions of the farmers and allies industries have disrupted. With this concern, present study has been formulated and analyzed the socio economic impacts also suggested some immediate measures to cope up with the Covid-19 pandemic in agribusiness sector in India. Because the farmers are very important warriors who ensures the food security during this crisis time in the country before and after the lockdown.

Materials and Methodology: Secondary data on various aspects related to agricultural operations, food commodity supply chain and other aspects of agriculture and allied sectors

has been consulted and collected from various published sources such as reports, e-publications, mass media, news channels, news papers and other sources like various websites and internet mediums. The Collected data has been compiled and analyzed in fruitful manner to fulfill the study objectives and examined the socio economic impacts of the pandemic and lockdown in India. Besides, various measures have been suggested and concluded the results to cope-up the situation occurred in the agribusiness sector in India.

Results and Discussions:

Constraints face by Agribusiness sector during lockdown period: The study revealed that the Government of India and state governments in different states has announced the lockdown and temporarily began shutting down major socio economic activities like marketing, transportation, industrial, manufacturing, social gatherings and movements of people etc. in all over the country to disrupt the spread of Covid pandemic. As shown in table 1, the agribusiness sector is an essential sector to scampers the socio economic activities of people and base for industrial development in the country. Various activities are disrupted in the sector during simultaneously three lockdown periods. To protect human being from the community spread of corona virus, agriculture and allied industries temporarily closed including all sectors from more than one and half months and there is an ambiguity about the economic and communal activities when will be started.

Table1. Major challenges faced by agribusiness sector in various operations during national lockdown period in different parts of India

Phases of lockdown	Major agriculture and allied activities	Major challenges and estimated losses in various parts of India
First phase (24 th March to 14 th April, 2020)	<ul style="list-style-type: none">• Harvesting of sugarcane, sowing of field crops, vegetables, sunflower, pulses and fodder crops• Irrigation, fertilizer application, nursery preparation, weeding and	<ul style="list-style-type: none">• Farmers can't able to work in fields due to migration of farm workers and transport bottleneck in various parts of the country (Bhosale and Sally, 2020)• Shortage of planting materials, seeds and other inputs due to closures of the markets in various parts of the country (Ramakumar,

	<p>other tillage practices</p> <ul style="list-style-type: none"> • Cleaning, painting and up keeping of farm house, cattle sheds and farm implements • Medication, veterinary services and management of animal husbandry, fisheries and poultry activities • Grading, Storage, input output marketing, value addition and agro processing activities 	<p>2020)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Sugarcane farmers of Meerut Punjab and vegetable and fruit growers in various parts of country facing crunch in absence of buyers worried due to prevailing uncertainty (Sharma, 2020, Bhosale and Sally, 2020) • Due to national lockdown, harvesting and post harvesting activities, supply chain, marketing activities, veterinary services and medication accomplishments will be adversely affected (Brahmane <i>et al</i>, 2020 and Pothan, 2020)
<p>Second phase (15th April to 3rd May, 2020)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Harvesting of chickpea, barley, matter, lentil and other pulses and onion, garlic etc. Sowing of ginger, turmeric and nursery preparation etc. • Cultural practices in wheat, sugarcane and other field crops, floriculture, vegetables, horticulture and fodder crops etc. • Preparation of polytanks, polyhouses and installation of micro irrigation structures and other construction works in fields • Soil testing for knowing the nutritional status of the fields, field preparation and leveling 	<ul style="list-style-type: none"> • Farmers may face problems in irrigation, weeding, nutrient management in wheat, sugarcane and other field crops, floriculture, vegetables, horticulture and fodder crops in different parts of India due to migration of labour • Delay for harvesting of chickpea, barley, matter, lentil and other pulses and onion and garlic etc. in major parts of Madhya Pradesh and other parts of India due to non-access/non-movements of farm implements and labors (Lal, 2020) • Tribulations may face by farmers in input output marketing, transportation, agro processing activities of agricultural commodities in various parts of country due to lockdown (Pothan, 2020) • Lockdown may creates hurdles in soil testing

	of fields	activities and/or farmers can't reach laboratories
Third phase (4th May to 17 th May, 2020)	<ul style="list-style-type: none"> • Harvesting, Threshing and storage of wheat, nursery preparation for paddy • Weeding, nutrient management in field crops, floriculture, vegetables, horticulture and fodder crops. • Medication and veterinary services of livestock and poultry • Input output marketing, transportation, agro processing activities 	<ul style="list-style-type: none"> • In wheat producing areas due to non access of harvesting machineries farmers may face difficulties in field activities (Lal, 2020). In West Bengal, Uttar Pradesh, Punjab and Andhra Pradesh, paddy nursery preparation suffered • People engaged in medication and veterinary services and livestock, fisheries and poultry activities adversely affected (Brahmane <i>et al</i>, 2020) • Hurdles in input output marketing, transportation, agro processing activities in various parts of country due to lockdown (Poathan, 2020)

Source: Interpretations by authors based on reviews on present situation of lockdown

Study showed that, various agricultural operations how suffered during national lockdown period because in this critical time, inputs outputs marketing planning, resources allocation scheduling for upcoming *kharif* season, nursery preparation, off season cultivation of summer crops etc. were major activities running in the fields are disrupted all over the India due to continuation of 3 lockdowns simultaneously and closedown of the country.

Socio economic significance of national lockdown to reduce the negative impacts of pandemic in India:

Health, wealth and management of human resources are most important drivers of socio economic development in any country and well being of people is the first priority of any governance in country. The study depicted that, large number of deprived people living in crowded, unhygienic conditions and weak public health infrastructure with just 0.7 hospital beds compared to Italy (3.4) and United State (2.9) per 1000 persons. India also has less

number of doctors, ventilators and other medical facilities as compare to other countries. In view of this, to break the spread chain of the disease and outbreak of the virus in the country, lockdown and social distancing is the major step taken by the government. On the other hand, the model revealed that if lockdown was not happened in country, without lockdown about 474694 people shall be affected by community spread and 34319 people shall be lost their lives due to the virus up to 3rd May, 2020. Thus, the lockdown decision showed positive impacts on outbreak of covid-19 in the country.

Table 2: Significance of national lockdown, date-wise occurrence of covid-19 cases and its impacts in India

Date of occurrence	Cases of Covid-19	Causes of spread	Available infrastructural facilities	Losses due to lockdown	Gains of lockdown
25 th March, 2020	657	<ul style="list-style-type: none"> • Cluster of cases • Community spread 	<ul style="list-style-type: none"> • Unhygienic conditions and weak public health infrastructure • Just 0.7 hospital beds per 1000 persons • Less number of doctors, ventilators and other medical facilities 	<ul style="list-style-type: none"> • Migration crisis • Loss of jobs and livelihood • GDP Growth shortfall • Threatening economic recession • Lockdown continue in contamination and vulnerable zones 	<ul style="list-style-type: none"> • Saved lives from pandemic • Arrested contamination rates • Gave time for health facilities ramp up • Recovery rates rising due to testing increases
15 th April, 2020	12371				
04 th May, 2020	46434	<ul style="list-style-type: none"> • Sporadic cases 			
19 th May, 2020	10326	<ul style="list-style-type: none"> • Engage in outdoor activities 			
27 th May, 2020	151767				

Source: Interpretations by authors based on secondary data reviewed on the situation related to covid-19 and lockdown

Socio economic impact of lockdown on agribusiness sector in India: It was observed that, foremost consequences of pandemic on agribusiness sector showed that migration of farm workers, close down of transportation, marketing and business activities creates situation of unemployment, poverty and economic slowdown resulted low contribution in countries' GDP by agriculture sector as compare to previous years. Due to the ongoing pandemic, whole world has affected in every walk of life (Raghuvanshi *et al*, 2020). It was also observed that the supply chain of most of the farm produce has been drop off due to the lack of transportation facilities such as onion in Lasangaon village of Maharashtra (Biswas, 2020), about 450 tones of onions were waiting to be transported all over India. As per some studies throughout the lockdown period, about 14 crores (140 million) people have lost their jobs and more than 45% of households across the country have reported an income drop as compared to the previous year (Wikipedia, 2020; Vyas, 2020 and Research Centre for Policy, 2020). It has already reported in many studies that, the harvest and post-harvest losses of India's major agricultural commodities were estimated at Rs 92,651 crores (\$13 billion) in 2016.

From different parts of the country, bulk of farm produce like vegetables, fruits and milk and milk products going waste from mandies like Agriculture Produce Market Committees (APMC) due to the shrinkage in demand and supply and fall down of supply chain in the sector, reported by Jadhav (2020). Dairy, livestock, fisheries and poultry sector has also facing economic slowdown in business due to the lack of demand in agro processing and value addition industries (Kharbikar *et al*, 2020), hotel industries and low consumption by consumers. In such circumstances, farmers obligated to sell their products at lower rates to almost half due to the pandemic of the disease (ANI, 2020). Bhosale and Sally, 2020 reported that farmers across the country are in fright about how to sell their fruits and vegetables in such conditions of lockdown. In this sort of situation, major impacts of covid-19 pandemic on agribusiness sector have highlighted as follows:

- As agricultural operations are time bound, delay in various on farm and off farm activities may resulted shrinkage of demand, crop failures, losses of farm produce, effects on food security

- Lack of availability of inputs and technical knowhow, warehouses, value addition, transportation and market accessibility may hurts farmers, laborers, related industries and associated human resources
- Problems in production, distribution, consumption and crumple of supply chain management and uncertainty about input output planning and actions
- Sector may face problems like scarcity/ migration of labors, unemployment, poverty, economic recession, debt, fluctuations in costs and prices and slow down of GDP growth
- Uncertainty and dithering of veterinary hospitals and technical support institutions or non accessibility of the farmers

Strategies to cope up with the situation : With second phase of lockdown, relaxation given by Government in agriculture sector including veterinary hospitals, agro-produce procurement agencies, market yards, suppliers of farm inputs, manufacturing and agro-processing industries under Disaster Management Act (Tripathi, 2020). Government of India has taken variety of steps to overcome the agriculture sector from the situation. Issued guidelines for inter-state movement of harvesting and sowing related machines and farm workers. To improve the socio economic condition of people and economic makeover of all sectors from slowdown, during second, third and fourth lockdown, Reserve Bank of India (RBI) and government of India. Government of India announced Covid relief package of rupees 20 lakh cores (US\$280 billion) (10 percent of India's GDP) (PM Modi Speech on news channels, 12 May 2020 and Misra,2020). Besides, some important suggestive measurers are enlightened as follows:

- Appropriate execution of Covid relief package and other socio economic schemes and programmes announced by the government to overcome from crisis
- Capacity-building programmes, motivational and welfare programmes for human resources engaged in the sector, use of modern tools and techniques of agriculture extension and transfer of technology

- Consultation to doctor if observing symptoms like cough, breathing problem etc. and making calls on state helpline numbers of Ministry of Health and Family Welfare
- Downloading and using Aarogya Setu mobile application for updates related to handling of situations, risks and relevant advisories about the corona virus pandemic
- Maintaining social distance in field activities, safety measures, preferring mechanized operations and engage minimum manpower in all activities and following guidelines and measures given by agricultural scientists, agricultural extension experts and government authorities.
- Rational use and scarce resources and other inputs, development of integrated farming system, crop diversification, cultivation of export oriented crops etc.
- Regular practice of cleaning and of hands, sanitization of farm machineries, implements and ensuring cleanliness of farm houses and animal rearing shelters, use of infection control measures like head cover, gloves, goggles, gowns, masks, rubber boots etc.
- Stress has been given on non monetary inputs, lowering of interest rates, strengthening of crop insurance, combination of modern technologies with Indian traditional knowledge like e-agribusiness, e-marketing etc.
- To determine the situation of disaster and creating of farmer friendly atmosphere, economic support is required from private and government organizations in terms of public private partnership
- To necessary and timely advisories related to agribusiness activities, farmers are advised to be in touch with nearby ICAR research institutes, state agricultural universities, krishi vigyan kendras and state agriculture departments and universities

Conclusions: The present study on socio economic impacts of covid-19 and national lockdown concluded that the agribusiness sector plays an immense role in socioeconomic development of country, employment generation, poverty alleviation and food security. The sector contributing about 16% in countries' GDP growth. It was observed that, there are some

challenges facing by the sector, besides, the present days country facing a predicament of new novel-corona virus pandemic. As declared by the World Health Organization the outbreak of COVID-19 pandemic has spread worldwide including India. The pandemic has radically disrupted the sector and affected socioeconomic conditions of farmers, farm labors and other human resources who are engaged in allied activities. To break the spread chain of the disease, government of India and state governments all over the country has temporarily began shutting down the transportation, marketing and other business activities as a measure to contain the spread of the novel corona virus. To reduce the economic crises and social instability in country some major steps taken by the government. Cleanliness, social distancing and health related measures and some socioeconomic and technological measures have been suggested by the authors to overcome from the crisis and reshape the agriculture sector. Such reforms will helpful for overall improvement of socio economic status of farmers, farm labors and allied industries in terms of employability, efficiency, health, and well-being in near future.

References:

- Amutha, D. (2013). Present Status of Indian Agriculture. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2739231> or [http:// dx.doi.org/10.2139/ssrn.2739231](http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2739231)
- ANI (2020) Covid-19 outbreak: Dairy farmers facing losses amid lockdown in Maharashtra's Nashik. ANI | 12 APR 2020, 11:43 AM IST
- Bhosale, J. and Sally, M. (2020) Farmers left stranded with fruit and veggies lying in the fields. ET Bureau, Updated: Mar 27, 2020, 08.05 AM IST
- Biswas, Soukat (2020). Will coronavirus lockdown cause food shortages in India? 7 April 2020 BBC Correspondent.
- Bokde, V.; Kharbikar, H.L.; Roy, M.L.; Joshi, P and G.A, Atheequlla (2020). Possible impacts of COVID-19 pandemic and lockdown on education sector in India. *Food and Scientific Reports*. 1(Special issue) pp. 30-33 <https://foodandscientificreports.com/specialissue.html>
- Census of India Report (2011): Registrar General Census Commission of India.
- Deshpande, T. (March 2017) State of Agriculture in India. pp 1-28

- https://en.wikipedia.org/wiki/Economic_impact_of_COVID-19_pandemic_in_India. Retrieved 11 May 2020.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Template:2019%E2%80%99_320_coronavirus_pandemic_data. Retrieved on 11
- <https://www.ft.com/coronavirus-latest>. Retrieved on 27 April, 2020 Retrieved on 2 May 2020
- <https://www.pewresearch.org/facttank/2018/07/11/world-population-day/>. Retrieved on 27 April, 2020
- <https://www.who.int/medical-devices/meddev-ppe/en/>. Retrieved on 27 April, 2020
- Jadhav, R. (2020) Lockdown impact: Maharashtra farmers dump vegetables and fruits in trash containers Pune | Updated on April 13, 2020
- Kharbikar, H. L.; Roy, M. L.; Joshi, Pratibha; Mukherjee, A; Atheequlla, G.A; and Chandra, Nirmal (2020). Economic empowerment of small marginal and landless farmers through value addition in button mushroom (*Agaricus bisporus*): A success story from Almora district of Uttarakhand. *International Journal of Advanced Research and Review IJARR*, 5(5), 2020; 123-130
- Kharbikar, H.L; Radhika, C; Naitam, R.K; Daripa, A.; Malav, L. and Raghuvanshi, M.S (2020). Consequences of COVID-19 Pandemic and Lockdown on Food and Agribusiness Sector in India *Food and Scientific Reports*, June 2020. 1 (6) pp 67-80
- Lal, N. (2020). Covid-19: India's harvests also locked down. <http://www.ipsnews.net/2020/04/covid-19-indias-harvests-also-locked/> Retrieved 13 May 2020
- *Misra, U (13 May 2020)*. "PM Modi's self-reliant India Mission economic package: Here is the fine print". *The Indian Express*. Retrieved 13 May 2020.
- PM Modi Speech LIVE Updates: To battle Covid-19, Rs 20,00,000 crore economic package. *Indian Express*. 12 May 2020. Retrieved 12 May 2020.
- Pothan, P.E. (2020). Local food systems and Covid-19; A glimpse on India's responses in <http://www.fao.org/in-action/food-for-citiesprogramme/news/detail/en/c/1272232/>
- Raghuvanshi, M.S., Marathe, R.A., Naitam, R.K., Kharbikar, H.L., Malav, Lalchand, Daripa, A. Maharashtra under lockdown: Challenges and opportunities through

- advisories to the farmers on outbreak of covid-19. Food and Scientific Reports. 1(Special issue) pp. 10-14. <https://foodandscientificreports.com/specialissue.html>
- Ramakumar, R. (2020). The COVID-19 Pandemic and Indian Agriculture: A Note. M. S. Swaminathan Research Foundation April 6, 2020. [http://fas.org.in/blog/Covid-19 and Indian Agriculture](http://fas.org.in/blog/Covid-19%20and%20Indian%20Agriculture). Retrieved 19 May 2020
 - *Research Centre for Policy*. "Podcast: How has India's lockdown impacted unemployment rates and income levels?". *Scroll.in*. Retrieved 24 April 2020. <https://scroll.in/article/959756/podcast-how-has-indias-lockdown-impacted-unemployment-rates-and-income-levels>
 - Sharma, B.P. (2016) Present Position of Agriculture in India. International Journal of Science and Research. Volume 5 Issue 4, pp. 240-243
 - Sharma, S. (2020) Lockdown side-effect: Sugarcane farmers facing crunch in absence of buyers. In The Statesman. <https://www.google.com/amp/s/www.thestatesman.com/india/lockdown-side-effect-sugarcane-farmers-facing-crunch-absence-buyers-1502877822.html/amp> Retrieved 19 May 2020
 - the fields - The Economic Times. Updated March 27, 2020, 08.05 AM IST. <https://www.google.com/amp/s/m.economictimes.com/news/economy/agriculture/farmers-left-stranded-with-fruit-and-veggies-lying-in-the-fields/amparticleshow/74836863.cms>. Retrieved 19 May 2020
 - Tripathi, R. (2020) Farm workers, agriculture companies exempted from lockdown: Home Ministry. ET Bureau Mar 27, 2020. https://m.economictimes.com/news/economy/agriculture/govt-exempts-farm-activities-from-lockdown/amp_articleshow/74852730.cms
 - Vyas, M. (2020). Lockdown 2.0: Unemployment rate touches 26% amid Covid-19 outbreak. In business standard. Centre for Monitoring Indian Economy (CMIE). https://wap.business-standard.com/articleamp/opinion/unemployment-rate-touches-26-percent-120042001081_1.html
 - Vyas, V.S. (2003), "India's Agrarian Structure, Economic Policies and Sustainable Development: Variations on a Theme", Academic Foundation, New Delhi. pp. 1-398

IMPACT OF COVID-19 ON INDIAN EXPORTS AND CURRENT INDIAN ECONOMY

Dr. Sonali Tambuskar

R. S. Mundle Dharampeth Arts & Commerce College,
Dharampeth, Nagpur,

Email : sonali_tambuskar@yahoo.co.in

Abstract : *The world is witnessing the carnage of the novel coronavirus (COVID-19) pandemic. There has been a huge loss of human lives and the worldwide economy has likewise felt the effect harshly. Worldwide markets are in free fall with flexibly chain interruption and assembling tumbling to the least levels in decades. Diminished worldwide exchange, falling PMIs over the globe and profound cuts in GDP estimates for the year show we have entered the foreseen recessionary period. With files fluctuating uncontrollably and raw petroleum prospects hitting negative costs on the dollar, this is an unfamiliar area for dealers and policymakers the same.*

All inclusive corona virus has produce an insecure domain for individuals. This has spread everywhere throughout the world and called as a pandemic by World Health association. It has created monetary effect on globe and India. It might deliver downturn in numerous piece of the world. In each area in India the vast majority of the items are imported from China, particularly in medication and assembling industry. The flare-up of the Covid-19 pandemic is a remarkable stun to the Indian economy. The economy was at that point in a parlous state before Covid-19 struck. With the drawn out nation wide lockdown, worldwide monetary downturn and related disturbance of interest and gracefully chains, the economy is probably going to confront an extended time of lull. The greatness of the financial effect will rely on the span and seriousness of the wellbeing emergency, the term of the lockdown and the way wherein the circumstance unfurls once the lockdown is lifted. In this paper we depict the condition of the Indian economy in the pre-Covid-19 period, evaluate the potential effect of the stun on different portions of the economy, investigate the approaches that have been

reported so far by the focal government and the Reserve Bank of India to enhance the monetary stun and set forward a lot of strategy suggestions for explicit divisions.

Keywords: *Covid-19, Indian Economy, Import and Export.*

Introduction : India is a significant exchanging accomplice with numerous nations over the world. Albeit running an exchange deficiency, the hole between the nation's imports and fares has been consistently declining lately. Because of an accident in worldwide oil costs, this pattern is probably going to proceed with further as well. India's matchless quality in explicit areas, for example, mineral fills, pearls and gems, pharmaceuticals, synthetic substances, materials, designing products and food items has added to it turning into a key piece of the worldwide worth chain.

A closer investigation uncovers that while India sent out to over 200+ topographies in 2019, exchange was to a great extent amassed in a bunch of them. Truth be told, India's main 10 exchanging accomplices comprise almost half of all fares starting from the nation. Such geological fixation may represent a hazard for Indian exporters in the present circumstance, given that sends out recuperation will to a great extent be driven by an expansion popular from these nations especially. There might be a silver fixing here also - with a considerable lot of these nations currently taking a gander at reviving their economies, there could be an ascent popular in the coming weeks. Indian exporters should watch improvements in these topographies intently, and be set up to gain by any open door that introduces itself.

To additionally comprehend Indian fares, we have attempted to sort the Indian fares crate into three cans, in particular Essential, Non-Essential and Luxury Goods. This categorisation stays wide, at the HS-2 level, and has been never really best of our comprehension and could possibly mirror the genuine miniaturized scale picture on the ground. For effortlessness, the containers have been characterized according to the accompanying pointers, appropriate particularly to the present situation in the wake of the current COVID-19 pandemic.

The Race to Beat the Curve : There is little uncertainty that the lockdowns activated by the COVID-19 pandemic around the globe have caused financial agony. Compelled to pick

among lives and vocations in certain circumstances, certain administrations, including India, have chosen for take on monetary strife in the present moment so as to control the spread of COVID-19. With India's lockdown in its subsequent month, numerous organizations are now anticipating and seeking after "an arrival to regularity" at the earliest opportunity, so they can begin recouping their misfortunes. Notwithstanding, reality may not be that basic.

While India has begun to loosen up its lockdown quantifies in little advances, the positive financial effect of leaving the lockdown may take longer than foreseen. Indeed, even as assembling, administrations and other financial exercises gradually stagger into movement, the nation's major monetary center points, for example, Mumbai, Delhi-NCR, Ahmedabad, Chennai, Pune, Surat, Indore and so forth keep on staying under an all-encompassing lockdown for two additional weeks. The mass migration of transient laborers to their home states will be another significant shock to the restarting of financial exercises. These laborers, who are utilized as both formal just as authoritative/casual workers in many trading units and MSMEs, are vital to the main concerns of numerous organizations. There are as of now worries in specific parts of Indian industry that the departure of these laborers to the places where they grew up may increment in the coming months, throwing questions over the courses of events of restarting producing in the nation.

Then again, China, where the pandemic started, has seen a flood in monetary action in the previous month. Sh. Subhash Chandra Garg, ex-Finance Secretary with the Government of India, featured in a blog in mid-March 2020 that China has "likewise contained financial harm". He included that indeed, soon China won't just have the option to meet its typical fare commitments yet in addition fill in for diminished creation in different nations. A spike in PMI, the leeway of holders stuck at Chinese ports during February-early March, and the ascent of shipments to the USA is proof that the world's biggest exporter is prepared to overwhelm world exchange once more (see table beneath).

Countries	Growth Projections (Real GDP, % Change YoY)			Manufacturing PMI			% Change in Exports to US b/w March and April-20	
	2020	2021		Mar-20	Apr-20			
India	1.9%	7.4%	↑	51.8	27.4	↓	(-16%)	↓
China	1.2%	9.2%	↑	50.1	49.4	↓	99%	↑
ASEAN	(-0.6)%	7.8%	↑	43.4	30.7	↓	(-8%)	↓

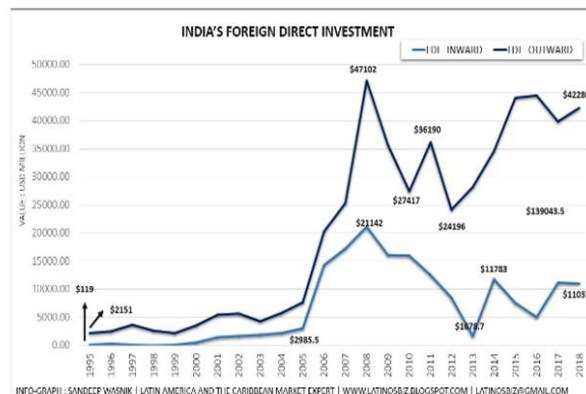
(Source: IMF World Economic Outlook; IHS Market; Drip Capital)

According to the most recent world financial standpoint distributed by the International Monetary Fund (IMF) in mid-April, both China and India remain the main two huge economies which won't see a withdrawal because of the beginning of a worldwide downturn by the COVID-19 pandemic. These two nations, alongside their friends from the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN), will be the drivers of post-COVID-19 recuperation in the coming decade. These Asian nations need to receive 'wary idealism' to fabricate the new world once more, in spite of the fact that the truth remains that these nations, especially China, will probably attempt to muscle each other out of enormous bringing in business sectors, especially the USA and the EU. Numerous ASEAN governments have just reported monetary bundles for their separate economies, which are additionally outfitted at boosting their MSMEs and exporters. One can dare to dream that Indian Government sticks to this same pattern soon, with requests for a monetary boost bundle and simpler access to credit for MSMEs picking up steam.

Current Indian Economy : The economy will endure in FY 2020, which began in April, because of regulation measures and more fragile outside interest and development projection for India to 1.9% from 5.8% anticipated in January, holding that the 'Augmentation of Lockdown' to battle the covid-19 flare-up will toss the world economy into the most noticeably awful downturn since the incomparable Depression in 1930s. All the more emphatically, in any case, financial boost should pad the monetary blow, as should the flexibility of assets be extended and effectively available to Industries and business person to empower monetary development (Monetary Policy).

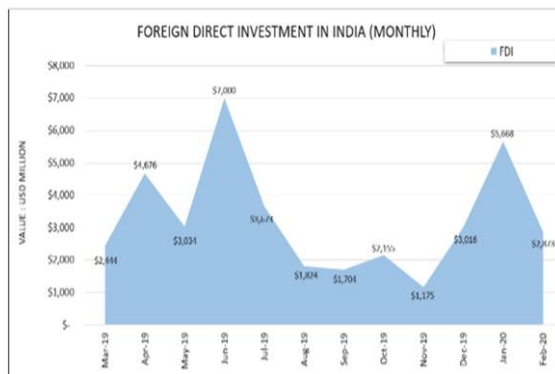
India's Manufacturing PMI tumbled to 27.4 in April 2020 from 51.8 in the earlier month and far underneath advertise agreement of 42 and India's Services PMI tumble to 5.4 in April

2020 from 49.3, and far beneath showcase desires for 40.0. The most recent perusing highlighted the second consecutive month of withdrawal in the part, because of the effect COVID19 pandemic, in the midst of limitations on the development of residents and business shutdowns. However, In the subsequent quarter, Indian economy could get as businesses restart their activities with the smoothing out of gracefully chains.



There are 231 operational Special Economic Zone (SEZ) and around 355 SEZ that are told in India. COVID-19 pandemic might be uplifting news for Indian intensity and capital inflows as long as the administration can coordinate after the second quarter of 2020 recuperation by giving impetuses and different focal points to outside speculators that supplement their strategies in India. At last, be that as it may, the advantages of India's SEZ arrangement have been generous as it is one reason why there is an expansion in the quantity of outside firms working in India.

Remote Direct Investment in India found the middle value of \$1412.87 Million from 1995 until 2020. In spite of the fact that, During COVID-19 pandemic, FDI in India expanded by \$2873Million in February of 2020 and could be relied upon to 4000 Million before the finish of this quarter.



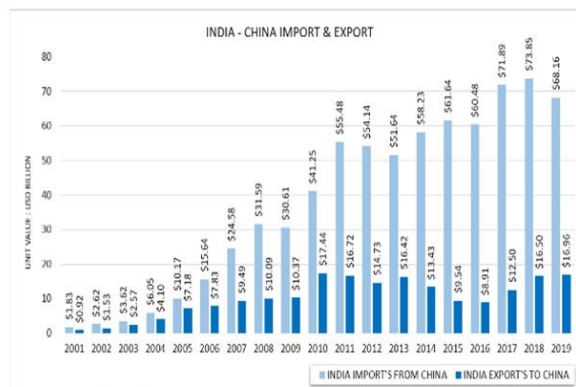
Source-The Economic Times

India's Import and Export:

The portion of MSME items to add up to Indian fare is countable is 49.81 rate 2019-2020 (Apr - Dec 2019), trailed by 48.10% (2019-2018), 48.56% (2018-2017), 49.69% (2017-2016).

As of now, there are 70 million brokers and most of them are MSME in India. These MSMEs are additionally relied upon Chinese crude, semi-completed and Finished items, Like, Electronic Goods, Cellphones and its parts, Electric Machineries, Pharmaceutical API, Iron and Steel, Raw Material, Auto Parts and others. Because of the COVID19, the fares from China to India has been out of nowhere dropped, this hit to Indian MSMEs. India needs center around Products fabricating under the Make in India Program and gradually wipe out the reliance on China Imports.

For India, China is the greatest exchanging accomplice, India imports \$480 Billion esteemed item from around the globe, wherein \$68.16 Billion esteemed of items from China, where India sends out \$322.786 Billion esteemed item to the world and fares to China \$16.96 Billion esteemed items in 2019.



Source-The Economic Times

In Asia, India is one among top nations retaining greatest number of Free Trade Agreement (FTAs) and Preferential Trade Agreement (PTAs) either in activity or under exchange or proposed and the greater part of them existing with Asian nations which are very not the same as one another as far as the degree of their monetary turn of events.

As indicated by the Asian Development Bank Institute, India has 42 Trade Agreements (Including PTAs), where 13 are in actuality, 16 are under arrangement, 12 are proposed/under exchange/study and 1 is marked yet not yet executed. India despite everything needs to concentrate on more exchange understandings to help the respective exchange, Although, Trade understandings are a compelling way to deal with incorporate into worldwide economy and fortify monetary collaboration with different economies.

Conclusion : The effect of COVID-19 on clients is significant and the full effect on the economy is as yet obscure. While B2C and B2B associations scramble to meet prompt and crisis needs, the pandemic has actuated another influx of business development. Most importantly, with the exception of basic administrations like power, gas, water gracefully and part of 3B, C and D identifying with broadcasting, monetary administrations (banking) and, open organization, safeguard, and so forth, all different areas have been totally closed. The effect on agribusiness, which is regular in nature, can't be found out precisely.

To survey the effect of lockdown, we not just need to take the 21-day shutdown period however the extra days of the working cycle before a material or administration can have returned to tasks. While every segment has its own elements and various cycles, I have

accepted at any rate multi week for the association considering different variables of creation men, materials, money to relocate to the creation limit.

References :

- Irons, John (2009), “Economic scarring: The long-term impacts of the recession”, Economic Policy Institute (EPI), Washington, D.C., available at <https://www.epi.org/publication/bp243/>
- McKinsey & Company (2020), “Getting ahead of the next stage of the coronavirus crisis”, New York.
- Pal, Partha (2020), “The Coronavirus crisis and international trade”, Chapter 17 of this Report, AIC and EEPC, New Delhi.
- Raychauduri, Ajitava, Prabir De and Suranjan Gupta (2020), World Trade and India: Multilateralism, Progress and Policy Response, Sage Publications, New Delhi, Forthcoming
- <https://taxguru.in/finance/impact-covid-19-indian-economy.html>

DISASTER MANAGEMENT IN LIBRARIES AND INFORMATION CENTERS : STRATEGY AND PRACTICES

Dinkar B. Taywade

Nutan Adarsh Mahavidyalaya,

Umred, District Nagpur

Email- dinkar.taywade@rediffmail.com

Dr. Dhananjay W. Deote

Librarian,

Bar. Sheshrao Wankhede Mahavidyalaya,

Mohpa, Dist. Nagpur

Email- ddeote@gmail.com

Abstract : *The present paper outlines the concept of disaster management through citing various definitions given by experts and institutions. Importance of disaster management, various forms, objectives stages stakeholders, and agencies are also discussed. A systematic effort has also been made to highlight the importance of capacity building initiatives, core learning processes and cautions to be taken by institutions. Strategy and practices adopted by the Central Library of IIT Madras with suitable pictures are also indicated.*

Introduction : The World Health Organization defines a disaster as any occurrence that causes damage, destruction, ecological disruption, loss of human life, human suffering, deterioration of health and health services on a scale sufficient to warrant an extraordinary response from outside the affected community or area .Further to this Paul Eden and Graham Matthews define a “ disaster” as any in incident which threatens human safety and/or damages, or threatens to damage, a library’s buildings, collections (or item(s) therein), equipment and systems. They also indicate that a disaster can have many causes (man-made or natural) including the followings:

- Fire (for example, started by arson or an electrical fault)
- Water (for example, burst pipes or heavy rain leading to flooding)
- Poor storage and environmental conditions (for example, damp leading to mould growth)

- Inadequate security leading to break-ins and theft
- Poorly maintained build

BNET Business Directory defines disaster management as the action taken by an organization in response to unexpected events that adversely affect people or resources and threaten the continued operation of the organization. Disaster management includes the development of disaster Recovery plans, for minimizing the risk of disasters and for handling them when they do occur, and the implementation of such plans. Disaster management usually refers to the management of natural catastrophes such as fire, flooding, or earthquakes. Related techniques include crisis management, contingency management, and risk management. Graham Matthews and Paul Eden state that libraries and information centers are vulnerable to a whole range of disasters. Fire caused by arson or faulty electrical systems; break-ins and theft as a result of inadequate security precautions: all these incidents can be costly in terms of damage and loss of material (some of which may be unique), equipment and systems. They can have serious financial consequences and cause considerable disruption to services. No library or archive is entirely free from risk, and disasters (natural or otherwise) can happen anytime, anywhere. Yet some libraries still do not have appropriate disaster management procedures. According to Kelman, I. and S. Pooley, disaster can be defined as “an event that has occurred unexpectedly with destructive consequences”. Disasters can be put into three main categories:

Natural Disasters

- Flooding
- Hurricanes
- Blizzards
- Storms
- Landslides, etc

Human Disaster

- Theft and criminal damage
- Fire

- Death / poor health/general sickness
- Contamination
- War/conflict/terrorism
- Workplace violence, etc

Technical Disasters

- Power cuts
- Break down of computer networks
- Gas leaks
- Communication Failure
- Cooling/heating/ventilation system failure, etc

Changing Role of Libraries and Librarian : As we know that the libraries have a great role to play in society, institutions, region, nation and the entire globe. There are various factors which are responsible for this drastic change. Some of them are listed below:

- Increased Importance of lifelong learning
- Providing Equality of Access to information
- Reach to Non-users through library Services
- Increased Use of ICT Skills
- Virtual University Environment
- Emphasis on Digital Collection Building
- Demand for Web-based Services
- Users Confidence Building
- Need for Developing Collaborations and Partnerships
- Industrial Interactions

These factors are responsible for motivating the librarians and the Concerned authorities to make all efforts so that the libraries are able to provide and act as:

- Enabling forces for learning

- Libraries provide an environment in which creativity is fostered
- Centre for Creation and Recreation of Academic Activities
- Promoters Dissemination of Research
- Enables Networking Between Researchers
- A Bridge to 21st century- Bill Clinton
- Heart of an Academic Institution
- Repository of culture and society

These factors are instrumental to motivate the librarians to consider, understanding, updating and implementing the practices and policies of disaster Management available at various institutions in India and abroad. This will facilitate to save the great treasure, maintain continuity in services and generate confidence in the users and the authorities for facing any disaster at any time.

Objectives : Based on literature review, experience and interaction with various agencies, it can be generalized that the disaster management strategy should have the following objectives:

- An effective and efficient response to disaster can be achieved by a good disaster planning strategy
- To prevent potential disasters
- To minimize the impact
- To enhance its capability in preventing, preparing and responding to disasters effectively and efficiently.
- To generate confidence among stakeholders

Stages

- Prevention
- Preparedness
- Reaction
- Recovery

Stakeholders : The disaster management strategy can consider including the following to formulate, monitor, and evaluate the disaster management initiatives periodically:

- Librarians
- Archivists
- Insurance officers
- Heritage organizations
- Disaster recovery agencies
- Books Preservation Expert
- Fire service officials
- Security Officials
- Earthquake Engineering Experts
- Architects and interior Designers
- Electrical and civil Engineering Experts

Capacity Building Initiatives : There is an urgent need to develop an appropriate, professional and integrated capacity building plan so that users, staff, agencies, officials are fully aware about the cautions to be taken in the case of disaster. In this direction, Graham Matthews and Paul Eden state that libraries and information centers need to take practical measures to minimize the risk of disaster and be prepared to react quickly and effectively should a disaster occur. Having a written disaster control plan which outlines risks, safety procedures, staff receive appropriate training in these areas, the plan is really little more than words on paper. Disaster control plans may be executed in response to various incidents, from the minor and seemingly straightforward, to the major, where staff will have to operate in strange and trying circumstances. They are much more likely to be successful if staff are fully aware of what to expect and what to do, and if they have been given the opportunity to practice their roles beforehand. Disaster training is, therefore, an essential requirement of any disaster management programme covering the following:

- Aims and objectives
- Targeting training
- Content

- Methods of delivery
- Training aids materials
- Outcomes and evaluation
- Financial and other resourcing implications

It is also suggested that while formulating the capacity building plan, the core learning processes of Jun Ying Liu and Sui Pheng Low listed below may be considered:

- Individual learning
- Use of teams
- Internal sharing of knowledge
- Learning from reviews
- Integrating work and learning
- Undertaking investigating within or with others
- Learning from or with others
- Continuous renewal of business processes
- Search for new development

Strategy and Practices at the Central Library of IIT Madras : Being the large covered area of the Central Library, various UPSs have been provided to cater to the uninterrupted power supply to various library activities we have provided two 05 KVA UPS in the basement area where we expect water during heavy rain. Therefore before entry to the UPS Room, we have created a raised platform and also inside the UPS Room just to doubly ensure that water does not affect the UPS to maintain continuity in power supply.

Fire alarm System: A fire alarm system has been installed in the Central Library on each level so that any type of smoke is detected. It is also stated that designated staff has been identified in the Central Library, Security and Engineering Sections should handle Fire Alarm Successfully. Periodically drills are also arranged to create awareness.

Water Bail out System: IIT Madras has made special arrangements that during heavy rain and tsunami, water does not reach inside the Central Library so that the collections and services are not affected. In addition to this, special arrangements have been made to bail out the

water from the basement through using water lifting motor engine and the pipes. Special pitches have also been created so that water comes to a single place and can be pumped out very easily. Here are the two pictures giving an idea about the seriousness of our management to help the Central Library System to face disaster:

Water Arrangement for Firefighting: IIT Madras has arranged adequate water to face any emergency in case disaster occurs due to fire. The water pipeline has been arranged around the building area with the provision for spraying inside as well as out side the Central Library building area. Here are the two pictures showing the water pipeline :

Special Window Glass: I remember during the construction phase, various discussions were held about the quality of window glasses to be fixed in the Portico area, as the ceiling is very high. IIT Madras is located in the forest area wherein usually before and after rain heavy winds affect the windows and doors. We have shifted the Central Library to new premises on July 7, 2000 but so far glasses are intact even during the tsunami.

Electronic Security System: The Central Library has installed a contact less smart card enabled electronic security system. Users can enter as well as exit by using their smart cards. We have visualized that in case of emergency, the crowd can also exit/enter the Central Library through the gate which can be opened through using control switch by the Security Guard as given in the picture.

Single Switch control system: We have also considered providing single switch controls inside as well as outside the Central Library. These switches are very useful to control the fire due to the burning of tubelights, chowks and short circuit. As we need to have light in the Central library due to continuous running as our working hours are 8 am to 12 midnight. One of the single switch controls fixed outside the Central Library is indicated in the above picture.

Other initiatives: In addition to the above-discussed initiatives, we have also taken various initiatives, some of them are listed below:

➤ Stacking precautions

- Termite Treatment
- Display of Guidelines for How to Use Fire Extinguishers
- Training and Awareness Campaign
- Full scale Mock Drill
- Daily Twice Monitoring and Review
- Connectivity and Interaction
- Earthquake and Thunder Treatment
- Special and Wide Staircases
- Noise and Pollution check by Expert

Agencies: A large number of agencies are actively working for disaster management operations, which can be contacted for any other clarification, suggestions and advice. Some of them are listed below:

- Asian Disaster Reduction Center
- Centre for Disaster Management
- Corporate disaster Resource Network
- Federal emergency Management Agency (FEMA) became part of the U.S. Department of Homeland Security (DHS0.at
- India Disaster Resource Network (IDRN)
- International strategy for Disaster Reduction
- National Institute of disaster Management
- Pacific Disaster Centre
- PCI
- SAARC Disaster Management Centre
- State Disaster Resource Network (SDRN)

Tuncay summarizes the comprehensive approach incorporating multiple dimensions each with a set of essential factors to be taken into consideration while formulating disaster management strategy. These factors are listed in the following table:

Summary of the Factors

Technical Factors	Human Performance Factors	System and Organizational Performance Factors
Reliability	Experience	Interoperability
Survivability	Skills and Knowledge	Connectivity
Accuracy	Training	Communality
Availability	Workload	Adaptability
Redundancy	Vigilance, stress, fatigue	
Usability		
Maintainability		
Robustness		

Hazardous Household Items Federal Emergency Management Agency (FEMA) : US Department of homeland Security (DHS) has identified the following household hazardous items, which need to be stored/used/cared very professionally.

Cleaning Products

- Oven cleaners
- Drain cleaners
- Wood and Metal cleaners and polishes
- Toilet cleaners
- Tub, tile, shower cleaners
- Bleach (laundry)
- Pool chemicals

Indoor Pesticides

- Ant sprays and baits
- Cockroach sprays and baits
- Flea repellents and shampoo
- Bug sprays
- Houseplant insecticides
- Moth repellents

- Mouse and rat poisons and baits

Automotive Products

- Motor oil
- Fuel additives
- Carburetor and fuel injection cleaners
- Air conditioning refrigerants
- Starter fluids
- Automotive batteries
- Transmission and brake fluid
- Antifreeze

Workshop/Painting supplies

- Adhesives and glues
- Furniture strippers
- Oil-or enamel-based paint
- Stains and finishes
- Paint thinners and turpentine
- Paint strippers and removers
- Photographic chemicals
- Fixatives and other solvents

Lawn and Garden Products

- Herbicides
- Insecticides and Fungicides/wood preservatives

Miscellaneous

- Batteries
- Mercury thermostats or thermometers

- Fluorescent light bulbs
- Driveway sealer

Other Flammable Products

- Propane tanks and other compressed gas cylinders
- Kerosene
- Home heating oil
- Diesel fuel
- Gas/oil mix
- Lighter fluid

Cautions and Preparedness : It is a fact that Librarians and the authorities of various organizations need to know the importance of disaster management planning is that the resources can be saved from any disaster to maintain the continuity in the services and also saving humanity. Some of the precautions and preparedness can be taken into consideration in respective environments depending on the intensity and scale. Some of them are listed below:

- Insurance of Building, Equipment, Collections, Computers
- Good drainage and flood proofing system
- Maintenance of building and resources
- Training and awareness
- Carrying out risk assessments
- Regular inspections of building and equipment
- Identifying and using reliable expert advice
- Planning for continuity service and storage
- Prepare a clear, concise document which outlines preventive and preparatory measures intended to reduce potential risks, and which also provides details of reaction and procedures to be undertaken in the event of a disaster to minimize its effects
- Periodic review of the disaster control plan

- Inter-agency coordination and cooperation
- Fire safety measures
- Avoiding the basement in the library building
- Organization of periodic mock drills
- Household hazardous items which need to be stored/used/cared very professionally
- Installation of single switch control

Conclusion : Based on the above discussions, it can be concluded that there is an urgent need on the part of librarians and authorities of various institutions to go ahead and prepare a manual with all policy, procedures, guidelines, operational mechanisms, and materials essential to face any type of disaster successfully to save great knowledge treasure and humanity.

References:-

- BNET Business Directory. <http://dictionary.bnet.com/definition/disaster+management.html>
- Federal Emergency Management Agency (FEMA) became part of the U.S. Department of Homeland Security (DHS). <http://www.fema.gov/hazard/chemical/household.shtm>
- Feleke Tadele and –siambabala Bernard Manyena. 2009. Building Disaster Resilience through Capacity Building in Ethiopia. *Disaster Prevention and Management*. 18(3): 317-326.
- Matthews, Graham and Paul Eden. 1996. Disaster management Training in Libraries. *Library Review* 45 (1) : 30-38.
- Jun Ying Liu and Sui Pheng Low. 2009. Developing an Organisational Learning based Model for Risk Management in Chinese Construction Firms. *Disaster Prevention and Management*, 18(2): 170- 186.

- kelma, I. and S. Pooley (eds.). 2004. Disaster Definitions. Version 2, 24 July 2004 (Version 1 was 12 July2004).
- <http://www.ilankelman.org/miscellany/DisasterDefinitions.rtf>
- Eden Paul and Graham Matthews. 1996, Disaster Management in Libraries, library Management 17(3): 5-12
- Tuncay Bayrak. 2009. Identifying Requirements for a Disaster monitoring System. Disaster Prevention and Management, 18(2): 86-99
- World Health Organisation (WHO). 1999. Community Emergency Preparedness: A Manual for Managers and Policy – makers. <http://whqlibdoc.who.int/publications/9241545194.pdf>.

IMPACT OF COVID-19 ON CIRCULAR MIGRANT WORKER IN INDIAN CONTEXT

Dr. Dilip Keshawrao Barsagade

Assistant Professor (Senior Scale)

Fule-Ambedkar College of Social Work

Introduction : India’s nationwide lockdown amidst the COVID-19 pandemic has critically dislocated its migrant population. Lacking jobs and money, and with public transportation shut down, hundreds of thousands of migrants were forced to walk hundreds of miles back to their home villages – with some dying during the journey. The India’s rapid response slowed down the spread of the disease, but also raised concerns about exacerbating existing inequalities and vulnerabilities. Migration is not a new phenomenon in India, but the

realisation of the magnitude of dependence on the migrant workforce in the development process is certainly new for many.

The images of migrants desperately seeking to return home following the imposition of the lockdown due to Covid-19, will not be erased from public memory anytime soon. The main objective to write this paper is to analyze the state of migrant worker in India and their status in post pandemic world.

Concept of migrant workers: The ‘United Nations Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families’ defines migrant worker as, the term "migrant worker" refers to a person who is engaged or has been engaged in a remunerated activity in a State of which he or she is not a national.

A “migrant worker” is defined in the International Labour Organization (ILO) instruments as a person who migrates from one country to another (or who has migrated from one country to another) with a view to being employed other than on his own account, and includes any person regularly admitted as a migrant for employment.

The *Encyclopaedia Britannica* defines migrant labour as casual and unskilled workers who move about systematically from one region to another offering their services on a temporary, usually seasonal basis.

They are often denied adequate healthcare, nutrition, housing and sanitation, since many of them work in the informal sector. They are mostly from rural areas but live in cities for work for most of the year. According to world economic forum there are an estimated 139 million migrants in the India, Most migrants in the country originate from Uttar Pradesh and Bihar, followed by Rajasthan and Madhya Pradesh. Maharashtra has the largest number of migrants, according to the 2011 Census of India. The cities of Mumbai and Delhi attract the highest number of migrants. Migrant workers majorly comprise of daily-wage labourers working in the manufacturing and construction industries.

Migrant worker and COVID-19 crisis : The International Labour Organization (ILO) predicted that due to the pandemic and the lockdown, about 400 million workers would be poverty-stricken. According to Mauro Testaverde, Social economist in the social protection

and jobs global practice of the world bank the COVID-19 pandemic and the transmission control measures it has necessitated have abruptly halted the movement of people that characterizes our interconnected world. The implications are enormous for migrants, who rely on working away from home to support themselves, their families, and their communities. Many of them are now in conditions that put them at greater risk of contracting COVID-19

According to Regional Migration Specialist Shabarinath Nair and Divya Verma is Programme Officer Divya Varma at the International Labour the 2011 census reported over 41 million Indians migrated from rural to urban areas for work, now almost at the end of this decade, we can certainly expect a multi-fold rise in these estimations. Migration has always been a strategy that a majority of workers in India would have used to fulfill their aspiration to uplift from poverty and to access livelihoods that promise decent work. Mostly migrant workers recruited through unfair channels; underpaid and overworked; they are engaged in the environment compromised of occupational safety and health. Cities, overburdened and underprepared to provide guaranteed social protection to these migrants, often deny them access to adequate food and nutrition, quality healthcare, housing, or water and sanitation facilities.

Studies have shown that one of the main mechanisms through which inequality affects growth and development is by limiting educational opportunities for children from poorer backgrounds, reducing their prospects for social mobility and breaking out of caste-based occupations.

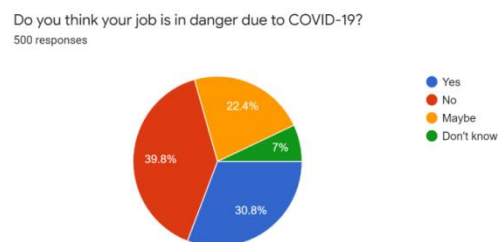
Priya Deshingkar, professor of migration and development at the University of Sussex very rightly said that, *the government has made a fundamental miscalculation in the way it has treated migrants*. Already, there are indications that migrants have lost faith in urban administrations and employers as they continue to leave in hordes despite the economy starting to reopen slowly. For example, reports from 11 May estimate that 200,000 migrants had crossed the Madhya Pradesh-Maharashtra border on foot the previous day alone.

SPARSH's research report: Society for people Action in Rural Service and Health (SPARSH) Gadchiroli is a leading voluntary organization working in the field of wellbeing

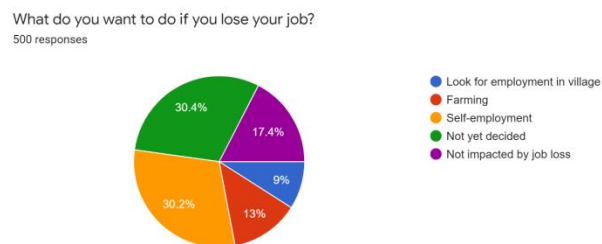
of rural and tribal community. The focus arena of SPARSH is to working with migrant workers for advocacy and capacity building. SPARSH is one of the leading non governmental organization who involve in the study of migrant workers issue during Covid-19 crisis in eastern part of Vidharbha region of Maharashtra State.

The survey recently done by SPARSH with 500 respondent from rural migrant worker and as I, myself is working as executive director of SPARSH, I take a privilege to share some highlighted points regarding this research work

Lets see some graphical presentation of data found in this sample survey.

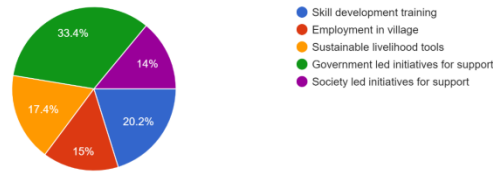


Near about 40 % respondents don't think that their job is in danger, but 31 % respondent are dam sure about they loss their job due to Covid-19 crisis and more than 22 % respondent have still fear to loss their job.



30% respondent wants to be generating self-employment after their loss of job and near about same respondent are not still decided what they do in their job less situation. Only 9% respondent wants to stay in village and look for employment at their own place

Which of the following is most important to improve the corona impacted socio-economic situation of the poverty-struck people?
500 responses



Most of the respondent give an impotence to government led initiative for support to improve the corona impacted socio-economic situation of the poverty-struck people. Only 14% respondent look society led initiative for support and employment in village.

The Way Out : The involvement of NGOs is also important to instill a sense of trust and confidence in relief efforts as faith in government welfare programmes is at an all-time low. Already, the 20 trillion stimulus package has been nicknamed “tera zero” for the 13 noughts but the meaning is evident.

According to *Priya Deshingkar*, many adolescent girls leave rural areas to earn an independent income and have more control over their life course with regards to marriage and childbearing. Domestic work is one of the most accessible forms of work for women and girls from poorer backgrounds without formal educational qualifications. It holds the potential to reduce poverty through the remittances they send. But the policy rhetoric about their migration usually portrays them as victims without recognizing their agency and the poverty-reducing impacts of their migration. While there is plenty of rich ethnographic research on such issues, the evidence is not informing policy which fails to differentiate between the vastly different experiences of different groups of migrants.

The government will need to rely on industry, NGO and academic estimates of migrant numbers and work with them to provide relief efficiently to minimize suffering. The immediate need is for a minimally bureaucratic response to the current migration crisis that is not constrained by proof of citizenship or domicile status.

Summary: According to an estimate by Institute of Human Development, relief measures introduced in the wake of the novel coronavirus disease (COVID-19) pandemic are able to

reach only a third of the country's total migrant workers. It added that at least 50 million short-term circular migrants had been left out of any government identification process.

There were only a few estimates on circular migrants such as the National Sample Survey (NSS) of 2007-08, which estimated 15.2 million short-duration migrants in the country. These are gross underestimates. We used a sector-by-sector assessment and estimated the number of short-duration circular migrants at 45-50 million. Of these, over 10 million were agricultural labourers. Talking about the Rs 1.7 lakh crore-package in relief measures announced by the Union government, is bereft of any understanding on the pandemic impact on migrant labour community.

There was increased scope of shelter and food, but it could reach only a third of migrant workers. It is an times urgent need in the light of the pandemic, the Bill on the Code on Occupational Health and Safety and Working Conditions, which is already in the Parliament, should be scrapped in its present form

Reference:

- http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---migrant/documents/genericdocument/wcms_220084.pdf.
- <http://www.britannica.com/topic/migrant-labour>
- <https://www.bloombergquint.com/coronavirus-outbreak/a-policy-framework-for-indias-covid-19-migration>
- <https://www.sparshgadchiroli.org/googleforms/report>
<https://www.livemint.com>
- <https://mpa.ub.uni-muenchen.de/100530/> MPRA Paper No. 100530, posted 20 May 2020 20:39 UTC

ONLINE EDUCATION: ADVANTAGES & DISADVANTAGES

Mrs. Shilpa Abhay Bhakte

Assistant Teacher

Janta High-school,

Mouda

Email: shilpabhakte7@gmail.com

Abstract : *The physical classroom learning nowadays is no longer applicable for the current younger generations (Gen Y). Internet and distance learning which is generally known as online education plays a vital roles in the country's education system. It is undeniable that online education provides ample of benefits to young learners. Nevertheless, there are also many negative implications from online education. Limited collaborative learning, increase in time and effort are the several negative implications from online education.*

Keywords : *Physical classroom, Limited collaborative learning, Education system, online education, Implication, Quality Education System, Sustainability*

Introduction : Education can become transformative when teachers and students synthesize information across subjects and experiences, critically weigh significantly different perspectives, and incorporate various inquiries. Educators are able to construct such possibilities by fostering critical learning spaces, in which students are encouraged to increase their capacities of analysis, imagination, critical synthesis, creative expression, self-awareness, and intentionality.

Online education has become a popular channel for many students to pursue their degree. The fact shows that most online students are successfully complete their degree program but 40% of them failed. Most of online students are pursuing their degree online because they are seeing many advantages of online education that can benefits them but the 40% that failed do not aware of the disadvantages of online education that cause their failure. In order to avoid you to become of one the statistic of failure in online education, you must first understand the

pro and con of taking your degree online before you make up your decision to earn your degree through this online channel.

The Advantages of Online Education : In today's busy lifestyle, most people have no time to go back to school even they have intention to get more degrees for career advancement, job promotion or simply to learning something new. This is where one of the advantages of online education will benefit these people. Online education is able to provide you with a flexible learning environment from any location as long as you are offered with internet connection.

With a proper time management, you can easily plan your online learning sessions to fit into your busy schedule and follow your own pace of study to complete your degree program. Another key advantage of online education is you can attend the online classes from your comfort home or any location that you find convenient to you. This also means that you can enroll into any online degree program offered by any universities around the world as long as they make their degree program online. With that in mind, you do not need to worry about unable to find a degree that can't meet your career or lifestyle requirement.

The Disadvantages of Online Education : The advantages of online education can become the disadvantages if you are not the right candidate for online education. The flexibility of planning your own schedule in online education could be the disadvantages for you if you are a type of person that can't manage your time probably between your work, family and study. If you are this kind of person, a pre-plan schedule may fit you well, letting yourself to study at your own pace with your own schedule may causes you fail to complete your degree program. As most of online learning materials are in text format, if you are not comfortable with this format and prefer to listen to the lecture instead of reading it. Then, it will become the disadvantage for you and you need to reconsider your decision before you choose online education to be your degree pursuing channel.

Conclusion : Online education can be useful to those who are unable to pursue such education with their physical presence but such practice requires focus and proper timetable for studying because education requires dedication and such dedication should be developed over period by one.

References

- www.streetdirectory.com
- www.bartebly.com
- www.encyclopedia.com

CORONA PANDEMIC AND EDUCATION SECTOR IN INDIA: SOCIO ECONOMIC CONSEQUENCES AND SUGGESTIVE MEASURES

Vaishali Bokde-Kharbikar

Post Gr. Scholar
(PGDPPED),
Indira Gandhi National Open
University (IGNOU) India

M.L. Roy

Scientist, ICAR-Central
Research Institute for Jute
and Allied Fibers (CRIJAF),
Barrackpore, India,

H.L. Kharbikar

Scientist,
ICAR-National Bureau of
Soil Survey and Land Use
Planning (NBSS&LUP),
Nagpur, India

Pratibha Joshi

Scientist, ICAR-Indian
Agricultural Research
Institute (IARI), New Delhi,
India,

Ishwar Wagh

Professor,
Smt. Rajkamal Baburao
Tidke Mahavidyalaya,
Mouda, India

R.K. Rai

Asstt. Professor,
Banda University of
Agriculture and Technology,
Banda, India

Abstract: *The present study on socio economic consequences of Corona virus on education sector in India has been worked out and suggested some measures to overcome from the crisis faced by the education system in India. The study revealed that the World Health Organization declared as pandemic, the spread of Covid-19 virus found worldwide including India. This corona virus pandemic has drastically disrupted all the sectors including education sector. Due to temporarily shutting down the schools, colleges, universities and all types of educational institutions, the socio-economic conditions of the people and education system in India affected drastically. The study further revealed that the government of India and education departments of different states has been taken major steps like study from home, online study and e-education system for following the social distancing and break the spread chain of disease all over the country. Authors suggested various imperative measures like distinctive hygiene practices, health related precautions, socio economic and technological measures to overcome from the situation. Use of Indian traditional knowledge, public private partnerships, digital and e-learning study techniques also has been suggested by the authors to mitigate the challenges of pandemic facing by education sector in India. The study concluded that the education plays a key role for socio-economic development of*

the people in any country and the country will move forward and ensure overall progress in education sector with removing few barriers by implementing suggestive measures.

Key words: COVID-19, Consequences, Education, Lockdown, Pandemic.

Introduction: For socio economic progress of people in any country, education plays a very crucial role in terms of improvement in quality of lives (Bokde-Kharbikar *et al*, 2020) and leads to broad social benefits to individuals and society. After China, India has the world's largest democratic country with the 1.35 billion populations (Census Report of India, 2011 and Pew Research Center, 2018) by means of the fundamental right of education to the people of India (Wikipedia.org). Education is the fundamental right of every child in India as Right to Education Act introduced in India (RTE Act, 2009 and Premlakshmi, 2011). Efficient use of modern technology (Kharbikar *et al*, 2020) in education system, India has been able to determine the longstanding apprehension between excellence and equity (Singh, 2015).

Still, education sector is suffering from different problems such as excessive gaps between teachers-students ratio, outdated educational infrastructure, in expertise teaching methodologies, lack of interest in education among the rural people, sluggishness about the schooling etc. After 68 years of independence, India is not able to provide minimum level of education to its all citizen (Barman and Mandal, 2015).

On this background, the education sector in India facing the worst problem of novel corona virus (COVID-19) pandemic originated in Wuhan city of China. The World Health Organization declared that outbreak of pandemic has spread to more than 190 countries all over the world (<https://www.ft.com/coronavirus-latest>) which affects the socio-economic conditions of people (Kharbikar *et at*, 2020). Keeping in view the above concern, explored the study on socio economic consequences of corona virus on education sector in India and discussed some important measures to upliftment.

Materials and Methodology: Secondary data on various aspects related to education sector has been collected from various published sources such as reports, e-publications, mass

media, news channels, news papers and other sources like various websites and internet mediums has been consulted. The Collected data has been compiled and analyzed in organized manner to fulfill the objective of study and examined socio economic consequences of corona virus on education sector in India. Besides, various measures have been suggested and concluded the results to cope-up the situation occurred in the education sector in India.

Results and Discussions: The study showed that, to break the spread chain of the disease, Government of India and state governments all over the country has took some major steps and temporarily began shutting down the schools and colleges as a measure to contain the spread of the novel corona virus. As shown in table 1, in this completely lock down period, education sector, parents and students facing problems in various activities (Table1).

Table1. Distress of various educational activities during lockdown period in various parts of India

Major activities in education sector during lockdown period	Major constraints facing by sector, parents and students
Pre-primary and primary school admissions	<ul style="list-style-type: none">• Socio-economic activities and movements of people are suffering• Distress of means of communication and transportation facilities• Uncertainty about the reopening of education sector• Disorientation about the future of students
Examinations of various boards and universities	
Exams of Government and non government organizations	
Competitive exams of various departments	
Summer camps, extracurricular activities of students	
Various sports events and tournaments to be conducted	
Entrance exams for admissions in various universities	

The study further revealed that, as compare to other countries like, U.S.A., Japan, and China, ranking of education in India (India's HDI Rank-135) is far behind in respect to Human Development Index (HDI) (UNDP, 2014) and about 42.1% of people are already suffering

from inequality in education (United Nations Development Programme-UNDP, 2014). Due to the closedown of educational institutes more than 752725 of Indian students pursuing higher education abroad as on 2018, are mostly affected by the outbreak of disease (Fernandes, 2020). As per Goyal, 2020 and ET Government.com, 2020, about more than 285 million young Indian learners are affected across the world. In this way, the closures of educational institutions will be affect the continuity in education (Bokde-Kharbikar *et al*, 2020) and stimulate the comprehensive socio-economic consequences. Therefore, there is need of immediate solutions to overcome the situation

Major impact of COVID-19 pandemic and lockdown on education sector in India

Undoubtedly, it is always says that education has a key for socio-economic development of the people in any country. So in India, there is a pressure on state's education departments and education sector that make education potential and accessible to every Indian with an issue of socioeconomic equalities and fairness. Under such state of affairs, major impacts of new pandemic i.e. corona viruses on the education sector have enlighten and designated as follows:

Table 2: Possible socio economic impacts of Covid-19 pandemic and lockdown on education sector in India

Sr. No	Possible socio economic impacts on parents and students	Possible socio economic impacts on education sector
1	Shrinking of demand for higher studies in international institutions	Possibilities of lower fees collection can creates complications to run and manage the institutions
2	Abroad studying students are in fear and possibility of no preference to foreign studies in future	Slowdown in admissions, internships, trainings, apprenticeships and placements of the students
3	Delay in admission procedures in various education institutions due to lockdown	Negative impact on employment, salary, bonuses/ increments etc due to economic stagnation
4	Examinations of various boards and	Development plans, teaching techniques and

	universities may postponed or/and cancelled	quality of education may affects
5	Paying capacity of several parents may reduce to the private institutions due to financial crunch	Some institutions may completely close down due to the economic slowdown and recession in the sector
6	Students and young professionals may face difficulties in placements, trainings, apprenticeships, on campus and off campus interviews, internships and jobs	As per reports, unemployment shot up estimated as 8.4% in mid-March to 23% in early April and the urban unemployment rate to 30.9% (ET Government.com, 2020).

Socio economic role of human resources and significance of lockdown in India: In attaining of socio economic development in any country, human resources are playing very significance role in terms of production, productivity and overall growth of the nation. In India, large number of disadvantaged people living in crowded and unhygienic conditions. Public health facilities are poor (with just 0.7 hospital beds) compared to Italy (3.4) and United State (2.9) per 1000 persons. India also has less number of doctors, ventilators and other medical facilities as compare to other countries. In view of this, to break the spread chain of disease, lockdown and social distancing is the major step taken by the government. It was showed that, in many countries, clusters of cases, community spread, sporadic cases and engage in outdoor activities are the major barriers to control the outbreak of disease and spread was faster than the India, resulted about 2.65 lakh people lost their lives globally as on 9th May, 2020 (WHO, 2020).

Predictive model on impact of lockdown in India showed that, about 40.26 thousand people were affected by community spread and about 1.3 thousand people were lost their lives as on 3rd May, 2020. On the other hand, the model revealed that if lockdown was not happened in country, without lockdown about 474694 people shall be affected and 34319 people shall be lost their lives due to the pandemic up to 3rd May, 2020. Lockdown decision showed the positive impacts on control of pandemic in India. (Wikipedia, 2020).

Suggestive measures to overcome the education sector from COVID-19 pandemic : To early overcome from the situation, necessary measures are required. Expansion of capacity-

building and skill development programmes, programmes, use of modern tools and techniques and other motivational and welfare programmes are required for enriching the of young human resources in the country. Shenoy *et al* (2020) studied the various tools and models such as virtual classes and online education etc. and concluded that these modern teaching techniques were played a key role in educating the future generations and created the revolution in Indian higher education system and it is widely accepted by all the faculties and students during this crucial time. Some important suggestive measurers are discussed as follows:

Distinctive hygiene and health related measures:

- Covering nose and mouth with paper napkins and cloths while sneezing and coughing.
- Frequent practice of washing hands by alcohol based sanitizers and soap up to 20 seconds
- Keeping social distance and avoiding participation in large gatherings for controlling the spread
- Regular cleaning of premises, offices and surrounding areas near educational institutions.
- Regularly cleaning of abovementioned reusable materials and properly disposing of unusable materials
- Regularly sanitization of plastic, steels and any type of material's made instruments because of Covid-19 generally spread through these materials touched by the human being
- Use of preventive materials like gloves, masks, gowns, goggles, head cover, rubber boots etc.
- Contacting to a doctor if anybody observing the fever, cough, difficulty in breathing and making calls on state helpline numbers of Ministry of Health and Family Welfare
- Downloading the Aarogya Setu mobile application developed by the Government of India to connect with people and inform about the risks, best practices and relevant advisories to containment of corona virus. (<https://play.google.com>)

Socio-economic and technological measures to reshape the education sector:

- The Indian traditional knowledge system globally accepted due to its importance in redesigning of education system worldwide. So this can be integrated with the modern teaching techniques. Such as ayurveda, agriculture, architecture, hydraulics, ethno botany, Indian medicinal studies, metallurgy and yoga should be integrated in educational curriculum to betterment of human being and young futures of the country.
- Economic support with public private partnership for resolve the recession crisis and development of cost-effective education system in terms of excellence, quality, safety and hygienic buildup and nontoxic atmosphere in education sector
- Motivational and welfare programmes for students to improve their employability, efficiency, health, and well-being. Trainings and capacity-building programmes of teachers for developing the skills
- Infrastructural development such as providing supports for digitization of teaching techniques and education system, internet infrastructure development, use of modern technologies like online teaching methods, study from home, virtual classroom techniques, e-learning and distance learning programmes

Conclusions: The study concluded that the education plays an important role for socio-economic development of human being in any country. In India, there are some difficulties facing by education sector and now a day's new novel-corona virus pandemic occurs in country. This virus has radically disrupted all the sectors including education sector all over the world. Due to the fear of the pandemic, socio-economic conditions of people and education system in India has drastically affected. To break the spread chain of the disease, government has temporarily begun shutting down the educational institutions as a measure to contain the spread of virus. Also taking essential steps to overcome from the situation. The authors have been suggested some measures such as distinctive hygiene practices, health safety measures and some socio-economic and technological measures to reshape the education sector. With the implementation of these suggestive measures, the country will move forward and such suggestive steps will helpful for student's overall improvement in terms of employability, efficiency, health, and well-being in country.

References:

- Barman, P. and Mandal, S. (2009). Right to Education Act and its practical implementation in school education: An Attitudinal Study at Teachers Level September 2015 In book: Education in India: Issues, Prospects and Challenges Publisher: New Academic Publishers, New Delhi
- Bokde-Kharbikar, V.; Kharbikar, H.L.; Roy, M.L.; Joshi, P and G.A, Atheequlla (2020). Possible impacts of COVID-19 pandemic and lockdown on education sector in India. *Food and Scientific Reports*. 1(Special issue) pp 30-33
- Census of India Report (2011): Registrar General Census Commission of India.
- Fernandes, A. (2020). COVID-19: A second wind for higher education in India. In COVID 19 India exclusive. Compiled by Ramanujam, P. QS-COVID 19 report March, 2020. pp. 1-10
- <https://government.economictimes.indiatimes.com/news/education/covid-19-pandemic-impact-and-strategies-for-education-sector-in-india/75173099>. Viewed on 27 April, 2020
- <https://mhrd.gov.in/rte>. Viewed on 27 April, 2020
- <https://play.google.com/store/apps/details?id=nic.goi.aarogyasetu&hl=enUS>. Viewed on 27 April, 2020
- https://en.wikipedia.org/wiki/Fundamental_rights_in_India. Viewed on 27 April, 2020
- <https://www.ft.com/coronavirus-latest>. Viewed on 27 April, 2020
- <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/07/11/world-population-day/>. Viewed on 27 April, 2020
- <https://www.who.int/medical-devices/meddev-ppe/en/>. Viewed on 27 April, 2020
- <https://www.researchgate.net/publication/327678656> Right to Education Act 2009 and Its Practical Implementation in School Education An Attitudinal Study at Teachers Level. Viewed on 27 April, 2020
- Human Development Report (2014). United Nations Development Programme, One United Nations Plaza, New York, NY 10017
- Kharbikar, H. L; Roy, M. L; Joshi, Pratibha; Mukherjee, A; Atheequlla, G.A; and Chandra, Nirmal (2020). Economic empowerment of small marginal and landless farmers through value addition in button mushroom (*Agaricus bisporus*): A success

story from Almora district of Uttarakhand. International Journal of Advanced Research and Review IJARR, 5(5), 2020; 123-130

- Kharbikar, H.L; Radhika, C; Patil, N.G.; Marathe, R.A; Raghuwanshi, M.S. and Naitam, R.K. (2020). Livelihood improvement through soil and water management options in tribal villages of Katol taluka, Nagpur district, Maharashtra, India: A success story. *Food and Scientific Reports*. 1 (4) pp 67-80
- Kharbikar, H.L; Radhika, C; Naitam, R.K; Daripa, A.; Malav, L. and Raghuwanshi, M.S (2020). Consequences of COVID-19 Pandemic and Lockdown on Food and Agribusiness Sector in India *Food and Scientific Reports*, June 2020. 1 (6) pp 67-80
- Premlakshmi, K. (2011). Right to Education and Common School System-Perception among Teachers. *Journal of Educational Research (EDUSEARCH)*. Vol.2, Number-2, 106-111.
- Right to Education Act (2009): Department of Elementary Education and Literacy, MHRD, Government of India, New Delhi.
- Shenoy, V., Mahendra, S. and Vijay, N. (2020). COVID 19 – Lockdown: Technology Adaption, Teaching, Learning, Students Engagement and Faculty Experience. *Mukt Shabd Journal*. IX (IV) APRIL/2020. pp. 698-702
- Singh, A. (2015) Challenges in Indian Education Sector *International Journal of Advanced Research, Communication and Management*. September.2015; 1(3):54-58

PROBLEMS AND CHALLENGES FACED BY ONLINE TEACHERS

Dr. Sangita Rajendra Chore

Librarian and IQAC Co-Ordinator

Bar Sheshrao Wankhede College of Arts and Commerce,
Khaparkheda

Abstract : *In this research paper researcher presents a study about the problem and challenges of online teaching faced by teachers. Also many teachers who even after being technology savvy are not able to reach each and every student as students are also not so much familiar with online teaching method and also some are not equipped with e- resources and internet , same is the problem with many teachers as they are not equipped with so many online study aspects. The paper revolves around the problems and challenges faced by teachers in the online teaching methodology which is a very new and sudden change in the teaching pattern.*

Key Words: *Problems, Challenges, ICT tools and Online Teachers*

Introduction : The Covid 19 pandemic has had the entire world engulfed in a state of shock and grief. The heaps of questions surrounding it keep mounting as all scientists struggle to come up with a cure for it. The economy has taken a major jolt because of the worldwide lockdowns that have been imposed and the number of domains that have been affected due to it knows no bounds. Students and teachers across the world have been thrown into a state of overdrive and they are being made to take up a challenge in which there exists no expert.

In this present scenario, if the students are not attending the classes, then the students will spend their time in leisure activities. The Faculty member plays a vital role in keeping the young budding professional in active mode. The students are to be engaged in a proper manner and they have to utilize this time in a productive manner. In this situation it can be done only through online teaching methodology.

In this background, it becomes vital to take a measure of how teachers are reacting to this situation. A study to understand the by products of this mounting pressure on the Teachers is essential. In the lieu of these concerns the author was attempt to get a measure of the problems and challenges faced by teachers in Online Teaching methods and they reaching to the students to the fullest.

What Is Onine Teaching?

Online learning is education that takes place over the Internet. It is often referred to as elearning among other terms. However, online learning is just one type of distance learning the umbrella term for any learning that takes place across distance and not in a traditional classroom. By far the most popular approach today is online learning. According to the Sloan Consortium, online enrolments continue to grow at rates faster than for the broader student population and institutes of higher education expect the rate of growth to continue increasing.

Review Of Literature : Faux and Black-Hughes (2000) compared traditional, online, and hybrid sections of an undergraduate course in social work to determine the effectiveness of online learning Mark Warschauer (1998) this study investigates socio-cultural factors that helped shape a computer-based English as a Second Language (ESL) writing course in a conservative.

Leask, M., & Younie, S. (2013). determining teacher effectiveness, specifically when using ICT, is challenging. Ministries of Education worldwide expect ICT to be used to enhance the quality of education; nevertheless, there is insufficient. Mary K. Tallent-Runnels and others (2006) focused on their literature review summarizes research on online teaching and Learning . Continued research is needed to inform learner outcomes, learner characteristics, course environment, and institutional factors related to delivery system variables in order to test learning theories and teaching models inherent in course design

Edwards and Fritz (1997) determined that the effectiveness of online learning is influenced by student access to material, recommending that online information may replace the traditional text format for those students who accept and learn well from the online format Working with teachers to develop their knowledge, beliefs, and attitudes can build a sustainable culture that supports ICT as integral to learning and teaching (Ertmer &

Ottenbreit-Leftwich, 2010). Faux and Black-Hughes (2000) compared traditional, online, and hybrid sections of an undergraduate course in social work to determine the effectiveness of online learning. Grosse and Voght (1991) referred to context as one of the distinguishing features of LSP, using the term to mean the use of texts, situations, and methodology drawn from the students' discipline

Vygotsky states that play plays a crucial role for children to move from one level of cognitive development to the next. Anuradha A. Gokhale (1995) explained children need the opportunity to think and talk about what they are doing. As they talk, they hear themselves, and others learn to recognize that which they understand or do not understand. Varalakshmi R.^{a,*} and Arunachalam K (9 April 2020) highlighted the faculty members should engage themselves actively in upgrading their knowledge, writing research papers, attending webinars etc.

Problems In Online Teaching : The major problem in teacher's way to teach is that they are being exposed to a very new pattern that to very unexpectedly which made them nervous as they had to complete their syllabus and were expected to deal with the fear in students mind. But it also has a positive aspect that is that all the teachers and students get to know about e-learning and it is also make it easy for both to reach study material easily.

- Insufficient hardware and software, improper internet connections, lack of technical expertise among the teachers, learner's procrastination, insufficient orientation for learners, and a lack of release time for teachers to develop and design their online courses have been observed as barriers to faculty participation in developing and teaching online courses.
- Lack of administrative support, course quality, cost, student contact, and equipment adds up as barriers to online teaching practices.
- Faculty members felt that an additional technical and instructional support were needed because faculty were authentically concerned about the quality of their online courses and the amount of technical training and assistance available to them at their institutions
- It develops an idea of insecurity of jobs amongst Professors.

- Teachers teaching in schools of Disabled students face a major problem that is these students cannot access some computer features.
- It takes quiet long time to develop a proper program or software or a website.
- Also documents which are proided online takes a long time for generation and distribution and followed by time consumed for it to get downloaded.
- There is a mojour threat regarding the safety of important documents and papers as they can be easily hacked and may catch virus.
- Some institution's server is unreliable.
- Students send unidentified emails.
- Students report problems with plug in and sound cards necessary for audio visual.
- Also on many platforms chat rooms are proided where students can chat privately which causes distraction.

.Challenges Faced By Teachers :

- Teachers working too many roles at the same time not enough time to plan. The teacher from different Colleges has been facing infrastructural, technological, psychological and Sociological challenges in adopting online teaching.
- The target group of students from unprivileged and under economical family background, rustling in nearby villages of the city. In this case the question is about how to make them competent in using modern technology and the online teaching offered by their teachers.
- Balancing the different learning needs of students and Helping parents and students meet long-term goals.
- Lack of teamwork, empathy, and support between students. Respecting expectations from school admins.
- Applying a prescribed curriculum to all types of students.

Conclusions : Many educators and students are entering the online classroom landscape for the first time. There are certainly growing pains for such a transition. Teachers may struggle to adjust their brick-and-mortar curriculum to the new space, and students may struggle to develop the needed skills to succeed in the online landscape. College and university teachers

who are in a state of stress and anxiety in context with the direction of Ministry of Human Resource Development (MHRD), India, the faculty member should engage the students through online teaching for the benefit of their career. Also, the faculty members should engage themselves actively in upgrading their knowledge, writing research papers, attending webinars etc. This will help both students and teachers to get confidence about the changing paradigm due to the novel corona virus pandemic.

References :

- Anuradha A. Gokhale, "Collaborative Learning Enhances Critical Thinking," *Journal of Technology Education* 7, no. 1 (1995): 22.
- Edwards, C., & Fritz, J. H. (1997). Evaluation of three educational online delivery approaches. (ERIC Document Reproduction Service No. ED 430-516)
- Ertmer, P. A., & Ottenbreit-Leftwich, A. T. (2010). Teacher technology change: How knowledge, confidence, beliefs, and culture intersect. *Journal of Research on Technology in Education*, 42(3), 255-284.
- Faux, T. L., & Black-Hughes, C. (2000). A comparison of using the Internet versus lectures to teach social work history. *Research on Social Work Practice*, 10(4), 454-466.
- Grosse, C. U., & Voght, G. M. (1991). The evolution of languages for specific purposes in the United States. *Modern Language Journal*, 75, 181-1.
- Joshua Stern, Introduction to Online Teaching and Learning, Pages 1-10 <http://www.wlac.edu/online/documents/otl.pdf>
- Leask, M., & Younie, S. (2013). National models for continuing professional development: The Challenges of twenty-first-century knowledge management. *Professional Development in Education*, 39(2), 273-287.
- Mark Warschauer, Online Learning in Sociocultural Context, *Anthropology & Education Quarterly* Vol. 29, No. 1 (Mar., 1998), pp. 68-88 (21 pages) Published by: Wiley on behalf of the American Anthropological Association, https://iproxy.inflibnet.ac.in:2096/stable/pdf/3196102.pdf?ab_segments=0%252Fbasic_search%252Fcontrol&refreqid=excelsior%3A7ec4f19debe3a4cdb7d2254be56eb500

- Teaching Courses Online: A Review of the Research Mary K. Tallent-Runnels, Julie A. Thomas, William Y. Lan, and Sandi Cooper, Terence C. Ahern and Shana M. Shaw and Xiaoming, Review of Educational Research Spring 2006, Vol. 76, No. 1, pp. 93-135
- https://iproxy.inflibnet.ac.in:2096/stable/pdf/3700584.pdf?ab_segments=0%2Fbasic_search%2Fcontrol&refreqid=search%3A23e8c42baec625d16d885be365a
- Varalakshmi R. and Arunachalam K, Covid 2019 – Role Of Faculty Members To Keep Mental Activeness of Students, Asian Journal of Psychiatry , **2020 Apr 9**. doi: 10.1016/j.ajp.2020.102091, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1876201820302021?via%3Dihub>.
- Online Teaching: Problems and Solutions, Association for Psychological Science, September 1, 2001, <https://www.psychologicalscience.org/observer/online-teachingproblems-and-solutions>.

EFFECT IN POST COVID-19 ON UNEMPLOYMENT OF VARIOUS SECTOR IN INDIA

Dr. Prabhakar G. Motghare

Pmotghare148@gmail.com

Abstract: *Today's situation in India very difficult in all the sector. And India's Economy in very down "today's new in India Today's GDP is last 50 year back and economically situation in Indian of one person is very poor and bad". No technical support and no other of government support in Indian market. Mall, business, education sector, retails business, construction, marketing, communication sector, technical sector, manpower sector, roe material sector, manufacturing, production, land reforming sector, real estate sector, and now agriculture sector are mostly effected in the corona virus and after the lockdown. So in the paper discuss the unemployment in India of various sector.*

Introduction: COVID-19 pandemic in India is part of the worldwide pandemic of coronavirus disease 2019 (COVID-19) caused by severe acute respiratory syndrome coronavirus 2(SARS-CoV-2). The first case of COVID-19 in India, which originated from China, was reported on 30 January 2020. As of 7 June 2020, the MoH&FW has confirmed a total of 246,628 cases, 119,293 recoveries (including 1 migration) and 6,929 deaths in the country. India currently has the largest number of confirmed cases in Asia, with the number of total confirmed cases breaching the 100,000 mark on 19 May and 200,000 on 3 June. India's case fatality rate is relatively lower at 2.80%, against the global 6.13%, as of 3 June. Six cities account for around half of all reported cases in the country – Mumbai, Delhi, Ahmedabad, Chennai, Pune and Kolkata. As of 24 May 2020, Lakshadweep is the only region which has not reported a case.

On 22 March, India observed a 14-hour voluntary public curfew at the instance of the Prime Minister Narendra Modi. It was followed by mandatory lockdowns in COVID-19 hotspots and all major cities. Further, on 24 March, the Prime Minister ordered a nationwide

lockdown for 21 days, affecting the entire 1.3 billion population of India. On 14 April, the PM extended the nationwide lockdown till 3 May which was followed by two-week extensions starting 3 and 17 May with substantial relaxations. Beginning 1 June the Government has started unlocking the country (barring containment zones) in three unlock phases.

The United Nations (UN) and the World Health Organization(WHO) have praised India's response to the pandemic as 'Comprehensive and robust,' terming the Lockdown restrictions as aggressive but vital for containing the spread and building necessary healthcare infrastructure. The Oxford COVID-19 Government Response Tracker (OxCGRT) noted the government's swift and stringent actions, emergency policy making, emergency investment in healthcare, fiscal stimulus, investment in vaccine and drug R&D.

It gave India a score of 100 for its strict response. Michael Ryan, chief executive director of the WHO's health emergencies programmed noted that India had tremendous capacity to deal with the outbreak owing to its vast experience in eradicating smallpox and polio. Other commentators have also raised concerns about the economic fallout arising as a result of the pandemic and preventive restrictions.

On 19 March, during a 30-minute live telecast, Indian Prime Minister Narendra Modi asked all citizens to observe a 'Janata Curfew' (people's curfew) from 7 am to 9 pm on 22 March. During this curfew he asked everyone, except those involved in essential services, to stay at home. He also asked people to avoid routine checkups and elective surgeries to reduce the burden on the health system.

He announced the formation of a COVID-19 Economic Response Task Force. To acknowledge the work being done by various sectors during the outbreak, he urged people to gather in front of their own doors, windows or balconies at 5 pm and applaud them for five minutes. State and local authorities were told to blow the siren to remind people about the same. On 24 March, Prime Minister Mr. Narendra Modi announced a nationwide lockdown from midnight of that day, for a period of 21 days. He also announced a ₹150 billion (US\$2.1 billion) aid for the healthcare sector. This money would be used for developing testing facilities, PPEs, ICUs, Ventilators and for training medical workers. On 3

April, PM Narendra Modi addressed the nation to turn off the lights for nine minutes and lighting the candles on 5 April.

India's Situation after Lockdown:

○ Industry Sector :

A practical solution might be for the government to direct banks to give loans with 100%



interest subsidy, for a quantum that would cover these enterprises' fixed costs for a four-month period, to their small business clients, particularly those borrowing under the Mudra scheme.

The Small Industries Development Bank of India can help with identification of units to be helped as well, and the new crop of banks that previously existed as microfinance institutions can be of particular help in this.

○ Service sector :

The country's manufacturing sector activity witnessed an unprecedented contraction in April amid national lockdown restrictions, following which new business orders collapsed at a record pace and firms sharply reduced their staff numbers, a monthly survey said on Monday.



The headline seasonally adjusted IHS Market India Manufacturing Purchasing Managers' Index (PMI) fell to 27.4 in April, from 51.8 in March, reflecting the sharpest deterioration in business conditions across the sector since data collection began over 15 years ago.

The index slipped into contraction mode, after remaining in the growth territory for 32 consecutive months. "After making it through March relatively unscathed, the Indian manufacturing sector felt the full force of the coronavirus pandemic in April," said Eliot Kerr, Economist at IHS Market. Panelists attributed lower production to



temporary factory closures that were triggered by restrictive measures to limit the spread of COVID-19. Export orders also witnessed a sharp decline. Following the first reduction since October 2017 during March, foreign sales fell at a quicker rate in April. “In fact, the rate of decline accelerated to the fastest since the series began over 15 years ago,” the survey said.

○ **Manufacturing sector.**

The COVID-19 pandemic has brought the entire world to a standstill - restricting people to their homes and causing severe disruptions for various organizations. Given that supply chains are inherently prone to disruption, the impact of COVID-19 on the supply chain



operations of organizations has been catastrophic. Restrictions on domestic transportation and imports have choked the procurement channels of organizations,

Significant operational challenges due to shortage of manpower, as various laborers and workers have moved to their hometowns.

The unforeseen increase in demand of essential products might not be reciprocated by the last-mile connectivity system, including transportation and delivery partners, leading to challenges in delivery of products to channel partners and consumers.

Limited demand of non-essential products during the lockdown period causing unanticipated decrease.

Limited demand of non-essential products during the lockdown period causing unanticipated increase in stock lying in warehouses, which could be prone to damage.



Significant liquidity issues for certain organizations due to closure of their operations and an abrupt dip in demand.

○ **Agriculture sector :**

Plush fields, trees laden with fruits, and mulberry plants can be seen on both sides of the narrow lane leading to Naraganahalli, located about 35kms from Bengaluru. But this scenic



beauty might not last long with the agriculture activity has come to a near standstill. Fruits are ripe and hanging on the trees, but there are none to pick them. The dampness is visible on the fields and roads leading to the village due to early summer showers.

Where are the villagers? One may ask. Women are removing thread from the silk cocoons at home and with no kids or elderly were out in the village, the health-sub center wore a deserted look.

The lockdown, which had two faces in the village — one, the scare of the coronavirus pandemic and adherence to the government-imposed restrictions and two, the debt trap for farmers following crop losses with lack of transportation and police excess — saw agriculture laborers only in a couple of farms.

○ **Labour And Worker :**



The lockdown has forced us to think specifically about migrants, whether they are skilled or unskilled workers, blue-collar workers or white-collar workers. All migrants face difficulties. Appropriate facilities should thus be created at all

places to address their problems. There is a need to match demand and supply for their skills, and the employers have to be sensitive enough to create required facilities for them. Hence, a law is needed to deal with any adversities that the migrant workers may confront in future in a holistic manner. Migrant workers must be able to believe that this is a country for all, without any discrimination. They do not require mercy, they should be allowed to live with dignity.



The focus of the UPA has always been the poor and the downtrodden — how to transform their lives and raise their standards of living, thus pulling them out of penury and insecurity. As we have been reading about the plight of the migrants during the lockdown, it has

prompted us to think more about them. We have realised that in order to better focus on their affairs, in all situations and all times, it is best to have a separate ministry of migrants affairs.

○ **Education Sector:**

Today education sector are not clear outline in Government. March to july was closed in collages, school and all the institution in India. And did not clear are opened it. But the school are re-open and admitted the student in this year. Opened in Online education , Opened in Online teaching. But the online teaching is very critical and many more barriers of their. On time student is not available. No recharge will be on mobile phone. Parents not allowed in mobile phone, so many reasons of the online education . but the depression will high on teacher. Government salary will deducted. No extra income in teachers. Etc.

Findings:

- 1) All the India are lockdown so all the industry are closed.
- 2) Many businesses are closed.
- 3) Retails shop are closed.
- 4) Workers return to home and there is state.
- 5) Maximum laboure went in the state. No money to expenses their daily routine.
- 6) Food and all the daily routine Grocery price are high.
- 7) Transportation effected in Lockdown so many farmers are the difficulty in the went to market in their material.
- 8) Government policy is affected in all the India and state.
- 9) Railways and Transportation is stop to so many workers and staff of effected this decision.
- 10) India's So Many company are closed so their workers are effected in their policy did not remedy to government to stop the workers job.

- 11) Small industry are effected As like. Gruh Udhog. No can purchase in material of the production are effected.etc.

Suggestions:

- First All the facility to over the all India.
- Government fast available loan in hand to hand in industry and Company's.
- Change the government policy that's is, GST, Recovery Of Loan, EMI, etc,
- Market Inflation are control and Control of price in daily needs.
- Every Indian Give to work opened the all company and school and collages but understand in social distancing.
- Change a food policy.

Reference:

- The Indian Express.
- The Hitvada
- Maharastra Times
- Dainik Bhaskar
- Speech of Central Government and state .
- Daily News and Electronic Media.
- Summery and Blogs.
- Indian Economy.
- Wikipedia
- Google search engine.
- Government policy Indian Economy.

STRESS MANAGEMENT OF COVID-19 ON GOVERNMENT WORKERS, HEALTH WORKERS AND EDUCATION SECTOR

Dr. Atul P. Naik

Assistant Professor

Srimati, Rajkamal Baburao Tidke Collage,
Mouda.

Abstract: *The World one disease are very effective named is Covid-19, that's is Coronavirus. This virus most powerful to effective human being to effect on lungs, chest and breath. But no case generation medicine in his virus. Even America , Italy , France, China, Britain has been most powerful country but they have not successful of these coronavirus. India is Most Important Country to use they be again the sources of material. India Population is 130cro. But No prime management to prevent Coronaviruses. But hear all the Government and local body work to prevent in all Indians of Coronavirus. All state of Police, Medical Doctors, private Doctor, Health Workers, even Education sector are going to prevent corona and tress management.*

Introduction :



The Centre on Tuesday said India is far away from the peak of COVID-19 spread and its preventive measures have been “very effective”, putting it in a much better position in comparison with other countries. This comes even as the

coronavirus infections neared the 2 lakh-mark on Tuesday of This is India's Prime minister Slogan which 97,581 are active cases, while 5598 deaths have been reported. In a press conference, Health Ministry Joint Secretary Lav Agarwal said one in every two COVID-19

deaths in India has been of senior citizens who constitute 10 per cent of the total population, while 73 per cent of COVID-19 deaths in the country are of people with comorbidities.

India will get back its growth after the coronavirus lockdown and is already on that path with 'Unlock phase-1', Prime Minister Narendra Modi said today, **addressing the Confederation of Indian Industry (CII) Annual Session 2020**. Stressing on the need for self-reliance, PM Modi said, "World is looking for a trusted, reliable partner; India has potential, strength, ability. India now needs to manufacture products that are 'made in India' but 'made for the world'." He said that strengthening the economy is one of the top priorities alongside fighting coronavirus.



COVID-19 nationwide lockdown, in Jammu.

Medics conduct a health check-up for passengers who have arrived at Jammu Railway Station following the resumption of passenger train services by Indian Railways connecting major cities, during the ongoing

Officials said there could be greater relaxations and more flexibility for states and union territories while measures being explored include gradual reopening of the railways and domestic airlines. Schools, colleges, malls and cinema halls may not be allowed to open anywhere in the country, but salons, barber shops and optical shops may be allowed everywhere barring COVID-19 containment areas. E-retailers may be allowed to deliver non-essential items too.

The railways have already started special trains to 15 destinations from Delhi and have been running several hundred 'Shramik Special' trains from different parts of the country to various places for transportation of migrant workers stranded due to the lockdown. Air India is also engaged in evacuation of thousands of Indians stranded abroad during the lockdown under the 'Vande Bharat Mission'.

Officials said local trains, buses and metro services may start running with limited capacity in non-containment areas of red zones. Autos and taxis are also expected to be allowed in all zones with restrictions on the number of passengers, barring areas identified as 'containment

zones'. Maharashtra has favoured strict lockdown measures in Mumbai, its suburbs and Pune, and a complete ban on inter-state and inter-district transport.



A team of medics collect swab sample of a resident for COVID-19 test after many positive coronavirus cases were detected in the area, during the nationwide lockdown,

Coronavirus, the symptoms and Prevention of coronavirus:

The coronavirus is a family of viruses that can cause a range of illnesses in humans including common cold and more severe forms like SARS and MERS which are life-threatening. The virus is named after its shape which takes the form of a crown with protrusions around it and hence is known as coronavirus.

What are the symptoms?

First symptoms of fever and cough, are similar to that is the flu so the disease can be hard to tell apart without test to identify the virus. The symptoms of Coronavirus include running nose, fever, weakness, cold, sore throat that can last up to 48 hours. For those with a weak immune system, there's a chance that the virus can lead to lower, and serious respiratory tract illnesses like pneumonia and bronchitis.

Precautions:

- Cover mouth while coughing or sneezing
- If infected, stay at home and avoid crowds or contact with others.
- Wash hands frequently
- Person with suspected symptoms should take proper precautions
- Wear a mask
- Special attention to children, elderly

- Consult a doctor

Cure : As of now, there is no specific vaccine to treat Coronavirus. Scientists from across the world including the WHO are working over it. However, it **can be treated** by keeping the patient in an isolation ward for a period of at least 10-15 days along with proper waste management.

What is the Stress :-

Stress is a normal feeling. There are two main types of stress:

- **Acute stress.** This is short-term stress that goes away quickly. You feel it when you slam on the brakes, have a fight with your partner, or ski down a steep slope. It helps you manage dangerous situations. It also occurs when you do something new or exciting. All people have acute stress at one time or another.
- **Chronic stress.** This is stress that lasts for a longer period of time. You may have chronic stress if you have money problems, an unhappy marriage, or trouble at work. Any type of stress that goes on for weeks or months is chronic stress. You can become so used to chronic stress that you don't realize it is a problem. If you don't find ways to manage stress, it may lead to health problems.

Stress And Your Body : Your body reacts to stress by releasing hormones. These hormones make your brain more alert, cause your muscles to tense, and increase your pulse. In the short term, these reactions are good because they can help you handle the situation causing stress. This is your body's way of protecting itself.

When you have chronic stress, your body stays alert, even though there is no danger. Over time, this puts you at risk for health problems, including:

- High blood pressure
- Heart disease
- Diabetes
- Obesity
- Depression or anxiety
- Skin problems, such as acne or eczema

Menstrual problems : If you already have a health condition, chronic stress can make it worse.

Signs Of Too Much Stress : Stress can cause many types of physical and emotional symptoms. Sometimes, you may not realize these symptoms are caused by stress. Here are some signs that stress may be affecting you:

- Diarrhea or constipation
- Forgetfulness
- Frequent aches and pains
- Headaches
- Lack of energy or focus
- Sexual problems
- Stiff jaw or neck
- Tiredness
- Trouble sleeping or sleeping too much
- Upset stomach
- Use of alcohol or drugs to relax
- Weight loss or gain

Stress Of Government Workers, Health Workers and Education Sector: Healthcare workers at the forefront of the war against coronavirus are not only facing the daunting task of handling patients, but are also fighting to keep their own worries and emotional stress at bay. A doctor from a leading Mumbai hospital, who is currently home quarantined after he came in contact with a colleague who had coronavirus symptoms, said these times are challenging for everyone, including the medical fraternity. Even though his colleague tested negative for coronavirus, the doctor is not taking any chances as he has aged parents and a six-month-old son at home.

"I haven't touched my baby since the last one month. Yesterday was my wife's birthday, but I could not participate in the celebration since I am confined to a separate room in the house," the doctor. He said some of them at the frontline of the COVID-19 war are feeling exhausted and running out of patience.

"Initially, we thought we would tide over the crisis. But, now April is ending and there is no sign of decrease in coronavirus cases. My colleagues haven't met their families for the last one month," he said. "The junior doctors, nurses and paramedics have really taken up this war time as a challenge. We hope we are able to flatten the curve," he said.

He said wearing personal protection equipment (PPE) and masks for long hours is also no mean task and makes them feel suffocated. The PPE comprises a gown, shoes, cap, N-95 mask, goggles and double gloves which are air tight.

Messages for Government Workers, Health Workers and Education Sector in WHO:-

1. Feeling under pressure is a likely experience for you and many of your colleagues. It is quite normal to be feeling this way in the current situation. Stress and the feelings associated with it are by no means a reflection that you cannot do your job or that you are weak. Managing your mental health and psychosocial well-being during this time is as important as managing your physical health.
2. Take care of yourself at this time. Try and use helpful coping strategies such as ensuring sufficient rest and respite during work or between shifts, eat sufficient and healthy food, engage in physical activity, and stay in contact with family and friends. Avoid using unhelpful coping strategies such as use of tobacco, alcohol or other drugs. In the long term, these can worsen your mental and physical well-being. The COVID-19 outbreak is a unique and unprecedented scenario for many workers, particularly if they have not been involved in similar responses. Even so, using strategies that have worked for you in the past to manage times of stress can benefit you now. You are the person most likely to know how you can de-stress and you should not be hesitant in keeping yourself psychologically well. This is not a sprint; it's a marathon.
3. Some healthcare workers may unfortunately experience avoidance by their family or community owing to stigma or fear. This can make an already challenging situation far more difficult. If possible, staying connected with your loved ones, including through digital methods, is one way to maintain contact. Turn to your colleagues, your manager or other trusted persons for social support – your colleagues may be having similar experiences to you.

4. Use understandable ways to share messages with people with intellectual, cognitive and psychosocial disabilities. Where possible, include forms of communication that do not rely solely on written information.
5. Know how to provide support to people who are affected by COVID-19 and know how to link them with available resources. This is especially important for those who require mental health and psychosocial support. The stigma associated with mental health problems may cause reluctance to seek support for both COVID-19 and mental health conditions. The mhGAP Humanitarian Intervention Guide includes clinical guidance for addressing priority mental health conditions and is

Reference:

- <https://indianexpress.com/article/india/coronavirus-india>
- <https://www.outlookindia.com/website/story/india-news-coronavirus-india>
- <https://economictimes.indiatimes.com/>
- [nenglish.jagran.com/lifestyle/explained-what-is-coronavirus-symptoms-prevention-and-cure-all-you-need](https://english.jagran.com/lifestyle/explained-what-is-coronavirus-symptoms-prevention-and-cure-all-you-need).
- <https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/mental-health-considerations>

ONLINE EDUCATION: ADVANTAGES AND DISADVANTAGES

Dr. Mithila B Wakhare

Asst. Professor

Deptt. Of BBA and BCCA

R. S. Mundle Dharampeth Arts & Commerce College,
Nagpur

Email: mbwakhare@gmail.com

Abstract : *Today, online education or online learning/classes is not a new concept. Internet accessibility makes it possible for every user to go beyond the boundaries and educate himself as per his interest or need. It has become so easier that there is no need of desktop/laptop rather handheld devices like tab or cell phone can be used for this purpose. In country like India internet is accessible in rural places also and thus villagers are at the advantage of gaining knowledge of different subjects which they do not avail in classroom education due to lack of infrastructural facilities or so. Thus, rich or poor, urban or rural, city or state, national or international there are no boundaries for getting online education. Many people joined it for various purposes like schooling, graduate, postgraduate or for their interest learning. Therefore many schools or universities launched career based courses to cope up with the need of users. As there are two sides for everything like good or bad, favourable or adverse, advantageous or disadvantageous etc. the same is applicable to online education also. Online education is easy to access and many more benefits are attached to it, likewise it has its own disadvantages due to which it may not get the recognition as of classroom learning/ education. The present study tries to highlight the pros or cons of online education.*

Keywords: *Online education, Traditional education, Internet, student, COVID-19*

Introduction: Online education is a system where students can use their computers or cell phones with the internet access. It facilitates to regular as well as to the students like those who are employed for earning but want to study and educate. Therefore online graduation and courses have become popular from many years.

“Online education is electronically supported learning that relies on the Internet for teacher/student interaction and the distribution of class materials.”

The rapid growth of Internet has seen everywhere, earlier it was costlier but now it is available at cheaper rates and become affordable for all. Its huge accessibility created a large database of information. It has impacted on people’s communication, shopping, living style, business and learning too. Online education is changing the picture of traditional learning and education has become more accessible than ever before.

Till today it may be optional for a teacher or student to upload or access study material online but now, considering the continuing and unpredictable spread of COVID-19 everywhere, online education has compulsorily become a need of an hour. COVID-19 has affected on every sector and education is not the exception. Keeping the safety and social distancing norms in mind, use of online platforms in education is greatly facilitating. Many institutions have already started their online classes so that their students must not suffer. Even e-conferences and webinar are organized for teachers training for online platforms. These online platforms are available for every level of education such as for school, graduation, post graduation or any other.

Objectives:

- The objective is to study the need of online education in present situation of pandemic COVID-19 in India and to assess its suitability to the diverse students scattered in different parts of the country.
- To study and highlight the advantages and disadvantages of online education considering the impact of COVID -19 on education in India.

Research Methodology: Secondary data: The present study is purely based on the secondary data and information available on various websites, e-journals and e- paper has considered for the study.

Data Collection: Considering the above mentioned objectives, the first aspect that need due attention is to analyze-

Need of online education in the present situation of pandemic COVID-19 in India: If we try to analyze the need of online education today, we will definitely get the positive answer because in Indian education system period from the month February to June is of a high time for students as their examination of respective courses are held during this period, may it is a engineering, medicine, technology, Science, Arts or a commerce faculty. As we know in Maharashtra State students of first to nine standard schools were promoted to the next class as it was become impossible to conduct examination for the safety and health of the students and teachers. Moreover undergraduate and postgraduate students were also promoted by awarding average marks. The whole process of examination got affected due to this pandemic. Undoubtedly the decision of cancellation of examination was a right step to control the spread of COVID- 19 in the country but those students who are not eligible to clear or pass out are much benefitted with this decision. For the time being we may not realize its adverse effects but it took Indian education to downfall. Already there are many wrong practices observed in Indian education system and promotion of non-eligible students to higher class will worsen the situation.

To avoid such situation, online examination will be the right choice with the availability of internet and cell phone/laptop/desktop. In India, a highly populated country, it is truly difficult to conduct and manage the whole examination process through online platforms but step by step and systematic approach is needed to overcome this difficulty. In future such conditions may not arise again but our system needs to be upgraded so that knowledge gaining process should not affect any more. Without gaining a required knowledge if students are promoted to higher classes, it will ultimately hamper the growth of the society and nation as well. Therefore considering this single but the most adverse effect, it is a high time to promote online education set up everywhere in the country. Online education should be the thrust of education system in India.

Advantages of Online Education:

- 1. Cost Effective:** As compared to traditional education or classroom education, online education is less costly. The only requirement is cell phone/ laptop and Internet which is also available as per the affordability of the students. Many online courses are free of cost or the fee charges are very low. Thus quality education can avail with low cost.
- 2. Flexibility of Time:** Such flexibility is needed for the students who are engage somewhere for earning purposes. Online education help them not to stop their education and learn while earn. These students and even regular students need not to follow a fixed time table as were in schools and colleges but can access the information in their free time. It is the biggest advantage of online education system.
- 3. Convenience:** The students are supposed to learn at home or the place of their comfort, no need to go to the school/ college place and travel. In traditional education many students are required a shift from their origin to a new city and lots of adjustment were needed. Online education saves it all.
- 4. Traditional as well as Need Based Education:** Online education offers not only compulsory courses but also need based courses that help the student to acquire specialization in particular job and get employment. Therefore students have a choice to select two courses at a time and learn.
- 5. Recognition:** In the past, online courses didn't get the due recognition and acceptability but now it is recognized well as these courses were specially offered by reputed institutions and government too in order to cater to the need of students.
- 6. Uninterrupted Process:** If proper infrastructural set up is there, there is no interruption in online education as we are now facing with the traditional education. Teaching as well as examination can be conducted on time and student will not be suffered due to any reason.

Disadvantages of Online Education:

- 1. Lack of Control:** Technology always has some drawbacks. In online classes it is difficult for the teachers to control or monitor the students who are not attentive.

Some may switch off their microphones or camera because of which teaching becomes ineffective.

2. **Lack of Interaction:** Many Online courses are pre-recorded with the content material. Students are required to access that material and learn but if sometime they do not understand the content there is no provision of live interaction with teachers who can explain and clear all the doubts as we have in traditional education.
3. **Absence of Self motivation and self discipline:** As flexibility of timing is the biggest advantage of online education but some student de-respect it and they may not fully engage themselves to online learning. Many students lacks self motivation which the essence of online education.
4. **Technical barriers:** In rural places power cut for long hours is the big problem because of which electronic gadgets cannot work without charging and thus becomes useless. In some places speed of internet is very low which again pose a problem in connectivity with the host. So there are numerous problems which makes the system ineffective.
5. **Accreditation:** Many online courses are non accredited and students join such courses without confirming about the same. Therefore government needs to have control over such online conduct which is responsible for wasting the precious time of students in their career building.
6. **Non availability of financial assistance:** There are no such government schemes for the poor students who cannot afford fees or computer/smart phones for online education purposes. This may discourage students from gaining knowledge. Recently one incidence happened in our country where one girl student burn herself and died as her family was unable to arrange device for her online education.

Conclusion: Considering the above advantages as well as disadvantages of online education, it is found that there are certain drawbacks in system but there is no option or substitute to the online education. The country has to update and upgrade the online platforms and arrange for the needed infrastructure so that everyone can be benefitted. As the technologies have reached to new heights, many students prefer online education. The advantages of online classes are started to cover up the disadvantages. With the increase in information and knowledge, students need to become lifelong learners and online education performs a

significant role in having individuals access to the student-centric and self-directed education. Though COVID-19 forced us to adopt online education but otherwise also online education is advantageous.

References:

- <https://www.stylemotivation.com/advantages-and-disadvantages-of-online-education/>
- <https://www.newrow.com/the-advantages-and-disadvantages-of-online-classes-for-higher-education/>
- <https://www.indiaeducation.net/online-education/articles/what-is-online-education.html>
- <https://www.encyclopedia.com/finance/finance-and-accounting-magazines/online-education>

ONLINE EDUCATION : ADVANTAGES AND DISADVANTAGES

Ashok S. Khobaragade

Arts and Commerce Night College,

Nagpur

Email : ashok_librarian@rediffmail.com

***Abstract :** Online Education is the need of hour in present situation of COVID-19. The paper discusses the definition, benefits , advantages and disadvantages of online education. It also highlights how the online education is more effective than traditional education system.*

Introduction : “Technological advancement has brought along so many possibilities. There is hardly a corner of our life that is left out from being developed. Internet has changed the way people communicate, shop, socialise, do business and think about knowledge and learning. Much more than just a new twist on distance learning, online schooling is changing the face of traditional classrooms and making education more accessible than ever before.”

“Online education is a form of education where students use their home computers through the internet. For many nontraditional students, among them all those who want to continue working full time or raising families, online graduations and courses have become popular in the past decade. Often online graduation and course programmes, some of which are conducted using digital technologies, are provided via the online learning portal of the host university.”

Most of the Indian students aren't in a position a decent job due to their academic curriculum does not fulfill the employer's requirement they look forward to. It is also found that some institute of repute are always success in placing their students at various positions in different countries Be due to traditional educational methods and no updation in the present syllabus time to time , the youths in India are lagging behind to get employment. It is also due to not

having the required skill sets into students. In such a situation if organizations provide online education by designing the well defined courses with considering future needs of various sectors/ service sectors. Although online education or Courses never replaces traditional as it is meant for all round development of students. Online education is student centric making whole process interesting enough to engage the participants students through interactions, assignments, chats and discussions. But one of the bottlenecks of online learning is the completion rate. If one does not have discipline and cannot self motivate himself then the course fail it purpose.

Online Education : Online education goes by many names but has same meaning : Web-based training, Internet based training, online training, e-learning (electronic learning), m-learning (mobile learning), computer-aided distance education and Computer-based training also. Online Education is defined as an electronically supported learning that relies on the Internet for teacher/student interaction and the distribution of class materials.

Online education means the ways to teach and learn outside of traditional classrooms and away from college campuses. With online education, students can turn anywhere with Internet access and electricity into a classroom. It can include audio, video, text, animations, virtual training environments and live chats with professors. It's a rich learning environment with much more flexibility than a traditional classroom. When used to its full potential, online education has been shown to be more effective than pure face-to-face instruction. It can be engaging, fun and tailored to fit almost anyone's schedule.

Online Education versus Traditional Education :

“In a traditional teaching model, students listen to long lectures, take notes, and usually resort to rote memorization. This leaves little or no room for active interaction in the classroom. Online education, on the other hand, encourages participation in classroom activities and peer-to-peer collaboration.

Some of the key factors that come into play when looking at online vs traditional education differences:

3.1. Social Interaction

When looking at online education versus traditional education, we can't afford to leave social interaction out of question. One of the critical questions students should ask themselves before enrolling is; do I need a one-on-one interaction with my instructors or peers? Online education usually provides an opportunity for lecturers and students to interact with one another through an online portal or video conferencing software. With the use of such online meeting software as zoom, webex, Google meeting, ezTalks Meetings and many more it's easier to hold or attend classes online from anywhere at any time. The platform not only allows students to enjoy live streaming of full High definition (HD) and crystal clear audio classes but also gives them the opportunity to attend lessons with minimal distractions. Teachers can also take advantage of screen sharing feature to easily begin their lessons by using the software.

The traditional brick-and-mortar college or school is a great option for those looking for face-to-face communication. It makes it possible for students to have direct engagements with instructors and students. With this mode of learning, students are capable of having detailed discussions, asking lots of questions and covering many concepts in one topic. That will, in the long run, improve student performance and competence in the field of specialization.

3.2. Flexibility

This is one of the major aspects that fresh and working students need to consider before enrolling for any course. Studying online offers flexibility to students, particularly those who are already committed to work and/or family. With online-based courses, you can take classes at you own free time, without being forced to attend lessons at specific times.

On the other hand, traditional education can be great for students who have more time in their daily schedule. This option is ideal for students who are not working. However, some on-campus courses have classes scheduled for evenings, which might offer a convenient option to working students. The only challenge might be long distance between the student's home or work place and the campus.

3.3. Budget

Online-based courses and programs tend to offer cheaper options to learning than the traditional education options. A degree course in a traditional university or college costs is always higher than , an online degree. That means enrolling for a course online offers students the opportunity to save more tuition fees and boot camps while enjoying greater flexibility.

While traditional education might be insanely expensive, it does offer tangible learning programs and materials that match the amount paid. Brick-and-mortar learning institutions tend to offer real-time learning or study experience .Students can enjoy such things as using the library, sponsored school trips and/or dining in school. In essence, that might end up saving a little the student or parent has set aside for studies.

3.4. Methods, Tools and Facilities of Teaching

More and more students are warming up to the idea of pursuing education online. Many argue that today's online courses offer experiences which are tailored to meet each student's needs. But as much as it's easier to deliver on theory lessons, it is often challenging to hold practical classes online. Even when practical lessons are carried out, they cannot provide the one-on-one experience as traditional education system would do.

The traditional education often provides a hands-on experience to all students who need to learn from practical lessons. It often has the necessary facilities and equipment for practical studies and activities. Whether a student is taking Chemistry, Biology, Dentistry, Nursing, Medicine or Athletics course, he or she will enjoy plenty of lab lessons and/or field training. That cannot be achieved with online education as most students often take classes while lying on the couch or in bed.

3.5. Discipline

Discipline is a key aspect when weighing between enrolling for an online program and taking traditional on-campus degree. The success of the student mostly depends on his or her level of commitment. Hence, it's always important for students to choose study options based on their overall performance of tasks. Online education can be great for those who are self-

motivated and capable of prioritizing tasks and setting deadlines. Without a proper organization or plan, a student taking online classes might perform poorly in the long run.

The traditional education setting can be the best option for those that need discipline to get the work done. With properly structured classes, to-do lists and regular assessments, students can have enough support to complete tasks or assignments on time. The fact that you must make class appearances for you to learn is one step to making you a disciplined student. With commitment and hard work, success on any degree course or program can simply be inevitable.”

4. Benefits of Online Education

“An online education is preferred by individuals who may not be able to make it for classes in a traditional brick and mortar kind of college due to various reasons. Some of the benefits this exciting education provides to such students are given below :

4.1. Flexibility for students

Students have the freedom to juggle their careers and school because they aren't tied down to a fixed schedule. In a traditional classroom setting, class meeting times are set, and the student has no power over this, forcing them to work their schedules around these dates. Most people who choose online learning tend to have other commitments, and prefer this mode of learning as it gives them power over how they will delegate their time towards their different projects.

4.2. Reduced Costs

Online education can cost less due to a variety of reasons. For example, there is no cost for commuting. Assorted costs that are related to transport, such as fuel, parking, car maintenance, and public transportation costs don't affect the online student.

4.3. Networking Opportunities

Online education also provides students with the chance to network with peers across nations or even different continents. This often leads to other opportunities in terms of collaboration with other individuals in the implementation of a project. At the same time, it makes them culturally sensitive and able to fit into other environments easily given their exposure to other cultures.

4.4. Easy Documentation

All the information that you will need will be safely stored in an online database. This includes things like live discussion documents, training materials and emails. This means that if there's ever anything that needs to be clarified, the student will be able to access these documents fast, saving valuable time. This is especially useful for individuals that need to carry out research for a project and submit their findings to a panel.

4.5. Increased Instructor-Student Time

Students in traditional classrooms may not get the personalized attention they need to have concepts clarified. Although class sizes are small, most colleges have classes of students that number in the hundreds. This is not a problem for this type of education because online guided discussions and personal talk time with their professors and lecturers is a hallmark of online classes. These increases the chances of a student performing well due to the time their instructors give them. This also enhances their problem-solving and communication skills, as well as knowing how to defend their arguments to superiors if needed.

4.6. Access to Expertise

An online college education might give students access to specialized degree courses that may not be available in an easily accessible or local institution of learning. Online classes allow the sharing of expertise that helps more people have access to education that is not readily available in certain geographic locations.”

5. Advantages And Disadvantages Of Online Learning

Nowadays, **online learning** turns out to be more and more practiced. Many traditional universities started to share their courses online for free. It represents an easy and

comfortable method to achieve knowledge in almost every field. **Online teaching -learning** is a great alternative to traditional universities, especially for people who can't afford the time and money to take real courses.

5.1 Advantages of Online Education : “Although many people still consider traditional universities as the best way to achieve knowledge and get a diploma, **online education** proves to be a great alternative. Students have the chance to study in their own time and especially for free. It represents a great way to study many fields and to boost the level of self-motivation. **Online education** is so effective because students can finish their homework quickly, and there is more time left for hobbies or for finding a job.

An access to all resources of a traditional course helps participants learn wherever they are, leaving them the freedom to choose the time for study. With basically an Internet connection, a person can attend different courses. Among the **advantages of online education** there are the responsibility and self-discipline of students.”

5.2 Disadvantages Of Online Education : “Only in a small group a person can develop properly. At school, students learn how to make friends, be patient, get rid of disappointment, and especially to compete. Competition between colleagues can be very stimulating and students will only benefit from it. **Online education** cannot offer human interaction.

Another **disadvantage** refers to the fact that online courses cannot cope with thousands of students that try to join discussions. Also, online education can be difficult, if it is meant for disciplines that involve practice.”

6. Conclusion : Considering the several factors that have impact on traditional system of education in relation to budget, infrastructure, flexibility in works, Distance No Barrier, Effective Education Interactive Teaching, online education has to be the greatest revolution in contemporary education. It made a huge change in the education system and opened great opportunities for everyone who wants to learn something. Online education should also be seen as a complement and extension of classical forms of teaching and learning. For online Education learners need passion for learning and a quick online search that will take them to the right course. One can say that Learner will be the master of their own education.

References :

- <https://elearningindustry.com/advantages-and-disadvantages-of-online-learning> retrieved on 03/02/2020.
- <https://www.ccaurora.edu/programs-classes/online-learning/benefits-online-education> retrieved on 05/02/2020.
- <https://www.eztalks.com/online-education/online-education-vs-traditional-education-which-one-is-better.html> retrieved on 03/02/2020.
- <https://www.iedunote.com/advantages-of-online-education> retrieved on 03/02/2020.
- <https://www.indiaeducation.net/online-education/articles/what-is-online-education.html> . retrieved on 04/02/2020.

IMPACT OF DIGITAL MEDIA IN EDUCATION SECTOR ON COVID-19

Dr. Amit Pande

Associate Professor
Shardchandra Collage,
Butibori.

Introduction : This virus is invited in world in human Being. The Corona Invented in Vuhan City Lab In China. This lab was tested many several test in human being. But he virus was slowly effected in man. This Virus is the mostly effected in lung. He entered mouth, nose, eye, etc. hand shack, and connected people with other so WOLD HEALTH ORGNISATION (WHO) Give Advisory to all keep distance and clean hand any time to time.

This virus infected to Italy, America, India, Pakistan, Bhutan, and several number of Country And people maximum number of of people effected of world in half . many other country like India , Itly etc contry give a chance to win in coronavirus they consider in Lockdown. India's Prime minister Mr, Narendra Modi Declare of 24th March, 2020 Human Curfew, ni any one out of Home, no work , no any other such activity, unnecessary all country's School, Collage and Institution is is not enough the Syllabus of this year in completed so Collages are closed in unguaranteed time, All the institution search the possibilities in maximum course in lockdown work is completed,

This research paper are base on After Lockdown in India, challenges of complete the course work of syllabus. But Confuse of no one of exam declare in university and bord. So we are discus about Scope of Digital Education in lockdown period.

What is the Coronavirus.

The COVID-19 pandemic in India is part of the worldwide pandemic of coronavirus disease 2019 (COVID-19) caused by severe acute respiratory syndrome coronavirus 2 (SARS-CoV-2). The first case of COVID-19 in India, which originated from China, was reported on 30

January 2020. As of 30 May 2020, the Ministry of Health and Family Welfare have confirmed a total of 173,763 cases, 82,370 recoveries (including 1 migration) and 4,971 deaths in the country. India currently has the largest number of confirmed cases in Asia with number of cases breaching the 100,000 mark on 19 May 2020. India's case fatality rate is relatively lower at 3.09%, against the global 6.63% as of 20 May 2020.^[10] Six cities account for around half of all reported cases in the country – Mumbai, Delhi, Ahmedabad, Chennai, Pune and Kolkata. As of 24 May 2020, Lakshadweep is the only region which have not reported a case.

The outbreak has been declared an epidemic in more than a dozen states and union territories, where provisions of the Epidemic Diseases Act, 1897 have been invoked, and educational institutions and many commercial establishments have been shut down. India has suspended all tourist visas, as a majority of the confirmed cases were linked to other countries.

What are the symptoms?

COVID-19 affects different people in different ways. Most infected people will develop mild to moderate illness and recover without hospitalization.

1) Most common symptoms:

- a) Fever
- b) dry cough
- c) tiredness

2) Less common symptoms:

- a) aches and pains
- b) sore throat
- c) diarrhea
- d) conjunctivitis
- e) headache
- f) loss of taste or smell
- g) a rash on skin, or discolorations of fingers or toes

3) Serious symptoms:

- ✓ difficulty breathing or shortness of breath

- ✓ chest pain or pressure
- ✓ loss of speech or movement

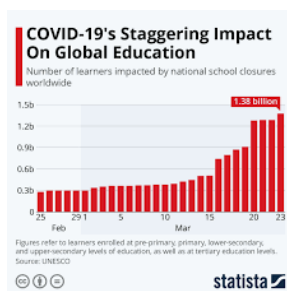
Prevention of coronavirus :

To prevent the spread of COVID-19:

- 1) Clean your hands often. Use soap and water, or an alcohol-based hand rub.
- 2) Maintain a safe distance from anyone who is coughing or sneezing.
- 3) Don't touch your eyes, nose or mouth.
- 4) Cover your nose and mouth with your bent elbow or a tissue when you cough or sneeze.
- 5) Stay home if you feel unwell.
- 6) If you have a fever, cough and difficulty breathing, seek medical attention. Call in advance.
- 7) Follow the directions of your local health authority.

Effect of Lockdown in Education Sector:

On 16 March, the union government declared a countrywide lock-down of schools and colleges. On 18 March, CBSE released revised guidelines for examination centres. This includes maintaining a distance of at least 1 meter between the students taking the exam with a class not having more than 24 students. If the rooms of the examination centres are small, divide the students and make them sit in different rooms. On 19 March, CBSE and JEE main examinations were postponed till 31 March.



On 20 March, Maharashtra government cancelled examinations for class 1 to 8 and promoted the students to the next classes, whereas examinations for class 9 and 11 were postponed till 15 April. Madhya Pradesh Board of Secondary Education postponed board exams for class 10 and 12 and asked school principals to promote or detain students of class 5 to 8 based on their performance in previous terms.^[270] Board exams of class 10 and 12 were postponed in Kerala. Assam government

cancelled all exams till 31 March. The Union Public Service Commission also postponed the interview for the Civil Services Examination 2019 to be held from 23 March to 3 April. The SSC exams in Tamil Nadu and Puducherry were postponed to 15 April.

Problems of Social Media in Teacher and Student :-



This Picture are clear the every story of lecture in lockdown situation of the study.

- i) They have use mobile App in connected to student in home But how can possible to this study are effected in student.
- ii) In Sufficient possibilities in student can attend the class.
- iii) Teacher more offered in study app in student but the every time can give a service of the App.
- iv) Do Not Clear Voice.
- v) Do Not Clear Sound.
- vi) Do not Clear Connectivity.
- vii) Insufficient Data available in student.
- viii) Villagers of student is less connectivity.
- ix) So called in mobile App available in play store but privacy is not given.
- x) Our data leaked and use by the other work.
- xi) Number of Problem in online education. already teach to do not use mobile phone in chilled but so called SBSC school was run in Telescope, Zoom App, and so many other App and teach them. But small kides not interest in speech type of lecture.
- xii) This lockdown situation in villages and citys is not good, they tried to survive in situation but collage and university and Gov. declare the online education.
- xiii) Many more collages not available permanent teacher of faculty so can effect temporary teacher in online education.
- xiv) Mostly teacher untrained in mobile app and online education.

Role of collages in education sector:

The emotional benefits of collage are:

- 1) Intuitive collage bypasses your censoring mind and can surprise you with new information about your inner life.
- 2) Intuitive collage provides a "symbolic release" of emotions, even if you are not yet conscious of what they are.
- 3) Intuitive collage can help you to "meet" and accept the inner parts of yourself that you do not normally express from your socialized self.
- 4) Intuitive collage expresses the various aspects of your personality in visual form, and this will help you to understand, organize and sort out your "inner landscape" so that you can witness it compassionately.
- 5) The imagery and colours in an intuitive collage can reveal emotions more powerfully than verbal self-expression. You will FEEL imagery on nonverbal levels.



The practical benefits of collage are:

- 1) Collages are easy to create. No artistic skills are required.
- 2) Materials for collage are readily available.
- 3) Collages are very quick to make. It is easy to create a small collage in under ten minutes.

Role of Education sector in Electronic Media:-

- Basically no option of teacher and student to give a study to deliver for lecture. So collages get the whatsapp mobile app are to be very famous of share study material of thought in way of mass communication.
- They share like snap of books, photos, topic and videos of study. This idea Distance education but personally touch the student used by zoom app, facebook live, Instagram and special design of collages app in online learning education.
- This is the opportunity to study in new idea share in online basis.

- Mostly student use in mobile of other activity but teacher such advantage of student to teach mobile in some answer and question so teacher connect any time student.

Conclusion: This study basically base on Nagpur rural and urban area , most study problems of rural area in student. They did not give fees time to time and they not afford a mobile phone. Lockdown situation is totally different to all over the student so can tack online education. I agree toGov. And university norms but student is most important factor in education sector. Student absent, not work teacher.

References :

- NewspaperThe Indian Express
- Times Of India
- Hitvada
- Dainik Bhaskar
- WHO Official websites
- Survey of city and collage thought of electronic media
- Online Conference of varies speeches.
- CDC.Gov.com
- Medicalnewstoday.com
- Intutivecreativity.com

PSYCHO-SOCIO IMPACT OF CORONA VIRUS (COVID 19).

Dr. Prashant S. Dafar

Smt. Rajkamal Baburao Tidke Mahavidyalaya,
Mouda

Abstract : *Today the whole world has been haunted by unsolved mystery of Corona virus disease (Covid19). The outbreak of Corona virus has affected the social, economic, political, religious scenario of the whole world. The world is made of nature as well as human beings and social, economic, political and religious worse effects can be proved a cause of psychological effect on human beings. The motif of this paper is to discuss psycho-socio impact of Corona virus (Covid 19).*

Keywords: *Corona virus, Psycho-socio impact, WHO, Threatening virus, Pandemic.*

Introduction :

Our former President Late Abdul Kalam says,

You cannot change your future, but you can change your habits, and surely your habits will change your future. (Abdul Kalam)

Really, the nature is Almighty and the man is the supreme creation of the nature. The human beings often find themselves very eager to realize the mystery of the nature. But he remained yet unable to conquer this mystery. However, he has changed the whole tenor of life and has brought tremendous change in the modern technology through which emerged new inventions in all fields. The field of medicine does not remained exception to it. These inventions proved not only boon but curse to the human beings. Now a day, the whole world is at the edge of the chaos of the man invented virus i. e. the Coronavirus.

The Coronavirus (Covid 19) is a family of viruses with symptoms of pneumonia, fever, breathing complex and acute lung infections. These viruses are commonly found in the

animals. The World Health Organization (WHO) named the disease as Novel Coronavirus 2019 or Covid 19. The disease emerged in Wuhan, Hubei Province, China in the beginning of December 2019 and there was outbreak of the Covid 19 Pandemic. Gradually, the disease spread in 19 countries till 31st January 2020. The WHO declared it An International Public Health Emergency and Universal Pandemic. Within span of two months, the disease wrapped up the whole world in its clutch.

Nature of Covid 19 : The Covid 19 is a transmitted disease spreading from one person to another through sneezing, coughing and spitting. Except symptoms of pneumonia, fever, breathing complexion, and lung infection, with spread, some more symptoms are appeared: they inculcate high fever, cough, fatigue, headache, diarrhea, hemoptysis and dyspnea. The scientists of medicines are, throughout the world, searching to invent a vaccine or proper medicine on Covid 19 but yet not reached to the succession. Keeping in view prevention is better than cure, some preventive measures like wearing mask, hand hygiene practices, avoiding public contact, case detection, contact tracing and quarantine have been indicated by the WHO in order to minimize the infection of the disease.

Covid 19 in India : The human beings in the whole world have been victims of Covid 19 outbreak. The outbreak has been proved threatening to the human beings. The first patient of Covid 19 in India, with prior travel history from China, is found on 30 January 2020 in Kerala, Tamilnadu State. Gradually, the threatening disease spread in the whole country very soon. Mostly, the big and metropolitan and densely populated cities in India have been occupied by the disease. Especially, the state Maharashtra has been the hotspot of Coronavirus. The highest patients of Covid 19 in the country have been recorded in Mumbai which is known as an economic capital of the country.

Psycho-Socio Impact of Covid 19 : In order to avoid transmission of the disease, the government of India announced lockdown on 25 Mar. 2020. As the result has been worse and the numbers of patients have been mounting up, the government has extended the same from 16 April to 3 May and further 3 May to 31 May and then till 30 June 2020. In the period of lockdown, all the big cities, densely populated areas are kept motionless. To wander anywhere has been banned and the police and administrative workers have compelled the people to follow the rules of lockdown with threaten of government action against law. All

the markets, transporting vehicles, railways, air services and all the administrative services, except the necessary services, have been remained closed throughout the period. The work of sanitization has been carried at national level. It is necessary in order to make the mass aware of the spread of the disease. Here it is to be reminded that in 1898, when Plague was broken out in Calcutta, Swami Vivekananda's 'Plague Manifesto' had an announcement that

Come; let us give up this false fear and, having faith in the infinite compassion of God, gird our loins and enter the field of action. Let us live pure and clean lives. Disease, fear of an epidemic, etc., will vanish into thin air by His grace.
(Swami Vivekanand)

Presently, this call of Swami Vivekanand, which had been followed by the crowd, can encourage the mass to live clean life.

As a result of curfew, the massive people have been unable to go to their homes from their business places. They remain as if the prisoners in the open cities. The whole society has been isolated. The people have forgotten their bindings between man and man. They deny social relationship as their psychology has turned to be pessimistic and sensitive. They have been living a free life without any freedom that they are unable even to meet their loving ones. No doubt, it has been necessity of the hour to remain isolated because living an isolated life is better than not at all. Everybody has been under the shadow of death. People have been concerned more about their health and family than friend, relatives and enjoyment. For, the religious institutes have been banned. The marriage ceremony even cannot take place. The parents are crying for their children who are far away from them, and the children longing to meet their parents. It has been a challenge for the government and administrative people to combat Covid 19. The people have lost their passions and commitment of brotherhood to each other. It has been an hour of trial by ordeal. The socio- politico-economic track has been deformed.

Not only socio-politico-economic deformity has disturbed the society but the personal and professional lives also have been disordered. As indicated by the WHO, the strategies of isolation, quarantine and social distancing have been applied. There led a gap between

relations and borders. These strategies have been applied not only in India but at the international level in the big countries like America, France, Italy, Russia and China also.

An instance of migrating quarantine people can explicate the panic of pandemic. In the mid of February, 13 passengers were voyaging in Diamond Princes Cruise ship. When the ship reached Nebraska, the American passengers were ordered to be isolated at Nebraska Medical Centre for two weeks. David Gates, a psychologist and behavioral health consultant, was treating and providing food and other things to them. David Gates quotes his experience,

What we were doing was giving them so much control their lives and environment as possible.

He adds,

If the story is ended there, it would have been great. Instead we are in a global pandemic and now we have to take care of everybody. ----- It is not easy, but it is something we must endure until we have in place other measures to suppress this disease.

Although this is an instance not from our country, it is enough to prove the psychology of the massive people.

In fact, according to media, an Indian mother has travelled, with prior permission of the administration; by bike more than 1200 kilometers to fetch her son back at home. How drastic effects of the pandemic have been!

Moreover, the hospitals have been flooded with the people for testing and treatment of Covid 19. Mostly, the people have been haunted by health anxiety, sleep disturbance, panic attacks, depression, home sickness and loneliness. The base of the life has been stirred as the routine of the people remains as the prisoners. The plight of handy-work labour is beyond description. Thousands of labours from all fronts of India are remained at their resting places without any work. No work-no money- no food has been the picture. Gradually, what the money they had, have been spent, and haunted by health care and self-protection. Without any mean of transportation, how can they rush back to their villages, to their own loving people? However, it is a passion of human beings to be with their loving ones which causes

them to walk their ways thousands miles away from the cities. It has been an hour of their endurance. They have been marching, without food, water, including women and little children being carried in the lap of their mothers or in the arms of men. The scene evokes pathos which makes the tears rolling down from the eyes. Some of them have been looted and victims of either accidents or hunger death on the way.

The people, who have kept themselves aloof to follow social distance, suffer panic of loneliness. Many of them assaulted police and administrative servants. Although our country has been called developed one, there are large number of people who are ignorant and illiterate and they do not comprehend their individual and social responsibilities, having the sense of vulnerability and anxieties of their family or friends and so suffer inconvenience. Moreover, they face fear factor of losing their jobs and the most crucial fear of being infected by the disease. They have been unable to make their minds free from trauma of insecure life and future. They are victims of phobia that the people may put stigma and discriminate them of being patient of Corona although there may be symptoms of flu. In addition, the psychological panic has been expanded, to some extent, by the messages or news in social media. For, the rumors through social media can be epidemic causing the psychological disorder. The doctors, nurses and health-care workers have been under the shadow of being affected by the disease. Although the mortality rate due to corona virus is very low, self-protection becomes the part of everyday life.

Conclusion : Always the pandemic is erratic whenever it is emerged. Thousands of researchers in the world are endeavoring to disclose the mystery of the virus. Non-availability of vaccine or drugs enforces to use the drugs on Malaria, Flu, T. B., Swine Flu etc. There is a ray of hope for life and the social and economic trauma may be recovered very soon. However, the human beings should break the chain of Covid 19 and not the chain of love between human beings. The human beings must not forget the message of Mahatam Gandhi that

Love is the strongest force that the world possesses. (M. Gandhi)

While the man is fighting the deadly Coronavirus, he must encourage himself with the lesson of M. Gandhi:

It's the quality of your life that matters not the speed with which you live: We have been leading our lives like a machine at its highest speed, this is the time for us to sit back and enjoy what we have today, relish things we forgot existed. Create memories with our loved ones; follow a passion you left behind. So stop cribbing and focus on the quality of your life. (M Gandhi)

The world is united with one virus and separated human beings. The whole world is endeavoring to be escaped from the threatening virus. We must believe a Russian writer, Leo Tolstoy's words,

We are divided by borders, but united by the world.

References :

- Gates, D.: Wu, P. et. al. Online *Mental Health Services in China During the Covid-19 Outbreak*. Lancet Psychiat, 2020.
- Gandhi, M. K.: Quote: Available at <https://www.Hindustantimes.com>
- Kalam, A.: Quote: Available at <https://www.youthincmag.com> Inspiring Quotes of A.P. J. Abdul Kalam.
- <https://www.frontiersin.org>>corona
- <https://www.latimes.com>
- Vivekanad, Swami: Quote: Available at <https://theprint.in/>>Health
- Wu, P. et. al. *The psychological impact of the SARS epidemic on hospital employees in China*. Can. J. Psychiat. 302-311, 2009.

A STUDY OF ONLINE EDUCATION : ADVANTAGE AND DISADVANTAGE

Dr. Vijay R. Bagde

Associate Professor,

H.B.T Arts & Commerce College,
Nagpur

Email: bagdevr@gmail.com

Abstract: *Covid-19 on that time Online education option for student teaching, learning and careers courses. Online education has most popularity in the recent time. Online learning as a global learning platform which has taken online education to a new level altogether available many courses free on cost. Online education in its various modes has been growing steadily worldwide due to the confluence of new importance as internet technology of computer with search of sites YouTube and Facebook., Online education global adoption of the internet digital education ICT capacity, Internet/Mobile technology. The younger generation currently applicable online and internet base education adopting. HRD ministry apply policy implementation of online education, evaluate and review the method used in teaching and upgrade to maintain the quality of online education in private higher education institution.*

Keyword: *Online education, Implication, Student, online teaching, social presence, advantage and disadvantages of online education.*

Introduction: Idea of online education had just came up but it flourish like a fire through the idea and reality are two different things use of phones as the daily necessity or basic things has just started and because of this only the idea of online education has started. Before the use of phone the education has been upto the four walls of the school and the information given to them are only upto books or if it even exceeds, it limits only upto the teacher education and the information the teacher has but those information also limits upto books.

But now people have decided to grow, people have decided to change themselves according to technology. This growing technology gives idea of phone and using it for every little thing which is related to our daily necessities . Ofcourse now the new daily necessity for a person has become is education. People has made everything for their convenience when people finds that education has become necessary if you wants to prove yourself you have to stand different so education has become indeed necessary and the source for getting the education or information changed from books to phones, “google” one of the most prominent source of getting information become worldwide know. Any doubt, any queries, it can be answered in few seconds by asking it to “google”. So the journey of the education or information from teachers to books to phone is indeed incredible.

An Overview : Work from home a big part of keeping people healthy involves minimizing contact at work and during the commute, which for many office works, could mean teleworking, Remote work can be a real challenge, especialty in multiple member of the some family are all trying to work and study together, Navigale through virtual working. As people wants to stand different they should know many things going around and should have all the information so perople began to find their answers in phone where one can quickly get the answer. The source of information started been used by many peoples all over the world. As the technology was used worlwide the used of phone become necessity and soon it is used commonly. The phone also developed from buttoned small box with small screen to 5 inch screened phone where people can use it more conveniently. The way of interacting should be more convenient so video calls have been introduced. People from cities ofcoursly used it commonly but the incredible thing was that the people even from the villages and poor started to use to. When the just source of information began to flourish more and the more, it was used by people more it started to get linked with the education we have in daily life. The daily life education or even the yearly course problems or queries which can be clear from the phone. Extra education or information related to those topic can also be cleared from the phone.

This development not only in technology but also the development in the growing mind of kids had not kept education in just the four walls but the contact increase beyond that, any question it can be even ask for it beyond the school or officialy learning timing. From there actually the real education or simply online education get started. Soon, the situation of

covid-19 had worsened the situation of education. Where students used to get the education just stopped, school, colleges and university everything paused and the situation of covid-19 worsened but time waits for none the education should be started soon but now the demand of situation was like that the online education would be the best choice for the safety also and to take away the situation. This was indeed the birth of online classes. But as said before there is difference between idea & reality.

How do online classes work by school or colleges:

LMS allow instructors to upload course information for easy student access, Common LMS include Blackboard, Canvas, and Moodle, which provide accessible exchange of information between teachers and students. If the department delivers a course asynchronously, students may view lectures and course materials, such as power point presentations and syllabus at their leisure, Synchronous courses, however, require scheduled attendance through online chats or conferencing.

Learners submit course assignments through LMS by posting on discussion forums and submitting tasks through applicable links. To submit a research paper for instance, a student using Blackboard could click on the particular assignment line to upload the finished product. Teachers may provide feedback to the student through comments or email when using this LMS.

Advantage of online education: When the situation of the covid-19 is get worsened, there is need of alternate that could be safer also and even should be convenient, so therefore the best option one could find is the online education including online learning and online class.

- 1) **Sense of security:** Online education offers a sense of security for students as well as parent. As even online education is only alternative found to be much popular among the student.
- 2) **Room of development:** The student from every department, from every class, from every stream can find a room of development and key to success and can get knowledge from online internet education.

- 3) **More convenience:** When it come to more convenience the online classes are more affordables and doesn't need any kind of more time because of traffic or to leave early for classes or miss family time, it is convenient for students to wake up and continue their online classes.
- 4) **Work from anywhere, at any time:** This is the most appealing benefit of online education for students with many duties to balance. Since eveything is available online, accessing class materials and submitting work is very convenient. Exactly when and where this take place is up to student, as long as assignment due dates are met.
- 5) **Focus on ideas:** With an estimated 93 percent of communication being non-verbal, online students don't have to worry about body language interfering with their message. While body language can be effective sometimes, academics are more about ideas, and online education eliminates physical judgments that can cloud rational discussion.
- 6) **Group communication:** Many degree programs today incorporate some sort of group project or teamwork. Working with others on campus or locally means coordinating specific days and times so everyone can attend. Distance earning programs. However, foster virtual communication and allow students to work with team members via emailn chat rooms and other easy to use methods.
- 7) **More time to think before sharing:** Online schooling still has a discussion element to it, often in a forum or discussion board. On campus student have to choose a stance or formulate a thought in class quickly, and sometimes speak before they have fully examined everything. In an online environment, students can spend as much time as they want thinging about and honing their own ideas. This can lead to greater confidence and more elegant discussion.
- 8) **Lower total costs:** Online learning progams prove a more affordable option the traditional school and colleges. Though not all online degrees offer less expensive net tuition prices than traditional colleges, associate expenses almost always cost less. Available online course material, text books are available online at free cost download, many colleges and universities accept credits earned via free massive open online courses

(Mooc's), the most recent advance in online education. These free online courses can help students fulfill general education requirements.

- 9) **Improve you technical skills :** Even the most basic online course requires the development of new computer skill, as students learn to navigate different learning management systems (LMS) and programs. The participation skill students learn within their online courses translate to many profession, including creating and sharing documents, incorporating audi/ video material into assignments, completing online training session. More school free offer to students laptops or ipads allotment.

Disadvantage of online education: Online education is an increasingly large part of higher education, as both online schools and traditional schools continue to expand their online offerings. Online education communities have made access to higher education easier for students that work full time, have disabilities or otherwise cannot make it to tradition classes. However, there are disadvantages to online education communities due to factors such as a lack of personal contact and an increased need for time management skills.

- 1) **Online learning is limited disciplines:** All educational disciplines are not created equal, and not all study fields can be effectively used in online learning for now, at least. Online learning tends to be more suitable for social science and humanities, rather than scientific fields such as medical science and engineering which require a certain degree on hands on practical experience, no amount of online lectures can substitute an autopsy for medical students or real life industrial training for a budding engineer. While this could change in the future, we are currently not yet a point where we can fully teach all professions solely through online learning.
- 2) **No face to face interaction:** The lack of face to face communication ties together with many of the previously mentioned disadvantages of online education. A lack of any kind of face to face communication with the instructor inhibits student feedback, causes social isolation, and could cause students to feel a lack of pressure. A lack of pressure is a disadvantage in the sense that it causes students to abandon their studies more easily. Constant nudging by teachers may be undesirable for many, but it's an effective method for improving student retention.

- 3) **More work to students:** Online education is typically require a greater amount of reading and assignments than traditional classes. Programs in general are improving the quality of their online education, and this means that students will have to do more to prove that they have mastered the material. Expect to spend at least 10 hours per week on each onlie education.
- 4) **Technological complicated:** Since online education are done completely through the computer, technological issues can occur that make it difficult to complete courses on time. Students must have modern computers to run online classroom systems and school often require Microsoft work and other expensive programs. In addition, when there are technological problems, it can be hard to access the classroom or get live help, which can be a major disadvantage when deadlines arrive.
- 5) **More cost expenses:** Although the more cost expenses of a online education program is usually cheaper than a regular online education, there can be hidden costs involved. Online education is offered, you might have to incur some initial expenses like installing a computer and getting a reliable internet connection. You may need to buy additional resourcess such as a printe, a web camera and so forth. Some expenses might be recurring, like maintenance and electricity expenses.
- 6) **Quality of faculty compromised:** Often considered to be the lesser cousin of regular education, online education is ofter plagued by lack of enough good quality faculty members. In other cases, even if the instructor is good, he or she may not be comfortable with teaching in an inline education. Sometimes the technology might not do full justice to the delivery and design of the course. A student loses out in all these scenarios. Online education providers should realise that it is not the technology, but good and effective teachers that teach students.
- 7) **Not suitable for every topic:** Only in a small group a person can develop properly. At school, students learn how to make friends, be patient, get rid of disappointment, and especially to compete. Competition between colleagues can be very stimulating and students will only benefit from it. Online education cannot offer human interaction.

Online education cannot cope with thousands of students that try to join discussion. Also, online education can be difficult, if it is meant for disciplines that involve practice.

Conclusion: Online education has brought a positive impact in the lives of students and working professional. The quality of education has improved by online courses and even it has become easy for students to refer the content as per their leisure. In the era of digitalization the scope of online education increase even more and will be beneficial for students. Online education should be seen as a complement and extension of classical forms of learning. Not event the best online course can fully replace the personal contact with a teacher or the human relationships that develop in a group. In today's busy lifestyle, most people have no time to go school or college, simply to learning something new. This is where on of the advantages of online education will benefit these people. Online education is able to provide yu with a flexible learning environment from any location as long as you are offered with internet connection. Advantage of online education is you can attend the online classes from your comofrt home or any location that you find convenient. The communication that can be done by Internet tools such as e-mail, IRC, and www pages writing (HTML) and searching for information

Reference:

- Online <http://epaa.asu.edu/epaa/v8n51/>
- Blair, Julie. The Virtual Teaching life. Education week, 5/9/2002, vol.21 Issue
- [www. Indiaeducation](http://www.Indiaeducation)
- <http://www.expresscompteronline.com>
- Choubey,P.E E-Learning: The future of learning in India. 2009

CORONA VIRUS PANDEMIC - WAY OF SOCIAL CHANGE IN LIFE

Dr. Virendra Y. Admane

Associate Professor

H. B. T. Art and Commerce Collage,
Nagpur.

Introduction : On 24 March 2020, the Government of India under Prime Minister Narendra Modi ordered a nationwide lockdown for 21 days, limiting movement of the entire 1.3 billion population of India as a preventive measure against the COVID-19 pandemic in India. It was ordered after a 14-hour voluntary public curfew on 22 March, followed by enforcement of a series of regulations in the country's COVID-19 affected regions. The lockdown was placed when the number of confirmed positive coronavirus cases in India was approximately 500. Observers stated that the lockdown had slowed the growth rate of the pandemic by 6 April to a rate of doubling every six days, and by 18 April, to a rate of doubling every eight days.

As the end of the first lockdown period approached, state governments and other advisory committees recommended extending the lockdown. The governments of Odisha and Punjab extended the state lockdowns to 1 May. Maharashtra, Karnataka, West Bengal and Telangana followed suit. On 14 April, Prime minister Narendra Modi extended the nationwide lockdown until 3 May, with a conditional relaxations after 20 April for the regions where the spread had been contained or was minimal.

On 1 May, the Government of India extended the nationwide lockdown further by two weeks until 17 May. The Government divided all the districts into three zones based on the spread of the virus—green, red and orange—with relaxations applied accordingly.

On 17 May, nationwide lockdown was further extended till 31 May by

Background of Covid-19 : The Government of India confirmed India's first case of Coronavirus disease 2019 on 30 January 2020 in the state of Kerala, when a university student from Wuhan travelled back to the state. As the number of confirmed COVID-19 positive cases closed 500, PM Modi on 19 March, asked all citizens to observe 'Janata Curfew' (people's curfew) on Sunday, 22 March. At the end of the curfew, Modi stated: "Janata Curfew is just the beginning of a long battle against COVID-19". Following this, while addressing the nation second time on 24 March, he announced the nationwide lockdown from midnight of that day, for a period of 21 days. He said that the only solution to control the spread of coronavirus was to break the cycle of transmission through social distancing. He also added that the lockdown would be enforced more strictly than the Janata Curfew.



Protecting yourself and others from the spread COVID-19 : You can reduce your chances of being infected or spreading COVID-19 by taking some simple precautions:

- Regularly and thoroughly clean your hands with an alcohol-based hand rub or wash them with soap and water. Why? Washing your hands with soap and water or using alcohol-based hand rub kills viruses that may be on your hands.
- Maintain at least 1 metre (3 feet) distance between yourself and others. Why? When someone coughs, sneezes, or speaks they spray small liquid droplets from their nose or mouth which may contain virus. If you are too close, you can breathe in the droplets, including the COVID-19 virus if the person has the disease.
- Avoid going to crowded places. Why? Where people come together in crowds, you are more likely to come into close contact with someone that has COVID-19 and it is more difficult to maintain physical distance of 1 metre (3 feet).
- Avoid touching eyes, nose and mouth. Why? Hands touch many surfaces and can pick up viruses. Once contaminated, hands can transfer the virus to your eyes, nose or mouth. From there, the virus can enter your body and infect you.

- Make sure you, and the people around you, follow good respiratory hygiene. This means covering your mouth and nose with your bent elbow or tissue when you cough or sneeze. Then dispose of the used tissue immediately and wash your hands. Why? Droplets spread virus. By following good respiratory hygiene, you protect the people around you from viruses such as cold, flu and COVID-19.
- Stay home and self-isolate even with minor symptoms such as cough, headache, mild fever, until you recover. Have someone bring you supplies. If you need to leave your house, wear a mask to avoid infecting others. Why? Avoiding contact with others will protect them from possible COVID-19 and other viruses.
- If you have a fever, cough and difficulty breathing, seek medical attention, but call by telephone in advance if possible and follow the directions of your local health authority. Why? National and local authorities will have the most up to date information on the situation in your area. Calling in advance will allow your health care provider to quickly direct you to the right health facility. This will also protect you and help prevent spread of viruses and other infections.
- Keep up to date on the latest information from trusted sources, such as WHO or your local and national health authorities. Why? Local and national authorities are best placed to advise on what people in your area should be doing to protect themselves.

Advice on the safe use of alcohol-based hand sanitizers : To protect yourself and others against COVID-19, clean your hands frequently and thoroughly. Use alcohol-based hand sanitizer or wash your hands with soap and water. If you use an alcohol-based hand sanitizer, make sure you use and store it carefully.

- Keep alcohol-based hand sanitizers out of children's reach. Teach them how to apply the sanitizer and monitor its use.
- Apply a coin-sized amount on your hands. There is no need to use a large amount of the product.
- Avoid touching your eyes, mouth and nose immediately after using an alcohol-based hand sanitizer, as it can cause irritation.

- Hand sanitizers recommended to protect against COVID-19 are alcohol-based and therefore can be flammable. Do not use before handling fire or cooking.
- Under no circumstance, drink or let children swallow an alcohol-based hand sanitizer. It can be poisonous.
- Remember that washing your hands with soap and water is also effective against COVID-19.

Effectiveness: People were seen breaching the lockdown and not following social distancing by crowding in vegetable markets in some places. On 29 March, Prime Minister Modi advised against this, urging people to stay home in his *Mann Ki Baat* radio address.

On 27 March 2020, the police arrested 8 people and registered a complaint against 150 people in Hardoi for gathering at a mosque. On 2 April 2020, thousands of people assembled at temples in various parts of West Bengal defying the lockdown for celebrating Rama Navami. 12 members of Tablighi Jamaat were arrested on 5 April 2020 in Muzaffarnagar for defying the lockdown and organising an event. A priest in Andhra Pradesh was arrested for defying the lockdown and organizing a gathering of 150 people in a church.

According to a study at Shiv Nadar University, India could have witnessed a surge of 31,000 cases of disease between 24 March and 14 April without lockdown. A group of researchers at the University of Oxford who tracked the governmental policy measures to counter the pandemic rated India's lockdown as one of the most stringent in the world, scoring "100 out of 100" on their tracker. They noted that India implemented school closures, border closure, travel bans etc. but they said it was too early to measure their success in containing the pandemic.

Shamika Ravi from Brookings Institution in India has noted that the growth rate of the pandemic has slowed from that of doubling every three days before the lockdown to doubling every six days by 6 April. It was derailed in the intervening period by the Tablighi Jamaat event in Nizamuddin. By 25 April, it had further slowed to a rate of doubling every twelve days. A study conducted by researchers from AIIMS Delhi found that the lockdown was effective in reducing the transmission levels of COVID-19 in India, and reduced the reproduction number (R_t) of the virus from 1.66 on 30 March to 1.16 on 22 April, a 30%

decrease in transmission. However, the reproduction number on 22 April was still above the threshold value of 1 required for controlling the epidemic.

Way of Social Life :

- As the pandemic becomes a bigger and bigger part of daily life, researchers are warning of changes in how we think, behave and relate to one another - some temporary but others potentially permanent - could be the new normal.
- This crisis may be unprecedented, but there are always patterns in how humans behave when thrust into long periods of isolation and danger.
- During a nearly four-year siege in Sarajevo, people's sense of community, memory and even time all transformed. Now, survivors are already sensing echoes of that time in the slow-rolling pandemic, which is anticipated to last perhaps one to two years.
- Research hints at what the coming months may look like. Our ability to focus, to feel comfortable around others, even to think more than a few days into the future, may diminish.
- Until the virus is subdued either by a vaccine or by a global campaign of strategically coordinated lockdowns - estimated to take two years - daily life is likely to be defined by the coronavirus.
- Large gatherings are going to be rare. Many weddings, sporting events or concerts would be ruled out. And a full return to commuting by public transit will also be delayed. Malls, gyms, restaurants, bars and places of worship, the list is endless.
- Studies from the SARS, Ebola and swine flu outbreaks all recorded near-universal spikes in anxiety, depression and anger. But they also found behaviors focused on regaining a sense of autonomy and control increased as well: people reported working on their diet or hygiene, or reading more news.
- The greatest psychological shift amid widespread crisis may be toward simple social tasks, like checking in on neighbors, caring for the needy, cooking for friends.
- Planning tends to become tentative and short-term. People cultivate moments of joy when danger recedes, knowing it might not last.
- With the nationwide lockdown being extended till May 3, vegetable vendors are feeling the heat, with most of their customers stuck at home and their supply halted.

- While the lockdown has allowed for essential items to be delivered - including vegetables - supply chains have still taken a hit, for various reasons, and vendors aren't seeing a steady supply of produce
- To make matters worse, wholesale markets have been closed due to social distancing fears, which means they cannot go and buy in bulk either
- With supply dwindling, prices across the country have risen in the past month making it even harder for vendors as customers are thrown off.
- To make matters worse, online services like Bigbasket and Grofers have meant people preferring to order in vegetables rather than risk going out in the middle of a pandemic.

References :

- Singh, Karan Deep; Goel, Vindu; Kumar, Hari; Gettleman, Jeffrey (25 March 2020). "India, Day 1: World's Largest Coronavirus Lockdown Begins".
- Choudhury, Saheli Roy (26 March 2020). "India announces \$22.5 billion stimulus package to help those affected by the lockdown". CNBC.
- *Dutta, Prabhash K. (14 April 2020). "In coronavirus lockdown extension, Modi wields stick, offers carrot on exit route". India Today.*
- *Wold Health Orgnisation*
- Lokmata Times Dainik
- Lokshahi Varta Dainik
- AIIMS Research Study
- Wikipedia
- Electronic Media and Print Media
- Priminister Narendra Modi Speech in man Ki Bat.

IMPACT ON INDIAN AGRICULTURE AFTER COVID 19

Dr. Swarnlata Warke.
Associate Professor & Head,
Department of Economics
Dhanwate National College,
Nagpur

Abstract : Covid 19 disease outbreak in a country and global pandemic situation. It is the greatest threat substance of human existence in effect on indian agriculture system. Most of the farmers are suffering this situation because production damage than farmer income is very low continue in period covid 19. Most of the people depend on agriculture Sector. Every country has undertaking special steps to fight against COVID 19. It's maintain to rules and regulations such as a Physical Distancing, Self isolation, Home Quarantine, institution quarantine, Restrictions on travel. During agriculture farming totally damage and after that covid 19 various problems faced. All these combat against the pandemic has vastly affected the major Economic sector likely to be Agriculture farming , various production of cropping pattern in india. Agriculture serves the most important Economic sector for food security and human development. Covid 19 impact on agriculture farming in india after some problems faced demand and supply , production and distribution etc. The vastly affected the livestock, polutry, fishery, Dairy production. Which is needed quickly addressed by the government and solutions to its problem. Indian sector accounts for 18 percent Gross Domestic Product and Provide employment 50 percentage of the counties work force. India is the world largest producer Pulses , Rice, Wheat, Species etc.

Keywords : Covid 19, Agriculture, Economic, Food, Government, Disease, Development, Growth, Farmer, Farming, Crop, Sector, Demand, Supply

Introduction : Agriculture sector it is primarily involves the sustainability of human life and secondary involves the Indian economy. It's needed for all agriculture food in india and as

well as world. Every pandemic have affected human activities, Economic growth and Economic development in our India. Currently we are facing COVID 19 (Corona virus disease of 2019). Covid 19 is an infectious disease caused by SARS (Severe Acute Respiratory Syndrome). it's continuous rise day to day covid 19 positive cases in india and it's effect on indian agriculture farming. The first confirm case of COVID 19 was detected in Wuhan. It is a hubali provience. It's epicenter of corona virus outbreak. It is disease spreading between people at almaring rate in india and world.

It's draw table about various disease in our globe, its major pandemic from the 20th century such as a Spanish Flue , Asian Flue, Honk Kong flue , HIV/AIDS and Covid 19. And also it's time period is given and also given in table causative agent like H1N1, H2N2, H3N2 etc. Many people affected and also death from this virus.

Table - Major Pandemics from the 20th Century.

Pandemic	Time Period (A.D.)	Causative Agent	Death Troll
Spanish Flu	1918-1919	H1N1	About 50 million
Asian Flu	1957-1958	H2N2	1.1 million
Hong Kung Flu	1968-1970	H3N2	1 million
HIV/AIDS	1981-Present	Human immunodeficiency virus	About 32 million (end 2018)
COVID-19	2019-Present	SARS-CoV-2	2,12,956 (24 May 2020)

WHO has declared covid 19 outbreak as a global pandemic on March 11, 2020. The virus has affected the lives of many people in our India and as well as Globally. That's affected Economic sector in our agriculture Economic sector. After that covid 19 emergency in all sectors such as a Primary, secondary and tertiary. Agriculture is one of the most important sector in our India. In india many job opportunity in agriculture farming , it's a biggest sector employment opportunities are their. Agriculture is indispensible to food security for all and human development.

FAO has estimate that more than 60 percent of the world population relies on agriculture for survival in a Globally. According to ILO out of total employer 26.85 percent are working in agricultural sector. That's why many situations created than I think I write the research paper about impact on agriculture Economy after covid 19 observation that agriculture farming is

very critical situation in India. Government has prepared that many policy related about agriculture Farming.

Impact on agriculture economy after covid 19 : Covid 19 has pandemic situation in our country and globally. It's mostly affected agriculture sector. India Farming has crucial role play of food security for all in our Indian citizens. It's created policy by the Indian government affordable for all. Covid 19 mid many Farmer's faced about the crop production that's effect Farmer's income.

1) Impact on food Production and Distribution : After Covid 19 faced this situation food production is very low than automatically affect on distribution.

2) Impact on Demand and Supply : Agriculture economy production is very high but problem is that demand is very low that's reason it's affected on demand because purchasing power is very low of Indian people. It's reverse affect on supply condition.

3) Impact on Food Security : Agriculture farming is most important for food security for all our people live in India. It's namely denoted poor people lives a medium of food security. It's created policy by the government and its control also.

4) Impact on Agriculture Farming : Covid 19 affects on environment so after that covid 19 break than effect automatically agriculture farming.

5) Impact on Unemployment : During covid 19 Agriculture unemployment rate is very high so after Covid 19 almost is double unemployment rate.

Solution :

- 1) Prepare agriculture Policy for all Farmer's by Central Government.
- 2) Encourage Agriculture farming in Rural Areas and also Urban areas.
- 3) Easily Loan facilities available for all Farmer's after Covid 19.
- 4) After covid 19 set stimulus package for farmers.
- 5) The government make Subsidised inputs free for farmers to boost production after Covid 19.

Conclusion : Thus, we concluded that agriculture farming impact of COVID 19. Crop, livestock, and farming have been affected by this pandemic situation. The demand and supply effect on indian agriculture system. Most of the village farmers and migrant farmers, Informal, seasonal farm workers are losing their job which may affect the demand for food and agriculture farming. Therefore, the Government have take decision about agriculture farming systems for all farmers. It's take policy provide subsidy and stimulas package produce for better crop and agriculture farming.

References :

- Singh IS, Agriculture in the time of COVID 19, The hindu Business line - 2020.
- Gautam, Ashish, Covid 19 impact on Global Economy, 2020.
- <https://www.ifpri.org/blog/addressing-covid-19-impacts-agriculture-food-security-and-livelihoods-india>.
- Zavatta, G, Agriculture remain to central their world economy, " 60 percent people survival in agriculture system, 2020.
- world bank, employment in agriculture (percentage of total employment) ILO estimate , 2020.
- WTO , frequently asked questions, The WTO and covid 19, 2020.
- <https://www.cgiar.org/news-events/news/containing-covid19-impacts-on-indian-agriculture/>.
- <https://www.india.gov.in/topics/agriculture>.

IMPACT OF COVID-19 ON WORKERS OF PRODUCTION, MANUFACTURING, CONSTRUCTION AND RELATED SERVICE SECTOR

Dr. Gopal Zade

Associate Professor

Smt. Rajkamal Baburao Tidke Collage,
Mouda.

Email : gopal1967zade@gmail.com

***Abstract :** The corona virus pandemic of global issue but thy started in China, city of Uhan . the coronavirus is in effected of various country like America, Rushia, India, Pakistan, Bangladesh, Bhutan, Afghanistan, almost country to serious matter of this covid-19, the America says this virus is very bad gifet of new year in china gift to humanity. Every day of case increase in world so America declare the this is global virus.*

Introduction : The COVID-19 pandemic, also known as the coronavirus pandemic, is an ongoing pandemic of coronavirus disease 2019 (COVID-19), caused by severe acute respiratory syndrome coronavirus 2 (SARS-CoV-2). The outbreak was first identified in Wuhan, China, in December 2019. The World Health Organization declared the outbreak a public health emergency of international concern on 30 January, and a pandemic on 11 March. As of 28 May 2020, more than 5.8 million cases of COVID-19 have been reported in more than 188 countries and territories, resulting in more than 359,000 deaths; more than 2.39 million people have recovered.

In India was deducted in March 2020, and suddenly Said, Prime Minister Lockdown and Human Curfew 24rd March 2020. And all the India had been stop. No Suggestion, No Design, No Any other meeting suddenly brake down. All India is silent and man to man is closed in our home, But there is Mistake because the middle class and workers is what happened to

survive in their city or home without any money and food. They decided to go to their own home. But the present question is How to go home? Because no train, no bus, no private bus, no any other vehicle is provided to state or Central Gov. so we decided to go by road



in a rickshaw. How is it possible? More than works they worked in Home Made, Construction, Production, service sector, auto drivers, rickshaw drivers, food seller, fruit seller. The workers mostly live in Uttar Pradesh, Madhya Pradesh, Bihar, Jharkhand, Bengal. They went in Month of

March, April, May and this is the month of mostly hot of seasons of Summer.

What is the Coronavirus?

Coronavirus disease (COVID-19) is an infectious disease caused by a newly discovered coronavirus. Most people infected with the COVID-19 virus will experience mild to moderate respiratory illness and recover without requiring special treatment. Older people, and those with underlying medical problems like cardiovascular disease, diabetes, chronic respiratory disease, and cancer are more likely to develop serious illness.

The best way to prevent and slow down transmission is to be well informed about the COVID-19 virus, the disease it causes and how it spreads. Protect yourself and others from infection by washing your hands or using an alcohol based rub frequently and not touching your face.

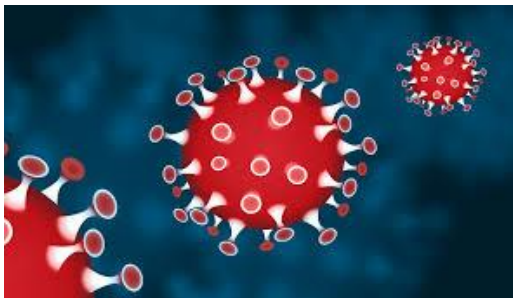
The COVID-19 virus spreads primarily through droplets of saliva or discharge from the nose when an infected person coughs or sneezes, so it's important that you also practice respiratory etiquette (for example, by coughing into a flexed elbow).

At this time, there are no specific vaccines or treatments for COVID-19. However, there are many ongoing clinical trials evaluating potential treatments. WHO will continue to provide updated information as soon as clinical findings become available.

Naming the coronavirus disease (COVID-19) and the virus that causes it Official names have been announced for the virus responsible for COVID-19 (previously known as “2019 novel coronavirus”) and the disease it causes. The official names are:

Disease : - coronavirus disease (COVID-19) **severe acute respiratory syndrome coronavirus 2 (SARS-CoV-2)**

Background history of Corona virus : Coronaviruses were first discovered in the 1930s when an acute respiratory infection of domesticated chickens was shown to be caused by infectious bronchitis virus (IBV). Arthur Schalk and M.C. Hawn described in 1931 a new respiratory infection of chickens in North Dakota. The infection of new-born chicks was characterized by gasping and listlessness. The chicks' mortality rate was 40–90%. Fred Beaudette and Charles Hudson six years later successfully isolated and cultivated the infectious bronchitis virus which caused the disease. In the 1940s, two more animal coronaviruses, mouse hepatitis virus (MHV) and transmissible gastroenteritis virus (TGEV), were isolated. It was not realized at the time that these three different viruses were related.



Human coronaviruses were discovered in the 1960s. They were isolated using two different methods in the United Kingdom and the United States. E.C. Kendall, Malcom Byone, and David Tyrrell working at the Common Cold Unit of the British Medical Research Council in 1960 isolated from a boy a novel common cold virus B814. The virus was not able to be cultivated using standard techniques which has successfully cultivated rhinoviruses, adenoviruses and other known common cold viruses. In 1965, Tyrrell and Byone successfully cultivated the novel virus by serially passing it through organ culture of human embryonic trachea. The new cultivating method was introduced to the lab by Bertil Hoorn. The isolated virus when intranasally inoculated into volunteers caused a cold and was inactivated by ether which indicated it had a lipid envelope. Around the same time, Dorothy Hamre and John Procknow at the University of Chicago isolated a novel cold virus 229E from medical students, which they grew in kidney tissue culture. The novel virus 229E, like the virus strain B814, when inoculated into volunteers caused a cold and was inactivated by ether.

What is the role of india in prevent of virus?

Protecting yourself and others from the spread COVID-19

You can reduce your chances of being infected or spreading COVID-19 by taking some simple precautions:

- Regularly and thoroughly clean your hands with an alcohol-based hand rub or wash them with soap and water. Why? Washing your hands with soap and water or using alcohol-based hand rub kills viruses that may be on your hands.
- Maintain at least 1 metre (3 feet) distance between yourself and others. Why? When someone coughs, sneezes, or speaks they spray small liquid droplets from their nose or mouth which may contain virus. If you are too close, you can breathe in the droplets, including the COVID-19 virus if the person has the disease.
- Avoid going to crowded places. Why? Where people come together in crowds, you are more likely to come into close contact with someone that has COVID-19 and it is more difficult to maintain physical distance of 1 metre (3 feet).
- Avoid touching eyes, nose and mouth. Why? Hands touch many surfaces and can pick up viruses. Once contaminated, hands can transfer the virus to your eyes, nose or mouth. From there, the virus can enter your body and infect you.
- Make sure you, and the people around you, follow good respiratory hygiene. This means covering your mouth and nose with your bent elbow or tissue when you cough or sneeze. Then dispose of the used tissue immediately and wash your hands. Why? Droplets spread virus. By following good respiratory hygiene, you protect the people around you from viruses such as cold, flu and COVID-19.
- Stay home and self-isolate even with minor symptoms such as cough, headache, mild fever, until you recover. Have someone bring you supplies. If you need to leave your house, wear a mask to avoid infecting others. Why? Avoiding contact with others will protect them from possible COVID-19 and other viruses.

- If you have a fever, cough and difficulty breathing, seek medical attention, but call by telephone in advance if possible and follow the directions of your local health authority. Why? National and local authorities will have the most up to date information on the situation in your area. Calling in advance will allow your health care provider to quickly

Top ten states with maximum caseload :

STATE	TOTAL POSITIVE	NEW CASES	TOTAL RECOVERIES	DEATHS
<i>Maharashtra</i>	59,546	2,598	18,616	1,982
<i>Tamil Nadu</i>	19,372	797	10,548	145
<i>Delhi</i>	16,281	1,024	7,495	316
<i>Gujarat</i>	15,572	377	8,001	960
<i>Rajasthan</i>	7,954	251	4,710	180
<i>Madhya Pradesh</i>	7,453	192	4,050	321
<i>Uttar Pradesh</i>	71,70	179	4,251	197
<i>West Bengal</i>	4,536	344	1,668	295
<i>Bihar</i>	3,185	149	1,050	15
<i>Andhra Pradesh</i>	2,841	54	1,958	59

Lockdown 24th March and its situation : The soon-expected end of coronavirus-led lockdown may not be the end of troubles for many, especially laborers and migrant workers. The end of lockdown will likely start a new phase of problems for them, as labour exploitation may rise significantly in the pockets where there is an oversupply of workers, even as the industry seeks to dismiss the idea of such a situation arising. The exploitation of

the labour class may rise after the lockdown is lifted, as more and more people try to regain their jobs and financial health, making an oversupply in the market, experts said.

“In a post lockdown world, there are going to be work deficit zones and work surplus regions. In the work surplus areas, the situation will be grim as there is going to be an abundance of returning workers with relatively higher skills, and thus the exploitation could commence,” Gayathri Vasudevan, Executive Chairperson and Co-Founder, LabourNet Services, told Financial Express Online.

Situation of workers of in after Lockdown: Older problems such as forced labour and exploitation are likely to show cascading effects in the time to come as another concern is that more than 90 per cent of labourers in India are in the informal sector and are casually employed, being unprotected by any law. Arising as a threat from the same situation, the burden of forced labour may get further heavier and the workers may have to work overtime for which there is hardly any perk.



Migrants from northern states take rest under a truck on the Mumbai-Nashik highway enroute their journey to their native places in Thane on Monday.

Nagpur Main
Page No. 1 May 12, 2020
Powered by: erelego.com

“Things are going to get worse after the lockdown is lifted. As the people are already desperate to get wages, work, or means of livelihood, chances of exploitation increase,” Trinanjan Radhakrishnan, project coordinator, Oxfam India, told Financial Express Online. Even earlier, the workers were working for 12 hours instead of 8, now they will be working for 16-18 hours, that too, under adverse circumstances, he added.

While organisations working with labourers and workers raise concerns about the possibility of exploitation after the lockdown, the industry, on the other hand, says this is very unlikely if the rule book is followed. “With the calibrated restart of production across geographies based on zoning basis, the green zone being the first to start off, demand for labor will gradually return to almost normalcy and while it won’t be entirely normal, from the labor perspective, things will start moving,” Niranjan Hiranandani,

President, Assocham, told Financial Express Online. The exploitation of labor is something that India Inc does not want and one hopes that the unorganised sector will also follow trends of the organised segment, he added.

Meanwhile, there is also a silver lining around the cloud of grim employment situations. Worker conditions will likely improve in the work-deficit pockets where there is not enough labour



available. Several cities and industrial estates will become work deficit, as the migrant workers who form a large majority of the workforce in these areas will go back to their home towns and areas.



Here companies and employers will be more worker-focused and thus the workers' welfare measures such as food, transport, stay, etc, will gain precedence and the wages may also rise in the fear of losing workforce, said Gayathri Vasudevan, who is a former project officer at the International Labour Organisation. Further, Assocham added that the industry at any given point of the time faces some shortage of skilled workers and thus once the lockdown is lifted, a lot of the labor force would have to be incentivized to get back to work.

Last week, hours after Indian Prime Minister Narendra Modi extended a nationwide lockdown to contain the spread of the coronavirus, thousands of migrant workers gathered near a railway station in Mumbai city.

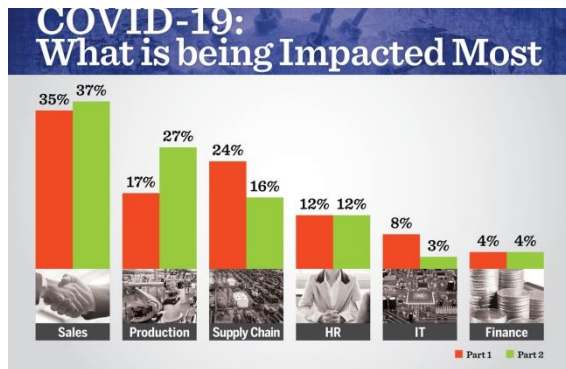
There had been rumours of train services restarting, and the workers had gathered defying rules of social distancing, putting themselves and others at risk.

They demanded that authorities arrange transport to send them back to their hometowns and villages so they could be with their families. The police, instead, used sticks to disperse them.

Around the same time, in the western state of Gujarat, hundreds of textile workers protested in Surat city, demanding passage home.

And a day later, there was outrage in the capital, Delhi, when several hundred migrants were discovered living under a bridge along the Yamuna river. The river here resembles a sewer and the bank is strewn with rubbish.

Impact of Business Sector:- Enterprises are trying hard to remain unabated as the unprecedented lockdown in India takes its toll. To get a better understanding of the

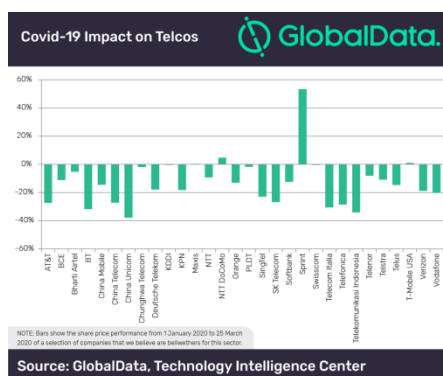


challenges posed by the COVID-10 pandemic and the measures taken against it, CIO India conducted a two-part survey on 'Business Continuity Amid Coronavirus' with top IT leaders. The first part, conducted 9-11 March, captured the initial responses of IT leaders when coronavirus had just started affecting

businesses in India. The second part of the survey, conducted 23-25 March, reveals the current scenario of the business world.

In both parts of the survey, the majority of Indian CIOs (35 and 37 percent in parts one and two respectively) saw sales bearing the brunt of the impact. Production has now overtaken supply chain as the second most-hit, whereas IT and finance are the least affected.

IT Online Sector.



Clearly, while online sales in sectors such as retail can provide an alternate channel to some businesses, there are limitations to how far IT can help businesses that rely on peoples' movements like the transport and hospitality segments. While IT continues to do as much as possible to help by deploying tools that enable sales to engage remotely with customers, there are cautions on setting realistic expectations on these tools being effective substitutes in all cases.

Reference

- The Hitwada
- The Indian Times Express/ Financial times express
- Google Wikipedia
- Google search engine
- Dainik bhaskar
- Likmat
- Lokmat Samachar
- WHO Organisation official Websites data.
- Lokmat Times
- Daily news and updates of online and offline newspapers.

A STUDY OF IMPACT OF COVID-19 ON EDUCATION SECTOR

Dr. P. L. Neulkar

Associate Professor,

S. A. & C. C.,

Butibori (Nagpur)

Email : pneulkar68@yahoo.com,

Abstract : *All learning institutions pre-maturely closed on 20 March 2020 and all Indian citizens advised to self-isolate mean quarantine in a bid to control the spread of COVID-19. The closure of schools, colleges and universities not only interrupts the teaching for students around the world; the closure also coincides with a key assessment period and many exams have been postponed or cancelled. Internal assessments are perhaps thought to be less important and many have been simply cancelled. But their point is to give information about the child's progress for families and teachers. The loss of this information delays the recognition of both high potential and learning difficulties and can have harmful long-term consequences for the child. Results of this research paper revealed that there is likely to be a drop in the pass percentage of Secondary & Higher Secondary school students in this year's examinations.*

Keywords: *COVID-19, Minister of States, Government of India, validity and reliability*

Introduction : Around mid-March 2020, the Government of India through the Minister of States has announced at a press briefing that all schools, colleges and universities would close indefinitely amid fears of the Coronavirus (COVID-19) outbreak that had reportedly ravaged most parts of China, United States of America, Italy, Spain and other parts of Europe and Africa.

There is currently no literature on COVID-19 relevant to educational studies. The literature available is directly related to Medical and Pharmaceutical studies. This is not because education is not directly affected by the effect of the COVID-19 epidemic but since studies in education rarely relate towards the effects of disease on the effective provision of education to learners across India. The rate at which COVID-19 has rapidly increasing has made every sector of human life to feel its impact. Scientist are in the laboratories trying to find a drug solution to face the epidemic.

CBSE : The nationwide lockdown to control the outbreak of the contagious novel coronavirus severely affected the students of all classes. The lockdown resulted in the postponement of examinations, suspension of evaluation process and delay in results. The Central Board of Secondary Education (CBSE) examinations are one of those board examinations that got deferred during the COVID-19 outbreak chaos. Several CBSE examinations are pending and the board has not released any update regarding the fresh dates yet. According to a CBSE official, that board is not yet prepared with any decision regarding the fresh schedule for the postponed examinations. However, the Board plans to release new dates soon to give some relief to the students and the teachers.

Not just the exams but the COVID-19 lockdown affected the evaluation process of the CBSE examination booklets as well. There are multiple examinations left for both, class 10 and 12 students. Now, CBSE has to reevaluate the situation to come up with a decision regarding pending exams.

IGNOU : Indira Gandhi National Open University (IGNOU) has launched a psychological counselling session for the mental wellbeing of the students during this lockdown period. This month, the university will conduct five sessions for the students, out of which one has already been conducted. The University will hold further sessions in May. The sessions will cover aspects like e-learning, work-life balance, parenting etc. Apart from IGNOU, many universities around the country are taking extra care to ensure the mental health and well-being of its students and staff. Lucknow University is also holding online counselling sessions. Delhi University's Psychology department has also come forward with counselling services which will be provided over email or phone. Calcutta University has also begun free online counselling service for students' mental well-being.

AICTE : All India Council for Technical Education (AICTE) laid down instructions for all its affiliated institutes and directed them to follow the same during the second phase of the lockdown i.e. lockdown 2.0. The nationwide lockdown due to the outbreak of the novel coronavirus in the country ruptured the educational system. Suspended classes, postponed exams and delayed results affected the ongoing as well as the upcoming academic calendar

Impact : Coronavirus has fractured a large chunk of the world's education system. College, University and school exams are cancelled or postponed due to the spread of the virus. Not only students but millions of teachers are also affected due to closure. Online classes are held during this period through education portals and various platforms. Going to school is the best public policy tool available to raise skills. While school time can be fun and can raise social skills and social awareness, from an economic point of view the primary point of being in school is that it increases a child's ability.

Even a relatively short time in school does this; even a relatively short period of missed school will have consequences for skill growth. But can we estimate how much the COVID-19 interruption will affect learning? Not very precisely, as we are in a new world; but we can use other studies to get an order of magnitude.

The closure of schools, colleges and universities not only interrupts the teaching for students around the world; the closure also coincides with a key assessment period and many exams have been postponed or cancelled. Internal assessments are perhaps thought to be less important and many have been simply cancelled. But their point is to give information about the child's progress for families and teachers. The loss of this information delays the recognition of both high potential and learning difficulties and can have harmful long-term consequences for the child.

In higher education many universities and colleges are replacing traditional exams with online assessment tools. This is a new area for both teachers and students, and assessments will likely have larger measurement error than usual. The careers of this year's university graduates may be severely affected by the COVID-19 pandemic. They have experienced major teaching interruptions in the final part of their studies, they are experiencing major interruptions in their assessments, and finally they are likely to graduate at the beginning of a

major global recession. The global lockdown of education institutions is going to cause major (and likely unequal) interruption in students' learning; disruptions in internal assessments; and the cancellation of public assessments for qualifications or their replacement by an inferior alternative.

Data Collection and Analysis : Interviews were conducted via mobile in order to maintain social distancing with all citizens. The telephonic interviews were recorded using a phone call recording. The phone interviews lasted 8 to 10 minutes each on average. They were transcribed and analyzed using qualitative techniques. Transcription and coding of data was performed to avoid bias. All forms of discrepancies and inconsistencies were discussed. Participants were asked to read the transcripts and to confirm that the transcription represented their views in order increase the validity and reliability of the data.

Conclusion :

- For the studies we conclude that will be a likely drop in the performance levels of both Secondary and Higher Secondary, and University in this year's examinations.
- This is most likely to be caused by reduced contact hours for students to the extent that they will largely not be able to consult teachers, guide, supervisors, teaching assistant etc. on the difficulties they encounter during their individual self-study.
- The results of this study all point to the fact that COVID-19 will have adverse effects on the education sector in India. The reason for this expected trend is largely to the loss of contact hours for learning students and lack of e-learning facilities that students could have been using to interact with their teachers.
- Schools need resources to rebuild the loss in learning, once they open again. How these resources are used, and how to target the children who were especially hard hit, is an open question.
- Given the evidence of the importance of assessments for learning, schools should also consider postponing rather than skipping internal assessments.

- For new graduates, policies should support their entry to the labor market to avoid longer unemployment periods.

References

- Andersen, S C, and H S Nielsen (2019), "Learning from Performance Information", *Journal of Public Administration Research and Theory*.
- Bjorklund, A and K Salvanes (2011), "Education and Family Background: Mechanisms and Policies", in E Hanushek, S Machin and L Woessmann (eds), *Handbook of the Economics of Education*, Vol. 3.
- Burgess, S and E Greaves (2013), "Test Scores, Subjective Assessment, and Stereotyping of Ethnic Minorities", *Journal of Labor Economics* 31(3): 535–576
- Chipata Day Secondary School (2020). Performance analysis report for 2019 school certificate examinations. *Chipata, Zambia*.
- Creswell, J. W. (2017). *Educational Research: Planning, conducting, and evaluating quantitative and qualitative research*. 4th edition.
- Hopman, J., Allegranzi, B., & Mehtar, S. (2020). Managing COVID-19 in Low and Middle income Countries. *JAMA*. <https://doi.org/10.1001/jama.2020.4169>
- Kraemer, M. U., Yang, C. H., Gutierrez, B., Wu, C. H., Klein, B., Pigott, D. M., ... Brownstein, J. S. (2020). The effect of human mobility and control measures on the COVID-19 epidemic in China. *Science*. <https://doi.org/10.1126/science.abb4218>
- Wu, Z., & McGoogan, J. M. (2020). Characteristics of and important lessons from the coronavirus disease 2019 (COVID-19) outbreak in China: summary of a report of 72 314 cases from the Chinese Center for Disease Control and Prevention. *JAMA*. <https://doi.org/10.1001/jama.2020.2648>
- Zu, Z. Y., Jiang, M. D., Xu, P. P., Chen, W., Ni, Q. Q., Lu, G. M., & Zhang, L. J. (2020). Coronavirus disease 2019 (COVID-19): A perspective from China. *Radiology*, 200490. <https://doi.org/10.1148/radiol.2020200490>

IMPACT ON THE INDIAN ECONOMY AFTER COVID - 19 (OUR INDIAN ECONOMY PERSPECTIVE)

Dr. Kishor Harish Dhote

Associate Professor

Dhanwate National College,

Nagpur.

Abstract : *The outbreak of the Covid 19 pandemic , is an dangerous to shock of the Indian economy. The economy was already in dangerous state before suffering various state to negative growth rate of economy with the continuous lockdown in a country that's effect on global economy downturn and also continuously disruption of demand and supply chain. The economy is likely to be facing slow down process our country, in this year. The lockdown effect Covid 19 to loss economy in the primary , secondary and tertiary sector. Very critical condition in our country as a global perspective manner. It's effect rise day to day in mid lockdown process after Covid 19 will effect on sector of the Indian economy namely likely to be agriculture , industrial and services sector. Many policy that announced by center government , State government and reserve bank of india. Challenge to face Economic development and Economic growth.*

Keywords: *Covid 19, Pandemic , Downturn , Disruption , Demand , Supply , Financial Institution , Central Government , Economic Sector.*

Introduction: We are in the middle of global Covid 19 pandemic crises. Which is kind of two shock in our country , firstly health shock and secondly Economic shock give the Nature worldwide disire increase in global level. Certain policy include take action by Government country side and also globally , how to reduced Covid 19 ? Such as a take action globally - Physical Distancing , Self - Isolation , Home Quarantine , Institution Quarantine prepared by the government , Public Facility during crises restrictions on mobility and also even lockdown of an entire country and globally. This is triggered fears of deep and global

recession in worldwide. Statement of Chief International Monetary Fund dated on , April 9 , 2020 , Kristalina Georgia said that year 2020 , " worst global economy fail out since tht great depression 1930 ". With over 195 country are suffered disease Covid 19 and also effect Economic crises that's effect negative per capita GDP contribution is very low during Covid 19. The world as witnessed several problems faced namely such as a Spanish Flue of 1918 , outbreak HIV/AIDS , SARS (Severe Acute Respiratory Syndrome) , MERS (Middle East Respiratory Syndrome) and also Ebola problem faced. In past India has deal many disease such as a Small Pox , Plague , Polio etc. However Covid 19 originated in China in December 2019 and over next few months more spread in a Globally , thaty effect of global economy.

India recorded the first case of the disease on January 30 , 2020 , so continuously spread in a overall country. I am explain effect Covid 19 on economy and also showing Figure 1 and Figure 2 , in india Covid 19 spread rise day to day till now dated on 1 June 2020 country side and globally 7th position (Positive Cases in India) , Globally 67 Lakh people suffering Covid 19 showing in figure 3 explain sector wise distribution of confirmed cases in india. After Covid 19 many problems facing their in a country. Such as effect on Environment, Employment , Unemployment , Financial Institution , Formal and informal sector view on Globally.

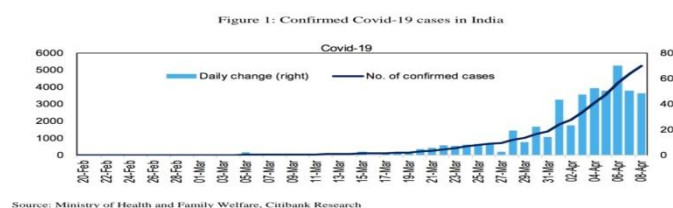


Figure 1 , I showing that total confirm covid 19 positive cases in india.

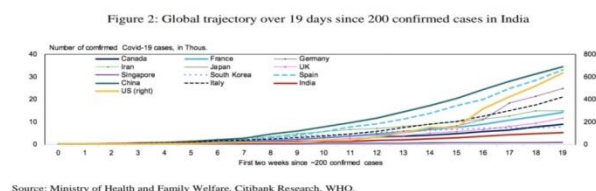
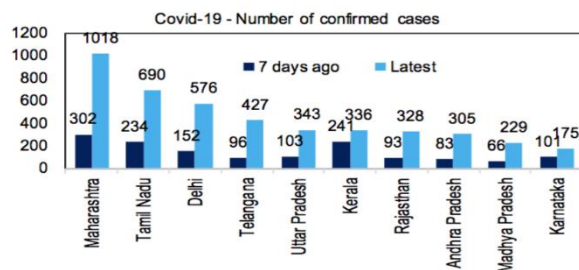


Figure 2, showing global tragedy worldwide , many countries data are showing them.

Figure 3: State-wise confirmed cases in India (Top 10)

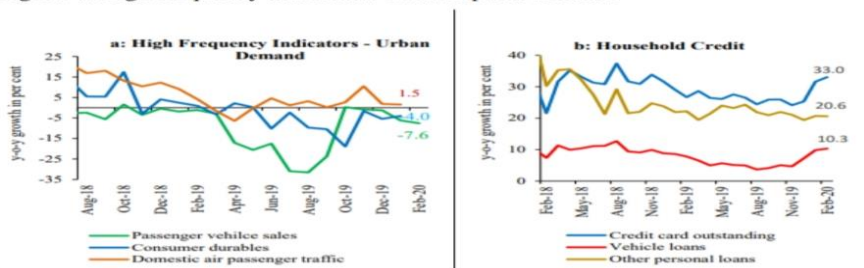


Source: Ministry of Health and Family Welfare, Citibank Research.

I showing data Covid 19 more dangerous for Economic Development and Economic growth.

Indian economy in pre Covid 19 period : Before Pre Covid 19 , very critical condition of indian economy because Unemployment rate is very high in 2019. This is effect slowly on demand and supply in our country. This is globally worldwide effect on consumption and production. Before Covid 19 GDP in india 4.2 percentage in our country , it's effect on demand and supply.

Figure 4: High frequency indicators: Consumption demand

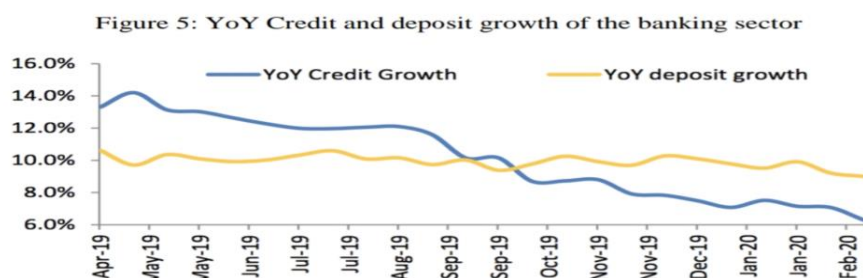


Source: RBI (2020)

I showing urban demand and supply and also explain effect on Household credit. Purchasing power is very low before Covid 19. State wise and country side and also effect on global perspective.

Indian economy Post Covid 19 period : After Covid 19 , Economic emergency in an our country and also Globally. It's effect on demand and supply of Indian economy. This is Covid 19 spread day to day continuously in our country and their after situation is very critical in our country because so many problems facing in our Indian citizens. It's economical impact on Economic development and Economic growth is very slow that's effect on Economic sector such as a - Agriculture (Primary) , Industrial (Secondary) , Service (Tertiary).

After Covid 19 Household credit capacity is very low and all over purchasing capacity low globally that's effect on indian rupees.



Source: ICRA report. This shows total non-food credit growth.

Credit problem facing in our citizens after Covid 19 , showing Figure no. 5 deposit growth , credit growth and growth of the Banking sector.

Table 1: Key Fiscal Indicators – Central Government Finances

Indicator	Per cent to GDP		
	2019-20 (BE)	2019-20 (RE)	2020-21 (BE)
1. Revenue Receipts	9.3	9.1	9.0
<i>a. Tax Revenue (Net)</i>	7.8	7.4	7.3
<i>b. Non-Tax Revenue</i>	1.5	1.7	1.7
2. Non-Debt Capital Receipts	0.6	0.4	1.0
3. Revenue Expenditure	11.6	11.5	11.7
4. Capital Expenditure	1.6	1.7	1.8
5. Total Expenditure	13.2	13.2	13.5
6. Gross Fiscal Deficit	3.3	3.8	3.5
7. Revenue Deficit	2.3	2.4	2.7
8. Primary Deficit	0.2	0.7	0.4

Source: RBI (2020)

Now , I am showing them figure no. 6 , table 1, fiscal indicator - central government finance. All indicator include such as a tax revenue and non tax revenue , revenue and capital expenditure , primary and revenue deficit.

Research Methodology : Research methodology use in a Secondary data above government sites , which is helpful for me and below explain the effects on economy after Covid 19. I writes the effects and impact on Indian economy crises after Covid 19.

Effects / Impact on Indian economy crises after covid 19 :-

- Effect on Consumption.
- Effect on Production.

- Effect on Economic Sector (Primary , Secondary , Territory).
- Effect on per capita GDP in country.
- Increase Inequality in our country after lockdown (Covid 19).
- Increase Unemployment rate after lockdown (Covid 19).
- Purchasing Power capacity is low after covid 19.
- Effect on Rural Areas and Urban Areas - Farmer and etc.

Solution to the problem effects after Covid 19 in our country (Indian Economy Perspective) : It is the prepared policy by the Central Government and State Government to take up and many challenge in our country , it's emergency after covid 19 , how much credit flow in a country that's suggest by economist and also I think to write my research paper to solutions for Covid 19 , how to grow Economic development and Economic growth.

- Stable Equalization Fund by Government for indian Citizens.
- Set up Policies in Rural and Urban Areas after Covid 19.
- Set up Policies for Former , Mazdoor etc.
- After Covid 19 , to Increase Employment opportunity provide by the Government.
- Focus on Rural Areas.
- To create Job facilities in Formal and Informal Sector.

Conclusion : Covid 19 , period and also chalenge for India after Covid 19. Given the large size of population in our country that's the most serious problem faced in India. Especially financial Sector are Distruptive in mid lockdown period due to Economical condition is very bad that's the many challenges appears after lockdown end Covid 19. Central and State Government challenges faced many problems after Covid 19. I need to policy for people by central as well as state government. It is framework to set up planning according to rural and urban areas. To create short term and long term policy for people. To increase Consumption and production capacity helpful for Economic Development and Economic growth of a country.

References :

- Zhang , xiaobo (2020), " Covid 19 , impact on China Small and Medium size of business ", IFPRI , Washington DC.
- FAO , (2020) , "" Covid 19 Pandemic - Impact on Food and Agriculture " , Food and Agriculture Organization, Rome , Italy.
- Dev , S , Mahendra (2020), "" Addressing Covid 19 , Impact on Agriculture and Food Security in India " , IFPRI blog , April 8.
- IMF (2020) , " Policy response to covid 19 " , International Monetary Fund , Washington DC.
- RBI (2020), "" Monetary Policy report " , Reserve Bank of India. India.
- Sengupta , R (2020) , " covid 19 - Macroeconomics implication for India , Ideas for India " .

EMPLOYMENT AFTER COVID-19 IN INDIA

Dr. Liladhar D. Kharपुरiye

Bar. Sheshrao Wankhede Mahavidyalaya,

Mohpa

Email- ldkharपुरiye@gmail.com

Introduction : The epidemic of Covid-19 has hit the world hard. India is no exception. There is currently no vaccine available to prevent this epidemic. So the only way to prevent this epidemic is to lock it down. Today the whole world is locked down by this epidemic. Naturally, all industries except essentials are closed. As a result, all the workers are sitting at home. As a result, the supply chain has deteriorated. Moreover, due to the closure of industries, it is becoming difficult for the industry owners to pay the wages of the workers. As a result, many companies and businesses began to cut staff. The Government of India issued a letter to the owners, and businessmen of these companies, asking them not to make any cuts or pay cuts. While some business owners and businessmen went to the Supreme Court against the government's policy, the Supreme Court ruled in favour of the business owners and businessmen. It is cutting the wages, and employees of the industry as the owners, and businessmen cannot afford to pay the workers due to the closure of the industry. This situation has adversely affected the Indian economy and the level of employment, which is likely to become more serious in the years to come.

Lockdown is on the rise in India as the Covid-19 epidemic is out of control. Poor unorganized workers have also started migrating due to lack of work. Poor workers should not go hungry during lockdown. So the Prime Minister of India Narendra Modi announced the Pantpradhan Garib Kalyan Yojana. Under this scheme, five kg of rice or wheat is being provided free of cost by the Central Government to the unemployed poor laborers. But the lockdown is increasing day by day as the epidemic is not getting under control. The government is working tirelessly to prevent this epidemic from spreading. However, as there is no work for the workers, the workers have left for their hometowns. As a result, the migration of unorganized unemployed poor workers began. With the means to get millions of unemployed poor workers, he started to build near his village. From the city, many laborers

travelled on foot to the village. With no work at hand, no food to eat, no way out, the poor worker went to the village. But what will happen to the area where the worker was working after he left his village? These questions are important, and what will happen to these workers in the future is even more important.

The majority of migrant workers have risked their lives to pipe hundreds of miles closer to their village. While there is an emotional reason for their migration. The uncertainty caused by Covid-19 is a big reason. Moreover, if a worker had decided to stay where he is, even if he had decided to stay where he is, the question of the income of the workers with stomachs on their hands would not have been solved. Also, because the majority of workers are unorganized and lack of prudent leadership, the feeling that we is safe where we have not been created. The area you have been serving for years. The workers started migrating because the area did not give them any relief. As a result, the problem of employment in rural areas has become more acute.

Out of 40 crore jobs in India, 10 to 12 crore jobs are provided by the industrial sector. According to the Center for Monitoring Indian Economy, the unemployment rate in India has reached 27 percent. This means that about 14 crore people has lost their jobs during the lockdown. Most of these jobs are in the Micro, Small, and Medium Enterprises (MSMEs) sector. Also, according to a United Nations report, the Covid-19 epidemic has affected India's trade by about 348 million dollar.

In India, 10 to 15 crore people work in the unorganized sector. Ninety percent of the workers in this unorganized sector are workers in industry, construction workers, weavers, street tea vendors, peddlers, domestic workers, hotel workers. Workers in this sector has been most affected by the lockdown. The Center for Monitoring Indian Economy said in its latest report that in 2019-20, 12.8 crore workers out of small traders and rural workers were employed. In the lockdown, it has come down to 3.7 crore. That means 9.1 crore people will be unemployed by the end of April.

The Government of India is fully aware of the situation posed by the Covid-19 epidemic. That is why Prime Minister Narendra Modi announced an economic package of Rs 20 lakh crore to make India self-reliant. He expressed his desire to take the country's economic

policy from local to global. One of the announcements is to provide Rs 3.70 lakh crore for easy access to credit to Micro, Small, and Medium Enterprises (MSMEs). Micro, small, and medium enterprises are the supply chain of large enterprises. So this area is considered as the most important area. Small and cottage industries have been wiped out in the last few years due to the imports of Chinese goods. While employment generation capacity of small and medium enterprises is 8 percent higher than that of large scale enterprises. Therefore, if micro, small, and medium enterprises are started at a full capacity without understanding the situation created by Covid-19 as a crisis, then the lost jobs can be found again. But this will not be possible if workers are not available. This requires building trust in the minds of skilled workers. Bhumi putras should also be trained and provided employment opportunities in this industry. In doing so, it is important to cultivate a balanced development approach. Moreover, it should be distributed at the state and country level. Care should be taken not to concentrate industries in specific areas. As a result, pollution and population burden in big cities will be reduced. With the development of backwards regions due to decentralization of industries, the workers of the region will not have to go to another state for employment. It is hoped that everyone will benefit at the national level and the problem of unemployment will be solved to some extent.

The economic growth of a country depends on its gross domestic product (GDP). But the whole economy has collapsed due to Covid-19. In 2019-20, India's GDP was reduced to 4.2 percent. Which is the lowest in 11 years. This was due to the downturn in the industrial and infrastructure sectors. As a result, employment in the industrial and infrastructure sectors has declined. In particular, the growth rate of the construction sector has declined. The area where the highest 80 percent unskilled unorganized workers get jobs. Due to the slowdown in the construction sector over the last few years, employment of workers in this sector has gone up. So the construction sector needs to be revitalized. The Prime Minister's Housing Scheme is a one solution for this. Under this scheme, loans ranging from Rs. 3 to 6, 6 to 12 and 12 to 18 lakhs are given to the needy to build houses. Under this scheme, interest on loans taken up to Rs 2.60 lakh is discounted. The Prime Minister's Housing Scheme is an ambitious scheme of the Government of India. Under this scheme, a target has been set to build 20 lakh houses for the needy poor and middle class by 2022. Therefore, to generate new energy in the

construction sector, it is necessary to increase the subsidy on loans and interest on loans. As a result, increased demand for credit will boost the housing business and create jobs.

The Covid-19 epidemic has severely damaged the agricultural sector along with other sectors. Farmers' standing crop has been damaged in the field due to lockdown. Cotton, Harbhara, Wheat is filling the house. But due to lockdown, it is falling due to lack of demand. The bank's debt burden has increased. In such a scenario, the main question facing farmers is how to sow in the Kharif season. However, the agricultural sector is still very important in India. Agriculture employs 54% of the total population. But in a few years, the number of agricultural workers has increased from 20 percent to 30 percent. The number of farmers has come down from 50 percent to 24.6 percent. This is a matter of concern for the economy. While there is already invisible unemployment in the agricultural sector, the lockdown has added to the visible unemployment. This has exacerbated the problem of unemployment due to migrant workers in rural areas. However, the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Scheme (MNREGA) can be a successful in solving this problem to some extent. Migrant unskilled workers should be given jobs under this scheme. In particular, repair of diversion roads and works related to agriculture should be given. This will create Pandhan roads for transportation of agricultural commodities and will reach the agricultural market in less time and cost. The Government of India had allocated Rs 61,000 crores in the budget for the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Scheme. In addition, a special provision of Rs 40,000 crores has been made in the financial package under the Atmanirbhar Bharat Abhiyan. It has set a target of 300 crores man-days of employment.

Also, Rs 1.63 lakh crore has been given to the agriculture sector in the financial package for agriculture and agri-related fish industry, poultry farming, dairy business, beekeeping, cultivation of medicinal plants, etc. Although the amount provided under this package is indebted, it is to create employment and boost the economy by pouring money into the economy and re-creating the supply and demand chain. In addition, the central government has announced minimum base prices for 14 Kharif crops. These prices are more than half the cost of production. The return is 50 to 83 percent higher, according to government figures. As a result, farmers' hopes of getting half price for their goods have been dashed. But the reality is different. Agricultural commodities do not fetch such a high price. That is why the farmer

always seems to be in loss and in debt. So the only permanent solution is to give a fair price to his goods and make tools he needs easily available at cheap rates. The government is making every effort for this.

The lockdown caused by the Kovid-19 epidemic has also hit the service sector hard. IT companies like Microsoft, Google, and Infosys have decided to cut their employees' salaries and stop promotions. About 7 to 7.5 crore people work in this sector in India. The airline sector employs 3.5 lakh employees. More than 4.5 crore people work in malls, automobiles, hypermarkets. People in this area have lost their jobs due to lockdown. About 50 percent of drivers working in Ola and Uber are also likely to lose their jobs. Moreover, the lockdown has had a very bad effect on the tourism sector. The sector employs 5.5 crore people. People in this area have become completely unemployed. Employment in the tourism, aviation, retail, hotel and job hiring sectors fell by 56 percent, according to a report by job portal Naukari.com. In such a scenario, it responsibility of the government and the people to revitalize the region. Citizens need to gradually move towards this area by strictly following the guidelines set by the government. The Central and State Governments have taken a bold decision to launch domestic airlines. The mall and automobile sector will also be opened in phases. The hoteling sector is also allowed to open on compliance with certain rules. The government is trying its best to get the economy back on track. It is the responsibility of all the countrymen to support him. Because unless there is a demand-supply chain, it is difficult to solve this problem. Therefore, it is the responsibility of every citizen to do their job with faith and responsibility.

Summary: The lockdown was carried out to stop the spread of the Kovid-19 epidemic in India. However, the lockdown has severely disrupted the economy. It was also necessary to do so to save the lives of the masses. The lockdown shut down the country's economy, exacerbating the problem of unemployment. The problem was exacerbated when the country already had an unemployment problem. The real question is to start the economy after the lockdown and provides employment to the unemployed. To this end, the Government of India has announced a financial package of Rs 20 lakh crore under Aatmnirbhar Bharat. The amount in this financial package will be lent to the industrial sector, agriculture sector and allied industries, farmers and agricultural laborers. The purpose behind this is to pour money into the market to revive the stagnant economy. Moreover, the Reserve Bank of India has

reduced the repo rate by 0.40 percent to 3.35 percent to make it cheaper for entrepreneurs, and the needy to borrow. As a result, big industries will start and jobs will be created. Also, to overcome this epidemic crisis and bring the economy back to a healthy state, there is a need to make local goods global and use and promote them. We have to recognize our potential and make maximum use of it in the country. Prior to March, no PPE kits and N-95 masks were manufactured in the country. We were importing these items from abroad. However, by April, the country has started making 2 lakh indigenously made PPE kits and N-95 masks per day. Today, 111 industries are operating in the country. In India, an industry worth Rs 7,000 crores has been set up in a month. India is the second largest producer of this commodity in the world after China. That means you have the potential. All that is needed is to turn the crisis into an opportunity and move in that direction. The government is trying its best. It is duty of all citizens to cooperate with him. This is the first step in reviving the economy.

References: -

- Dutt and Sundaram, Indian Economy, S. Chand & Company Limited, Delhi- 2018
- Dr. G. N. Zamare, Indian Economic Development and Environmental Economics, Pimpalpure & Company Publisher, Nagpur-2015
- Articles in Lokmat Newspaper, dated on 13, 16, 18, 20, 21, 25 May 2020
- www.quora.com
- www.livehindustan.com
- www.bhaskar.com
- www.multibhashi.com

IMPACT OF COVID-19 ON EXPORT, ECONOMIC GROWTH AND YOUTH EMPLOYMENT

Dr. Manda Mohod

Librarian

P. Thote College of social work,

Nagpur

Email: mandamohod64@gmail.com

***Abstract :** First step to quarantine was ceasing all transport related activities and thus any export and import in transit was put on halt and restricted till further notice which affected the export directly, and with more than 6 million cases all over the world the lockdown pushes major economies to brink, as even the IMF revised its GDP estimates, which also had a greater impact on employment crisis all over the world.*

***Keywords :** Unemployment, crisis, pandemic, coronavirus, Quarantine, halt, brink, growth, export, essential, suspended,*

Introduction : About 1.5 crore people face job losses in India's export sector following the cancellation of over half of the orders and a gloomy forecast for global trade due to the Covid-19 pandemic, exporters' body Federation of Indian Export Organisations said on Friday. Sectors including apparel, gems, and jewellery, leather, handicrafts, engineering and textiles are severely hit by the lockdown. Global markets are in a free fall with supply-chain disruption and manufacturing falling to the lowest levels in decades. Despite disturbances in the global economy, India was among the brighter spots till last month in terms of exports and manufacturing, with the Directorate General of Foreign Trade (DGFT) and **Purchasing Managers' Index (PMI) numbers** coming in strong for February 2020. The US, UAE, Germany, UK, Singapore, Italy and China, among others, are the largest contributors to the country's basket of merchandise exports. Trade is crippled in most of these destinations due to a near collapse of global supply chain even as the cargo movement has stopped. The

National Interdisciplinary Webinar: Special Issue-4/2020

Published in Collaboration with

Smt. Rajkamal Tidke Mahavidyalaya, Mouda

Bar. Sheshrao Wankhede Arts & Commerce College, Khaparkheda

warehousing capacity is over-stretched with severe blocking of export finance. The international shipping lines are affected.

The economic impact of the 2020 coronavirus pandemic has been disruptive and World Bank had already revised India's growth with lowest figure for the year as compared to last three decades. This could be what can be called as the India's worst recession since independence. Many major companies in India have already suspended their operations late march and now essential goods companies are allowed to a extent to be in motion of their operations which is still a gradual low figure than their usual production and far beyond their capabilities as compared to demand of those products. Although the Govt. of India has announced variety of measures to tackle the situation economically but the effects have been drastic and any relief fund and measure would be a mere support on the face of coronavirus for the companies.

Within a month the unemployment rate rose from 6.7% on 15 march to 26% on 19 April with increasing figures, During the lockdown an estimated 14 crore people lost employment while salaries were cut off for many individuals. With most People in uncontracted jobs have suffered most but on a different side many employers asked their employees to work. Many hiring activities are at halt since March & April and declined by 18%. Many Job Providing websites have presented with an Index, for example according to Naukri Jobspeak Index cities like Delhi, Chennai and Hyderabad had a major impact with the declined calculated at 18%.

India being the demographic of major youth population led to decrease in youth employment as many daily wage workers were called off from their work and their payments were stopped due to Covid-19 although "work from home" is a concept that is being in motion a lot these days as the work need not stop and then the large corporations and companies can make sure to pay their employees without a large portion of its resources being unused.

By today, most of the Govt. offices are to be working at a limit of employees present and such other policies are also made for other companies that ask their employees to work from their offices for a limited time with regards to regulations and guidelines presented by Govt. With lockdown to be loosening up and phase 1 in motion, all the citizens are requested to follow further guidelines to open Lockdown.

Conclusion : Due to coronavirus exports were put on hold and thus the global market was put at halt and freeze all transport with leaving a “scarred” impact on the economy and also the lockdown resulted in businesses closing down in order to maintain law and order to protect the citizens of the country and with trade being at halt the economic position of all the countries is expected to be poor as compared to their usual economic power & employment rates were hit hard but now the position of the country is improving as the lockdown is about to loosen up with Govt. Rules and regulations.

References

- www.lexology.com
- www.timesofindia.indiatimes.com
- www.swarajyamag.com
- www.lawyer-monthly.com
- www.statista.com
- www.Livemint.com

INCREASING WATER CRISIS DURING COVID-19

Dr. Narendra L. Gadge

Associate Professor of English

Smt. Rajkamal Babaurao Tidke Mahavidyalaya,

Mouda Dist. Nagpur

Email : narendra.l.gadge@gmail.com

Abstract : *Although we see that 71% percent earth is covered with water but only 3% percent water is drinkable and usable. Day by day the population of the whole world is increasing and the sources of water is becoming less and less. And it is prophesied that if the third world war occur; it would occur only for water. This water crisis has been becoming more acute and intense due to the increasing population and due to the attack of several epidemics on mankind. And it is ever told by the doctors and the medical practitioners to keep cleanliness to avoid diseases. And water is the only source to be clean. In every decade mankind has been facing a new epidemic and pandemic. Now recently Corona of Covid-19 has encroached upon the whole mankind of the world. And again the pressure came on the water which is already very scanty and less. This paper focuses on the serious issue water crisis during this corona crisis.*

Keywords: *water percent, increasing population, prophesied, third world war, water crisis, epidemic, corona, covid-19, pressure, scanty, serious issue.*

Introduction: It is said that there is nothing pious than water on this earth. No one can survive without water. But the percentage of drinking water is very less and it is becoming less and less due to increasing population. Water scarcity I India is an ongoing water crisis in India that affects nearly 50 crores people each year. In addition to affecting the huge rural and urban population.

This water crisis has also extensively affects the ecosystem and agriculture. As I already mentioned that India has only 4% of the world's fresh water resources despite a population of over 1.3 billion people. In addition to the disproportionate availability of pure water, water scarcity in India also results from drying up of rivers and their reservoirs in the summer months, right from the onset of the monsoon throughout the country.

This crisis has especially worsened in this covid-19 pandemic in all over the country. Since it is guided by doctors and medical practitioners that the cleanliness is the only remedy, the people have started using extra water for cleaning and washing. Since we have the water management system neither in our country nor in our individual houses. We use drinking water even for washing and cleaning. Here we are being always told that there is only 4% percent of fresh water. And we are literally wasting it. We very proudly say that we are educated and learned but we still don't have the sense of using water.

Other factors attributed to the shortage of water in India are a lack of proper infrastructure and government oversight and unchecked water pollution. The acute shortage of water for daily needs has prompted many government and non-government organizations to take stringent measures to combat the problem. Several metro cities of India have experienced water shortages in recent years, with Chennai being the most prominent in 2019. The shortage of water affected the entire city of 10 million people and resulted in the closure of several hotels, restaurants and businesses. According to a report by the National Institution for transforming India (NITI Ayog), at least twenty one major Indian cities, including the capital New Delhi will completely run out of groundwater by this year that is in 2020. The report also noted that approximately 2 lakh people die in India each year due to the lack of safe drinking water.

The Impact of Covid-19 on water Crisis: Usually, summer comes bearing bad news as far as water scarcity and shortage is concerned. The news of water shortage in areas taps/tanks leaking and wasting valuable water; water contamination etc. increases as the scarcity increases and the summer heat takes over. Usually, the government appointed local municipal bodies brace themselves for this, and are hard at work solving these issues. The various departments concerned with this sector make sure they help out as many as they can. But with the lockdown in place now to curb the spread of Covid-19, this has become a hassle.

And it is two-fold and this is scarier. With the lockdown enforcing work from home and restrictions around movement for thousands of people, the water issues this summer threatens to get graver by the minute. For example four thousand people working officials have been sent to work from home. In normal times, that force would be fully active in resolving water related issues across Delhi. The same goes for the Brihanmumbai Municipal Corporation and others. This gap in working officials is proving costly when it comes to providing the basic help that many municipalities would require.

The goal providing each house with access to clean drinking water by 2025 has received a huge shock this year as all these officials haven't been able to perform necessary tasks. Add to that the pandemic and its urgent and primary need to wash hands at all times. The amount of water being used has doubled, and the work force that could help balance it out has been halved. We are not even talking about the economic repercussions of the lockdown, and we need to wait and see whether these initiatives and projects continue to receive the same level of funding this year, or even in the near future. This extensive water demand based pandemic, along with the lockdown restrictions, will leave a major dent in the progress we have made till now. The doings of many major initiatives, such as Harpic News 18 Mission Paani should not go in vain, and we need to help out in as many ways we can.

Since it is guided by the medical practitioners that prevention is the only remedy against this covid-19 for there is no any vaccine for this novel disease. And this is not a natural disease but it spreads through the virus which is spread through a lab from China. That is why it has become acute and complex. It has become more dangerous because it spreads rapidly through the contact of men. The people are told that now at present there are only two remedies for this pandemic; social distancing and cleanliness. Generally we know that the most diseases spread through our hands mouth and nose. We eat with hands and many times we touch our face and nose with hands. If our hands are germs affected and if they touch and reach our mouths and faces naturally germs also would reach in our body and as a result we will be the patients of corona. Since it damages our respiratory system so it is guided that we should use the masks while we are out of the house and in the crowd. Not only we should keep the cleanliness of body but the things which we use; they also should be kept clean viz. clothes, handkerchief and we must keep washing our hands always. Naturally the pressure would come automatically over the water crisis. As we already know that fresh or pure water is very

scanty and if we have to use it for cleanliness then what should we drink? Therefore it might be prophesied that there might be world war in the world only for water.

Conclusion: Day by day the population of the whole world is increasing and the sources of water is becoming less and less. And it is prophesied that if the third world war occur; it would occur only for water. This water crisis has been becoming more acute and intense due to the increasing population and due to the attack of several epidemics on mankind. This water crisis has also extensively affects the ecosystem and agriculture. As I already mentioned that India has only 4% of the world's fresh water resources despite a population of over 1.3 billion people. Other factors attributed to the shortage of water in India are a lack of proper infrastructure and government oversight and unchecked water pollution. We are not even talking about the economic repercussions of the lockdown, and we need to wait and see whether these initiatives and projects continue to receive the same level of funding this year, or even in the near future. This extensive water demand based pandemic, along with the lockdown restrictions, will leave a major dent in the progress we have made till now. The people are told that now at present there are only two remedies for this pandemic; social distancing and cleanliness. Naturally the pressure would come automatically over the water crisis. As we already know that fresh or pure water is very scanty and if we have to use it for cleanliness then what should we drink? Whether we should use water for cleanliness or for drinking? Unless we have some management or system for distributing water among our needs the problem of water crisis would remain the same.

References :

- Cremo Mochael A. & Goswami Mukunda *Divine Nature A Spiritual Perspective on the Environmental Crisis*, The Bhaktiveda Book Trust Mumbai 1999, Print.
- Dubos Rene & Pines Maya *Health and Disease Time-Life International Nederland N.V.*1969 Print.

ONLINE EDUCATION : ADVANTAGES & DISADVANTAGES

Prof. Vijay Janrao Pathak

Shri. Niketan Arts and Commerce College,

Reshimbagh, Nagpur

Email – vjpathak123456@gmail.com

Abstract : Online Education is a method of education in which teacher and student are separate while teaching is provided. It's kind of E-learning that integrates technology into learning and teaching. It is basically credit granting education training delivered primarily via the internet to student at remote location including their homes. An online education may need that student and teachers meet once or periodically in a physical setting for lectures, labs or exam. So long as the time spent in the physical setting. The internet is buzzing with positive information about online education. The advantages are numerous from lower costs to accessibility to flexibility but most of students are still choosing traditional classes. Are these people just ignorant? No. There can be multiple drawbacks to online education in comparison to traditional classroom education.

Key Words – E-learning, physical setting technology, accessibility, flexibility.

Advantages of Online education :

1) **Access to a high quality education** - Online class allow student to access course material communicate with peers and professor and complete exam from any location with reliable internet. Attend online classes from anywhere this is great because many Graduate student hold down full time job in addition to studying not having to rush to class on busy work day or a relaxing week and day-can be a perk.

2) **Increased Flexibility and Academic Autonomy** : Online classes allow flexibility and autonomy to both student and lecturer. With course material readily available on the internet, student can learn at their own pace and study any where, anytime any day to the week. The

only schedules student may need to adhere to relate to exam dates, project and home work deadlines, and an end to year practicum or capstone.

Location independence is another key benefit of online education flexibility by accession course material from anywhere with a reliable internet connection. Student can choose to spend their time learning from the comfort of their own homes, offices, cafes or even when on vacation.

3) Easier to maintain career and family responsibilities – most online degree programmes are specifically designed for professionally who are balancing a 9 a.m. to 5 p.m. job and already have a demanding schedule. Even for those whose busy work schedules are not always prediction the flexibility of online degree programme makes it easier to manage both before the rise of online education, pursuing a traditional degree was not possible for many with careers and families.

4) Cost - An online education does not require that you relocated to a new place or that you stop working full time. That fact that online education are cheaper when compared to the ones held in traditional campus.

5) Documentation – Document, transcript, live discussion and training material are all archived and recovered. So that they can be retrieved via mail, E-mail or website for reading, downloading and printing at any time.

6) Interpersonal breadth - Your peers will include student all over the country and even the world. This is also a great advantage for networking purpose.

7) Access – Professor are available respond quickly through email and generally are prepared to work with student with a range of lifestyle and need.

Despite increased accessibility and flexibility the online learning environment is not for everyone. Online education there are a few challenges.

Disadvantages Of Online Education :

1) Lack of accreditation and low quality – before you enroll in any online education check that accredited or not verify this information with the accrediting agency. If you earn degree

from college with no accreditation you can find yourself with a worthless degree that will leave you in debt and no better prepared for the work force. Verifying the accreditation is small step that can save your time, money and heartache in the long run.

2) Communication - Most of your communication will through email which may not be the most effective method if you or the professor are better in person. You might miss the sound of an professor or peer's voice if there are no audio session.

3) Lack of interaction with peers and professor : On Campus student have better access to moral support through face – to face interaction with peers and professor. Isolation from peers and professor can be a significant factor for student to drop out of online education for this a variety of tools are used including video discussion boards, conference technology etc.

Student must hold themselves Accountable : The teaching of isolation can lead many student to feel unmotivated about keeping up with their studies. Without having to be prepared to discuss course material in person or meet professor face – to – face holding on self-accountable is another significant challenge for online student.

4) More work - Online education typically required a greater amount of reading and assignment than traditional classes. Student will have to do more to prove that they have mastered the material.

5) Intense requirement for self- discipline – Online education usually have deadlines for assignment test, commenting on lectures etc. The problem is time management and organization skill. Student might need to strengthen skill set before choosing an online education or program.

6) Courses – Not all courses of study are easily available online. If student are interest in a more unusual field you may have difficulty finding a source for a complete online education.

7) Professor must adjust to an online environment as student have different learning styles transitioning from the class room to the laptop is more difficult for some than other. Student have trouble learning in a traditional environment are more likely to fail on online education.

8) Most university professor are not experts in educational technology for this they hire team of professionals to assist faculty in the development to online course.

Conclusion : Despite the potential pitfalls the vast majority of people are satisfied with the online education happy that they choose it. Over traditional classroom education. It you know the positives and negatives you can make an informed decision whether online learning is right for student. Technology is created to solve problems and make practical task easier- educational technology more student learning valuable information and earning degree from the convenience of their laptops.

Reference :

1. Informational journal on E-learning 7(1) 5-22
2. Kumar – Pros and cons of online education.
3. Online education research LLC Joshua steel
4. Online education advantages and disadvantages.
5. www.peterson.com
6. www.thought.co.com
7. www.onlineeducation.com

PROBLEM OF EMPLOYMENT IN INDIA DUE TO COVID-19

Dr. Abhay Bhakte

Librarian

Smt. R.B. Tidke College

Mouda

Email:abhaybhakte@gmail.com

Abstract : *Due to Coronavirus unemployment rates have been on surge and people are forced to stay home and work from home but many people have on-site jobs and are unable to work and results in drop in employment rate as the lethal coronavirus pandemic has not just created a medical emergency but also an employment crisis across the country. The International Labour Organization (ILO) in its report titled 'ILO Monitor 2nd edition: COVID-19 and the world of work', describes the coronavirus pandemic as "the worst global crisis since World War II".*

Keywords : *Unemployment, crisis, pandemic, coronavirus, lethal, on-site, surge, emergency, starved, restrictions.*

Introduction : About 400 million people working in the informal economy in India are at risk of falling deeper into poverty due to the coronavirus crisis which is having “catastrophic consequence”, and is expected to wipe out 195 million full time jobs or 6.7 percent of working hours globally in the second quarter of this year. As a cash starved businesses have either shut shop or delayed worker’s salaries. In the reports by Reuters, All India manufactures Organisation (AIIMO) an industry body representing some 100,000 small manufacturers – said that more than two-thirds of its members faced problems in paying salaries on Tuesday, the usual day for paying monthly wages which effected the monthly wage workers.

Even hiring activity during March & April has declined by 18 percent compared to the same month in 2019 following the nationwide lockdown to tackle the COVID-19 crisis, with major impact in cities like Delhi, Chennai and Hyderabad, according to Naukri Jobspeak Index. The Naukri Jobspeak is a monthly index which calculates and records hiring activity based on the job listing on Naukri.com website month on month. The decline in hiring activity is led by industries like hotel, restaurants, travel, airlines (56 per cent), retail (50 per cent), auto and ancillary (38 per cent), pharmaceutical (26 per cent), insurance (11 per cent), accounting and finance (10 per cent), IT-software (9 per cent) and BFSI (9 per cent).

A total of 81% of the global workforce of 3.3 billion people have had their workplace fully or partly closed. Restrictions on daily life have led to the closure of many companies and the laying off of staff - either permanently or temporarily. The International Labour Organization (ILO), an agency of the United Nations, has been looking at the global impact with a series of charts. Their work shows the global scale of the impact of the coronavirus outbreak.

"Workers and businesses are facing catastrophe, in both developed and developing economies," said ILO director general Guy Ryder.

"We have to move fast, decisively, and together. The right, urgent, measures, could make the difference between survival and collapse."

The covid-19 epidemic comes at a difficult demographic time for India and would only exacerbate a looming jobs crisis. India needs to create nearly 10 million jobs every year to absorb people moving into the working-age population, besides those that are already unemployed. The Adecco Group India, a staffing company, has mapped the impact of covid-19 spread across employment in some Indian industries. It said about nine million jobs can be reduced across the manufacturing clusters of textiles, capital goods, cement, food products, metals, plastics, rubber and electronics. Manpower cuts in the automotive industry started last quarter owing to falling sales. The coronavirus situation will only exacerbate unemployment. Adecco estimated that the automobile industry can lose up to a million jobs in the dealer ecosystem, front-line roles, and the semi-skilled. Around 600,000 ground and support roles on contract in the aviation industry are at risk. Clearly, a labour market crunch right now can

easily turn into a nightmare. Besides the possibility of social unrest, expect more demands for more reservations in government jobs.

“The brunt of the economic impact will be borne by the economically disadvantaged,” Sabina Dewan, the president and executive director of JustJobs Network, a think tank, said.

The share of the informal sector is almost 90.7% overall and 83.5% in the non-farm sectors. Most estimates are based on NSS and PLFS data. Since there are 260 million people employed in India’s non-farm sector (agriculture employs another 205 million), the number of informal workers totals about 217 million across services, manufacturing and non-manufacturing sectors.

Leaving this over 28 million people have no written jobs contracts in manufacturing; 49 Million in non-manufacturing; and 59 million in services. Overall, about 136 million workers in India, or over half the total workers employed in non-agricultural sectors, have no contracts and remain the most vulnerable in the aftermath of the corona outbreak. They can be fired without notice or severance. Most daily-wage earners or casual labourers fall in this bracket.

Conclusion : The Covid-19 pandemic has not only stopped fresh hiring across sectors but also derailed many, especially the ones that operate on wafer-thin profit margins. With the lockdown increased, albeit in staggered phases, it remains to be seen the impact it will have on India’s already beleaguered economy.

References :

- www.livemint.com
- <https://www.bbc.com/news>
- www.economictimes.indiatimes.com
- www.timesofindia.indiatimes.com

ONLINE LEARNING – THE CHANGING FACE OF TRADITIONAL CLASSROOM

Dr. Suhasinee H. Randhir

Department of Management Studies
KDK College of Engineering,
Nagpur.

COVID 19 has changed everyone's life in almost every aspect. Looking at the rise in infection for breaking the chain of transmission, all economic activities were closed and lockdown was announced by the government. People have started working from home and prefer to stay at home, so as to maintain social distancing and precautions. Everything has changed and one more thing that got highly affected is the Education system. Educational institutes and education are intellectual essentials for the growth and development of society.

Since the pandemic, going to schools and colleges has never been the same. The COVID-19 has resulted in school and colleges shut all across the world. The UNESCO report estimates that the coronavirus pandemic will adversely impact over 290 million students across 22 countries. The UNESCO estimates that about 32 crore students are affected in India, including those in schools and colleges. But this crisis shall not stop the learning and studies. In this uncertain environment, it's important that learning continues, even it can't happen in person. Schools, colleges and institutes have started finding their way out of this and are getting creative with online options to keep students safe and healthy at home. The lockdown has accelerated the adoption of digital technology. As a result, education has changed dramatically, with the distinctive rise of e-learning, whereby teaching is undertaken remotely and on digital platforms.

A complete revolution in the way we learn today has been brought about by Technology. Each student gets in contact with a world-class education, which is not easy to impart by the traditional white chalk and blackboard method of teaching. This new learning is more interesting, personalized and enjoyable.

In the last two decade, internet has become the most accessible database of information. It has changed the way people communicate, shop, socialize, do business and think about knowledge and learning. Online learning has changed the education scenario. It is changing the face of traditional classroom and making education more accessible. And during this pandemic online learning has been the important medium for faculties to be connected with the students to continue with the academic schedule and fill the gap created by suspended classroom learning.

With the realization that the lockdown is not going away anytime soon educational institutes came up with the idea of providing online classes to their students so that they can resume academics. Of course, not all of them are equipped to do this but they are trying to learn fast with the help of already available e-learning platforms and tools. Resources like live webinars, use of video meeting tools like Zoom or Google hangouts are being used to accelerate teaching and learning to meet today's challenges.

In response to significant demand, many online learning platforms have also started offering free access to their services. As more and more learners latch on the bandwagon, the trend will continue even after the current health scare has died down, because the flexibility and variety offered by online education will remain unmatched. While the educators are giving free access to their tools and technologies, learners are responding by utilizing the opportunities in great numbers.

The online environment is a new paradigm for educators. The different advantages of online learning are:

1. Easy access
2. Cost effective
3. No physical boundaries
4. Available 24x7
5. Social distancing can be exercised

However, online method of learning is not without issues. There are some other barriers such as equipment, transmission lines, interactions between learners and teachers. As students are not familiar with the online method, it's hard to get their focus on the lecture which

sometimes is interrupted due to poor transmission speed. The biggest shortcoming of online classes is the way of testing and evaluating students.

Globally, online education has met with some success. In case of India, we still have a long way to go before digital learning is seen as mainstream education, because students living in urban area have the facilities to opt for digital education, however, rural area students do not have the required infrastructure nor are financially strong to avail the resources required for digital education. The scope and reach of online education broadens to far great horizons than imagined ever before. Evaluating both the pros and cons of online learning will facilitate being better prepared to face the challenge of working in this new environment.

References:

- <https://www.indiatoday.in/education-today/featureophilia/story/covid-19-pandemic-e-learning-trends-you-need-to-watch-for-1665292-2020-04-10>
- <https://english.mathrubhumi.com/features/specials/e-learning-the-best-bet-during-lockdown--1.4730381>
- <https://www.latestlaws.com/articles/impact-of-covid-19-on-education-system-in-india/>
- <https://government.economictimes.indiatimes.com/news/education/covid-19-pandemic-impact-and-strategies-for-education-sector-in-india/75173099>
- <https://www.indiaeducation.net/online-education/articles/what-is-online-education.html>
- <https://www.entrepreneur.com/article/351137>

IMPACT OF COVID-19 ON MSME SECTOR IN INDIA

Dr. Sandhya Wankhede

Associate Professor

Department of Commerce,

SRBT Mahavidyalaya,

Mouda, Dist. Nagpur

Abstract: *The COVID-19 has brought the entire world to a standstill and increasing a very serious threat to the Indian economy in many sectors particularly MSMEs. Most of the companies under MSME sector are largely dependent on raw material from Agriculture and various other countries. But due to complete lockdown has led to various issues like complete stoppage of production, non-availability of manpower, the uncertainty of consumption, and liquidity crunch in the market. In India MSMEs sector was already facing the problems demonetization, GST, economic slowdown and now, the COVID-19 lockdown. Due to this the sector has render many people jobless and closure of thousands of industrial units forever. This paper discusses the impact of Impact of COVID-19 on MSME sector In India.*

Keywords: *COVID-19, Indian economy, MSMEs, lockdown*

Introduction: The ongoing crisis of COVID-19 has brought curbing on the dealing with the economic ramifications. The governments has imposed the complete lockdown has battered all sectors of the economy, particularly MSMEs among the worst-hit. The MSME is the important sector of the economy representing the 33.4% of India's manufacturing output and employ more than 120 million skilled and unskilled labour forces and have an important role in the export. It is a fact that due to pandemic outbreak and the consequent stoppage of economic activities resulted into businesses facing extinction risks.

The units in the MSME sector run on daily basis and many labour earns money on daily basis, therefore the sector continues to be the most vulnerable and many of the units have been permanently closed down. It is a fact that, the MSME sector is the real backbone of the economy therefore quick action and immediate relief with strong policy is required to boost the sector.

Further due to decreasing the demand the units in MSME sector are struggling for stability and revenue generation. So it is a challenge for the MSMEs to combat with the obligations in future. They need immediate working capital to continue the payment cycle. It will be possible if government relaxes restrictions.

Revised MSME Criteria : The Government has revised the definition of MSME during pandemic and while categorizing the Businesses for special papckage purpose. Micro units means a units if they have investments upto Rs 1 crore and turnover of less than Rs 5 crore, for Small unit, investment limit has been raised from Rs 5 crore to Rs 10 crore with a turnover of less than 50 crore and Enterprises with investments up to Rs 20 crore with a turnover of less than Rs 100 crore will now be called Medium units.

Impact on MSME : Shut Down of Units: many units in the MSME sector has been completely shut down as their production and demand was on daily basis. Most of the units have temporarily closed down. Some of the units will face the problems of availability of labour and liquidity. **Loss of Job:** it is also a fact that, due to complete stoppage of production during the lockdown period and closure of most of the units permanently or temporarily , have impacted on the loss of jobs for the nearly 40% of the employee of these units.

Labour Problems: is is also fact that, since production are not going on and units have been closed down many unskilled and skilled labour have left the job due to non-receipt of salary or employer don't want them further as there is no further demand. Revenue crunch; since the units have been shut for more than two month, no production, no demand, no revenue generation. The units in MSME sector facing huge problems of decline of the revenue.

Role of Government: The Government of India along with the respective state government and the Reserved Bank of India has announced the some sort of relief by announcing various measures to be taken some of them has been discussed here.

The Reserve Bank of India has declared the cut in the policy repo rate by 75 basis point to 4.4% along with injected liquidity of 3.74 crore and 3 month moratorium on payment of installments on the existing term loans. The RBI further provided Rs. 50000 crore as a refinance to NABARD, SIDBI and NHB. Further RBI has also announced the emergency credit lines to Public Sector Banks.

The Government through its various ministries has also taking various policy decisions to boost the MSME sector in the country. Like developing the MSME policy for entrepreneurship development in rural, tribal, agricultural, and forest areas.

Conclusion : The present condition is worst for the MSME sector in India. There is an urgent need to revive sector by providing the special package as a long term requirement. The good measures are also been needed with respect to role technology inputs and environmental aspects, because there are several environmental issues concern with the MSME. A credit guarantee by the government can help to MSME. Further government can provide tax relief like GST and **corporate tax** to boost demand products of MSME sector..

References:

- Rajat Mishra - 25 April 2020 <https://www.outlookindia.com/outlookmoney/talking-money/covid-19-and-its-impact-on-msme-in-india-4683>
- <https://www.thehillstimes.in/featured/covid-19-effects-on-msmes/>
- <https://economictimes.indiatimes.com/small-biz/sme-sector/msmes-dont-have-the-capacity-to-deal-with-something-unexpected-like-covid-19-suresh-pr...>
- <https://kredx.com/blog/covid-19-impact-on-msmes-its-significance-on-economic-revival/>
- <https://www.civildaily.com/news/what-makes-msmes-most-vulnerable-to-covid-19-disruptions/>
- <https://www.bloombergquint.com/coronavirus-outbreak/covid-19-rescuing-the-msme-sector>
- <https://economictimes.indiatimes.com/small-biz/sme-sector/government-mulling-making-large-firms-disclose-msme-dues-nitin-gadkari/articleshow/76201985.cms>

IMPACT OF COVID-19 ON INDIAN AGRICULTURE SECTOR

Dr. Nabha Kamble

Associate Professor

Department of Commerce

Jawaharlala Neharu Arts, Commerce
and Science College,

Wadi, Nagpur

***Abstract :** The rapidly developing situation with COVID-19 is posing challenges throughout the country by causing a significant downturn in the general economy particularly the agriculture sector. It has disrupted many activities in agriculture and supply chains because of lockdown that resulted to a non-fear of spread of Virus, non-availability of labor, transportation facility and market. Further the Prices have declined for almost all crops; still consumers are ready to pay. This paper analyses the impact of COVID-19 on Indian Agriculture sector and came out with the various measures to be taken for the survival of Agriculture in the Country.*

***Keywords:** COVID-19, general economy, agriculture sector, supply chains, Prices*

Introduction : The present pandemic of COVID19 has affected all walks of life all over the world. Protecting the people affected as well as ensuring the functioning of the economy has been the priority of nations. As the Corona virus attack created an unprecedented situation in the country, but in this challenging times the Indian Agriculture has affected and farm households across the country has also facing the problems. Small and marginal farmers has been badly affected because the are unable to continue working their on land, earn reasonable product prices for their crops, and problems in gaining access to markets for purchase or sale. Globally, agriculture

sector has been hit hard due to labor shortages. Which may disrupt harvests fruits and vegetables. Further a large number of transporters are not able to work and because of supply chain problems the farmer either destroy the farm or has to sell crop at a cheaper price than minimum price.

Impact on Agriculture : Supply-chain: The first most visible impact of COVID-19 is on the agricultural supply-chain. Though the government has allows trucks to carry groceries, fruits, and cereals, a large number of transporters has not yet receive the permits. This has resulted to an increase of time gap for the farm produce to reach the market. There is also impact on the demand side because of the shutdown of restaurants and tourism sector. In this case the farmers have to sell the produce at the cheaper price which is still not affordable to the farmers.

Delay in sowing and harvesting of crops: It is also fact that due to lockdown many shops related to agriculture activities has been shut down like seeds, tractors, ancillary support, medicines for crop protection etc. though the government has allowed to open the agriculture activities related shop to remain open but due to transportation problems the inventory stock of the shops has been reduced and selling at the higher prices.

Job cuts in the agricultural sector: It is a fact that millions of labours are depend upon the agriculture works and most of them are from the rural area itself. Further most of them are landless agricultural labour. Though the government is trying to provide the help to the farmers but those who are landless workers are facing problems for the survival. **Shutdown of exports:** India is a country who exports various crops but all the major ports has been locked and huge number of stock is with the traders and farmers which they cannot export.

MSME & SME's: many Small industries are depends upon the agriculture produce and MSME and SMEs are also shut their operation. It is having the complete impact on the right from procuring raw material, production and supply of finished goods. Due to this the workers and employee lost their job resulting in a financial instability etc.

Weak Consumption: in this pandemic situation most of the people and families reduced the spending and the extra consumption thereby resulting to a weak consumption. The primary focus of the people after lockdown is towards securing the jobs and getting their business run smoothly.

The Post Lockdown situation : This is a hard time for all including government to fight with the novel COVID-19 as a top priority, importantly to focus on the rural regions because it play a important role in bringing the consumption trend and economy back on track. The government started to provide the relief package for the farmers, reduced the burden of EMI's for next three months, and increased the daily wages of MGNREGA workers, all are these are necessary for the support to get back on track.

The government at local level has also active in supporting the farmers at grassroots level for ensuring that the farmers get the agri-inputs and logistic support to send the produce to the market. In order to smoothen this at pan India level the government should develop the policy and promote the e-commerce companies in rural area which will help in reducing the time gap and increasing effectiveness for a better yield.

Reforms in Agriculture Sector amid COVID-19 Lockdown : The government of India has come up with the reform in the agriculture sector. The main focus of the reform is agriculture marketing, institutional credit and freeing various restrictions. The government is trying to maintain the country's farm sector for smooth functioning. The government is trying to enhancement of productivity and reduction in input costs with focused on making strategic, Concessional credit flow, special Kisan Credit Card, ensuring fairest return to farmers. Along with this the government has also encourage the use of technology in the agriculture sector to make farmers more competitive in the global value chain.

Conclusion : The COVID-19 presented an unprecedented challenge for the country in its entire spare, though the governments at central and state level responded positively but every sector of the economy has been disrupted. It is a challenge in the future to scale up the important sectors and the labour force. Revival of each sector needs policy and planning at

micro level while addressing the issue at national level. The important sector like agriculture and health should be most priorities and should make it more self-sufficient. It is also important that, public participation is necessary to reduce the effect and growth of the country. There is a greater need of developing a diverse local agriculture network that can help urban areas to create a more resilient food system for the people.

References

- <https://www.cgiar.org/news-events/news/containing-covid19-impacts-on-indian-agriculture/>
- <https://www.financialexpress.com/brandwagon/how-covid-19-is-impacting-the-rural-market/1940102/>
- <https://www.thehindubusinessline.com/economy/agri-business/icar-assessing-impact-of-covid-19-lockdown-on-agriculture-allied-sectors/article31262156.ece>
- <https://www.ifpri.org/blog/addressing-covid-19-impacts-agriculture-food-security-and-livelihoods-india>
- <https://thewire.in/agriculture/reinventing-agriculture-in-the-time-of-covid-19>
- <https://www.agritecture.com/blog/2020/3/23/6-impacts-of-covid-19-on-agriculture>
- <https://www.ndtv.com/india-news/coronavirus-india-pm-narendra-modi-discusses-reforms-in-agriculture-sector-amid-covid-19-lockdown-2222259>
- <https://www.financialexpress.com/brandwagon/how-covid-19-is-impacting-the-rural-market/1940102/>

CORONA WAR OF INDIA

Dr. Yagya Singh,
Head, Department of
Physical Education,
Rajkumar Kewalramani Kanya Mahavidyalaya,
Nagpur .

Introduction :

Corona virus being a group of viruses which cause cold as a symptom are penetrating high into the remotes of the populous country of India ,in the early times of 2019 where the virus was emerging through the horizon no one in particular had the idea of how devastating the scenarios could be it was thought as in a virus which could soon have a vaccination developed but the way the virus has evolved and has propagated all over the world considering the ‘great shuffle’ to the world economy speaks on behalf of this virus ball .

How it originated ?

It made a jump in wuhan’s moisture present place where selling for many wild animals such as wild boars ,racoons etc were made as it being a market area flooded with people around made it to spread along the large parts of the country of china , rapidly as the death number in the country increased it started preserving threats in the mind of the citizens in the country many even think it’s a bio war secretly launched by china no one yet has a proof for it ,and slowly time after time this virus shook the world and captured it badly a deadly virus where no one had the idea for how to save the world and the economy at the same time .

Spread in the Global World :

As the virus grew both inside and outside China, it infected people who have had no direct contact with animals. That meant the virus is transmitted from one human to another. It’s now spreading in the U.S. and around the globe, meaning that people are unwittingly catching and passing on the coronavirus. This growing worldwide transmission is what is now a pandemic.

Evolution of the Virus :

Scientists first identified a human coronavirus in 1965. It caused a common cold. Later that decade, researchers found a group of similar human and animal viruses and named them after their crown-like appearance. Seven coronaviruses can infect humans. The one that causes SARS emerged in southern China in 2002 and quickly spread to 28 other countries. More than 8,000 people were infected by July 2003, and 774 died. A small outbreak in 2004 involved only four more cases. This coronavirus causes fever, headache, and respiratory problems such as cough and shortness of breath

Vastation of the Rich Land :

Where it entered the world India was no longer left corona entered india through a group of people who were indians bought from the corona affected country . Initially it was not available with strict measures but as the time started to take off , the deadly virus started its routine of deaths which started frightening the diversified group of people living around connectively in this country ,the government healthcare centres ,news channels had no ideal answers to the corona virus , people in india were loosing themselves and as the panicking was initiated .

Measures taken by the Leader :

The visionary of India Mr. Modi gathered the country in his remarkable words brought up temporary solutions till the vaccine originates such as self quarantine and lockdown in the country . Looked after migrants , labourers , small businesses tried to provide meals to the poor of the country ,gathered help and support from the NGO's to look after the conditions of urban poor and daily wages income gainers while the world was fighting terribly with this virus India being one of the most populous country was still trying to stand tall and defeat the virus , certain programmes for empowering the doctors and policemen to take part in the corona war of india was one of his visions which are still being looked after are into actions are some of his ideas keeping the country together in this global pandemic was the value. The Prime Minister's Office has also directed Union ministers to file a daily report on various measures being taken to contain the spread of COVID-19 such as quarantine and healthcare facilities, as also steps taken to tackle the impact of the

lockdown, including availability of essential items. All Union ministers have been assigned a state with the direction to maintain daily contact with district magistrates and superintendents of police on steps being taken to check the spread of coronavirus, which has infected over 700 people in the country and claimed at least 17 lives.

Conclusion : Looking after the torch bearer of India with his innovative wordings of ‘ATMANIRBHARTA’ meaning self sufficient and creating self sufficiency and sustainability in the country , i can totally say that India and this world will surely fight the corona war and will have a healed and pure universe again , hope a positive aspect and a fighter mind may keep the light of warmth generated in us and lets regenerate again with patience.

Reference :

- www.timesofindia.com
- www.wikipedia.org
- www.thehindu.in
- www.who.org.in
- www.webmd.com

ऑनलाइन शिक्षण - फायदे आणि तोटे

डॉ.अनिता रणधीर,

वाणिज्य विभाग प्रमुख,

श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय

राजुरा, जिल्हा-चंद्रपुर.

सारांश : कोरोना विषाणुची साथ हे दुसऱ्या महायुद्धानंतरचे जगासमोरचे मोठे संकट आहे. मानवी जीवनाच्या सर्वच बाजूंवर या संकटाने प्रभाव टाकला आहे. या रोगाला अजून प्रतिजैविके न सापडल्यामुळे रोग होऊ नये म्हणून प्रतिबंधक उपाययोजना एवढाच आता सर्वासमोर पर्याय आहे म्हणून लॉकडाऊन चे धोरण अवलंबून हा रोग आटोक्यात आणण्याचा सर्व देशात प्रयत्न चालू आहे. कोरोनाला रोखण्यासाठी अनेक देशात शिक्षण संस्था सुद्धा बंद केल्या आहेत. युनेस्कोच्या अहवालानुसार, सध्या कोरोनाची समस्या ही केवळ आरोग्याची समस्या आहे असे मानले जात आहे पण या संकटाला शैक्षणिक समस्याची बाजू आहे हे सुद्धा लक्षात घेणे आवश्यक आहे. दूरशिक्षण माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर, युट्युब, मल्टीमीडिया, मोबाइल फोन, दूरदर्शन इत्यादी माध्यमातून अनेक देशांनी तातडीने मुलांना शिक्षण खंडित होऊ नये म्हणून वरील प्रकारचे उपक्रम सुरु केली आहेत. भारतात उच्च शिक्षणात मेडिसिन, इंजीनियरिंग, कॉमर्स, मॅनेजमेंट यासारख्या व्यावसायिक अभ्यासक्रमात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणावर केला जातो. विद्यार्थी आर्थिक दृष्ट्या वरच्या स्तरातील असल्यामुळे लॅपटॉप, इंटरनेट इत्यादीचा खर्च त्यांना सहज करता येतो व त्यामुळे अभिजन वर्गाच्या छोट्या घटकांचा अभ्यास ऑनलाइन चालू आहे परंतु समस्या आहे ती बहुसंख्य कष्टकरी गरीब वर्गातील मुलांची, भटके-विमुक्त, आदिवासी, ग्रामीण भागातील मूला-मुलींची. ग्रामीण भागात **36%** जनता व शहरात **64%** जनता इंटरनेटचा वापर करतात. ऑनलाइन शिक्षणात कम्प्युटर, मोबाईलची किंमत, इंटरनेटचा खर्च, विजेचा पुरवठा इ. प्रमुख अडचणी आहेत .

कीवर्ड्स :- प्रस्तावना, शिक्षण, ऑनलाइन शिक्षण, फायदे, तोटे, समारोप

प्रस्तावना: मानवी जीवनाचा सर्वांगिन विकास हा त्याच्या शिक्षणावरच अवलंबून असतो. तो जितका शिक्षणामध्ये ज्ञान अर्जित करतो तितकाच यशाच्या शिखरावर जाऊन बसतो. शिक्षणाची दिशा ही माणसाच्या संपुर्ण विकासासाठी आणि त्याच्या मुलभूत अधिकारांसाठी महत्त्वाची असते.

“तुमच्यातील जे काही सर्वोत्तम आहे ते प्रकट करणे म्हणजे खरे शिक्षण”.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, “शिक्षण हे वाघिणीचे दुध आहे, ते जो पितो, तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही” शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे प्रभावी शस्त्र आहे. शिक्षणाने माणसाला आपले कर्तव्य व हक्कांची जाणीव होते. शिक्षण प्राप्त झाल्याने व्यक्ती बौद्धिक दृष्ट्या सशक्त होतो व्यक्तीला चांगले आणि वाईट यातील फरक समजायला लागतो. असे डॉ. बाबासाहेबांचे मत होते.

युनेस्कोच्या अहवालानुसार एप्रिल 2020 मध्ये 188 देशात 154 कोटी विद्यार्थी घरी बसले आहेत. भारतात 15 लाख शाळा बंद आहे, त्यामुळे 26 कोटी विद्यार्थी व 89 लाख शिक्षक घरी बसले आहे, तर उच्च शिक्षणात 50 हजार शिक्षण संस्था बंद आहे व 3.70 कोटी विद्यार्थी आणि 15 लाख महाविद्यालयीन शिक्षक घरी बसले आहे. तीस कोटी विद्यार्थ्यांनी रिकामेपण घरी बसणे हा एक टाईमबम आहे. शिक्षणात आलेल्या या व्यत्ययाने विद्यार्थ्यांनी शिक्षक हक्कापासून वंचित राहू नये, विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान या लॉकडाऊन काळात होणार नाही याची काळजी म्हणूनच विविध माध्यमाद्वारे ऑनलाइन शिक्षणाची मदत घेतली जात आहे.

शिक्षण: शिक्षण म्हणजे समजणे, शिक्षण म्हणजे स्वतः विचार करणे, शिक्षण म्हणजे समाजासाठीच जीव तुटणे, शिक्षण म्हणजे कष्ट करून शिकणे, शिक्षण म्हणजे चांगला माणूस होणे, शिक्षण म्हणजे संकुचितपणा नष्ट होणे.

ऑनलाइन शिक्षण: ऑनलाईन शिक्षण म्हणजे वर्ग अध्यापनात माहिती तंत्रज्ञान वापरून वापरण्यात येणारी आधुनिक शिक्षण पद्धती होय. शिक्षणाच्या दर्जात सुधारणा घडवून घडवणारी विद्यार्थ्यांना पुस्तकी ज्ञान आपल्याकडे नवीन माहिती देणारी ही आनंददायी शिक्षण पद्धती आहे यामुळे विद्यार्थी व शिक्षक यांच्यात संवाद घडवून येण्यास मदत होते.

ऑनलाइन शिक्षणामुळे शिक्षणात क्रांती घडून येऊ शकते कारण यामुळे पारंपारिक शिक्षणाला नवीन संधी उपलब्ध होतील. या पद्धतीमध्ये महत्त्वाच्या शैक्षणिक कृती संगणकाच्या किंवा मोबाईलच्या साहाय्याने ‘शिक्षकाच्या प्रत्येक कृतीमध्ये प्रत्यक्ष सहभागाशिवाय’ वारंवार करणे सहज शक्य आहे. या पद्धतीचा वापर

होत असल्याने शिक्षण प्रक्रिया विद्यार्थ्यांसाठी आनंददायी व सहज होते. ऑनलाइन शिक्षणाचे फायदे पारंपारिक शिक्षणव्यवस्थेत शिक्षक शिकवीत असलेल्या जागी आणि वेळेवर विद्यार्थ्यांनी उपस्थित राहणे आवश्यक असते. कुठल्याही कारणामुळे जर विद्यार्थी त्याच जागी आणि वेळेवर उपस्थित राहू शकत नसेल तर तो शिक्षण घेऊ शकत नाही परंतु ऑनलाईन शिक्षणामध्ये प्रत्येक विद्यार्थी त्याला सोयीच्या असलेल्या स्थळी आणि वेळी शिकू शकतो यामुळे शिक्षणाची उपलब्धता भरपूर वाढते.

ऑनलाइन शिक्षणाचे फायदे:

1. **कमी किमतीत जास्त उपलब्धता :-** शिकण्यास पोषक व पर्यावरण निर्मिती या पद्धतीमुळे शिक्षणाची उच्च गुणवत्ता कमीत कमी किमतीत जास्तीत जास्त विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचते.
2. **उच्च गुणवत्ता:-** एकाच सत्रात वेगवेगळ्या वर्गात एकच विषय एकच शिक्षक जरी शिकवत असला तरी प्रत्येक वर्गातील प्रत्येक व्याख्यानाची गुणवत्ता निश्चितपणे वेगवेगळी असते. ही गुणवत्ता ऑनलाइन शिक्षणामध्ये व्याख्यानाच्या प्रथम प्रतीच्या निर्माण नंतर तीच गुणवत्ता सर्व सत्रात सर्व वर्गातील प्रत्येक व्याख्यानाच्या वेळी निश्चितपणे देणे सहज शक्य आहे.
3. **तात्काळ उपलब्धता :-** या पद्धतीत शैक्षणिक साहित्य प्रकाशित केल्यानंतर लगेच जगातील सर्व विद्यार्थी त्याचा वापर करू शकतात
4. **तिप्पट कार्यक्षमता :-** या पद्धतीत विद्यार्थी तिप्पट वेगाने शिकतात किंवा तेवढ्याच वेळेत तिप्पट जास्त शिकतात.
5. **कुठेही आणि केव्हाही :-** या पद्धतीत जगातील विद्यार्थी कुठुनि आणि केव्हाही शिकू शकतात.
6. **अनुरूप बदल करण्याची क्षमता:-** विद्यार्थ्यांच्या आवडीनिवडी किंवा पूर्व क्षमते नुसार शिक्षण साहित्याच्या सादरीकरणात पाहिजे तसा बदल करण्याची क्षमता या पद्धतीत असते.
7. **पुनर्वापर:-** या शिक्षण पद्धतीमध्ये प्रत्येक व्याख्यानाचा परत अनुभव घेऊ शकतात व्याख्यानाच्या निर्माण नंतर वेगवेगळ्या सत्रात आणि वर्गात कोणत्याच उच्च गुणवत्तेच्या त्याच व्याख्यानांचा वारंवार वापर करता येतो.

ऑनलाइन शिक्षण पद्धतीचे तोटे.

1. **विशेष क्षमतांची गरज:-** या पद्धतीत शिकला करता प्रत्येक विद्यार्थ्यास काही किंमत किमान विषय क्षमतांची गरज असते तसे उदा. मोबाईल किंवा संगणकाचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे, त्यांचे संकेतस्थळ बघता येणे आवश्यक आहे.

2. **तात्पुरती सोय:-** ऑनलाईन शिक्षण ही अडचणीच्या काळात अपरिहार्यता म्हणून स्वीकारलेली पद्धत असून हा कायमस्वरूपी इलाज असू शकत नाही ऑनलाईन शिक्षण म्हणजे नेहमीच्या पद्धतीने शिक्षकांनी शिकवणे नव्हे. सरसकट सर्वांना ही पद्धती मानवणारी नाही.
3. **आर्थिक-सामाजिक अडचणी :-** देशभरात ऑनलाईन शिक्षण घेण्याच्या प्रमाणात 30% वाढ झाली असली तरी ते केवळ महानगरं पुरती मर्यादित आहे. इंटरनेट उपलब्धता, शिक्षण संस्थांमधील पायाभूत यंत्रणा, प्रशिक्षण, शिक्षक विद्यार्थी पालक यांची मानसिकता, त्यांचे तंत्रज्ञान हाताळण्याचे कौशल्य, प्रत्येकाचे आर्थिक परिस्थिती असे अनेक प्रश्न समोर आहे. यातून नव्या प्रकारची विषमता निर्माण होण्याचा धोका आहे.
4. **किंमत:-** या पद्धतीत शैक्षणिक संस्थेला किंवा शिक्षकांना विद्यार्थ्यांना काही किमान भांडवलाची गुंतवणूक करणे आवश्यक असते.
5. **आधारभूत संरचना ची आवश्यकता:-** या पद्धतीमध्ये काही अतिशय महत्त्वाच्या आधारभूत संरचना इन्फ्रास्ट्रक्चर आवश्यक असतात उदा. विद्युत, संगणक, नेट इत्यादी. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यां मध्ये योग्य त्या माहितीची निवड करण्याचे कौशल्य नसते, इंटरनेटचा वापर करता येत नाही
6. **ग्रामीण विभागात व्यवस्था नसणे:-** ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीत वेगवेगळ्या सेवांचे एकीकरण आवश्यक असते उदा. संगणक, विज, नेट इ. आणि खेडे विभागात या व्यवस्था फारशा प्रमाणात उपलब्ध नसल्यामुळे ऑनलाईन शिक्षणामध्ये अडचणी निर्माण होतात. ग्रामीण विभागात फक्त 36% जनताच इंटरनेटचा वापर करते.
7. **सर्वोत्कृष्ट ई- लर्निंग सॉफ्टवेअर उपलब्ध नाही:-** अजून पर्यंत शिक्षक व विद्यार्थ्यांच्या गरजांसाठी सर्वकष सेवा देऊ शकेल असे सर्वोत्कृष्ट ई लर्निंग सॉफ्टवेअर वापरण्याचे कसब उपलब्ध झालेले नाही.

समारोप: कोरोना विषाणू ने आपल्या जीवनपद्धतीत मोठा बदल घडवून आणला आहे सार्वजनिक ठिकाणी वावरतानाचे नियम, वर्क फ्रॉम होम अशा संस्कृती, स्वच्छता अशा गोष्टी निर्धारपूर्वक अंगवळणी पाडाव्या लागणार आहेत. शिक्षण पद्धतीत होऊ घातलेला बदल ही विद्यार्थ्यांबरोबर त्यांच्या पालकांनाही पचवावा लागणार आहे. त्यामुळेच ऑनलाईन शिक्षणाचा आग्रह आणि गरज, फायदे आणि तोटे त्यासाठीच या अटी याबाबत चर्चा करणे आवश्यक आहे. तसेच खरोखरच ऑनलाईन शिक्षण हा पारंपरिक शिक्षण पद्धतीला पर्याय ठरू शकतो का यावरही विचार करणे आवश्यक आहे. घरगुती वातावरणात बसून ऑनलाईन शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना एकाग्र ठेवणे, केवळ अभ्यासक्रम निर्मिती न करता त्यात ऑनलाईन शिक्षणाच्या दृष्टीकोनातून बदल करणे, विद्यार्थ्यांवर वैयक्तिक लक्ष देणे, ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना

ऑनलाइन शिक्षणासाठी अद्ययावत करणे ही शिक्षणा समोरील आव्हाने पेलावी लागतील ऑनलाइन शिक्षणामुळे विकासाचे पुढचे पाऊल टाकले जाणार असून विद्यार्थी आणि प्राध्यापकांसाठी ही ज्ञानाचे भांडार उघडली जाणार आहे त्यामुळे सर्वाना समान शिक्षण मिळण्याची संधी निर्माण झाली आहे.

संदर्भसूची:

- <http://www.esakal.com>
- <http://www.loksatta.com.education>
- <http://M.marathi.thewire.in>
- <http://www.mahamtb.com.>Encyclopedia>

कोविड-१९ महामारी आणि मजूरांशिवाय पंगु झालेले उद्योगक्षेत्र

डॉ. (सौ.) मंजूषा राजेंद्र ठाकरे,
सहयोगी प्राध्यापक,
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय,
नागपूर
Email : mrjithakre5@gmail.com

कोविड-१९ महामारी अर्थात कोरोना संकटाच्या आधीपासूनच भारतीय अर्थव्यवस्थेला मंदीचा फटका बसू लागला होता. २०१९-२० या आर्थिक वर्षामध्ये ४.९ % च्या अपेक्षित अंदाजापेक्षा विकासदर कमी झाल्याकडे दिसते. कोरोनाच्या संकटामुळे होणाऱ्या नुकसानाचे प्रथमतः लावलेले अनुमान चुकले असून या संकटाने अर्थव्यवस्थेच्या विविध अंगावर मोठा आघात केला आहे. देशातील मागणीमध्ये झालेली घट तसेच मागणी पुरवठ्याच्या साखळीमध्ये निर्माण झालेली दरी यामुळे अर्थव्यवस्थेतील उद्योगक्षेत्रावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आला आहे.

शोधनिबंधाचे एकूण ३ भागात विभाजन करण्यात आले आहे. पहिल्या भागात प्रस्तावनेसह उद्योगातील श्रमिकांची वास्तविक स्थिती, लॉकडाऊन काळात श्रमिकांच्या मानसिकतेवर झालेला आघात, गावाकडची ओढ इ. घटकांचे विस्तृत विवेचन करण्यात आले आहे दुसऱ्या भागात उद्योजकांना भेडसावणाऱ्या समस्या, अर्थव्यवस्थेच्या वाढीसाठी उद्योगांकरिता सरकारद्वारे जाहिर केलेले पॅकेज, भारतीय अर्थव्यवस्थेची जडणघडण व या सर्वांमधून बाहेर पडण्यासाठी अर्थव्यवस्थेची घडपड इ. विविध घटकांवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे तर तिसऱ्या भागात सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांच्या सर्वेक्षणाच्या बाबतीतला निष्कर्ष मांडून उपाययोजना सुचविल्या आहे. व शेवटी शोधनिबंधाच्या निष्कर्षाचा उहापोह संदर्भ ग्रंथ जोडून केला गेला आहे.

उद्दिष्ट्ये:-

१. औद्योगिक उत्पादनात वाढ करणे.
२. गावाकडे गेलेल्या मजूरांना उद्योगांकडे आकर्षित करणे
३. उद्योगांना जिवंत ठेवणे.
४. लोकांच्या क्रयशक्तीत वाढ करणे.
५. अर्थव्यवस्थेत उभारी आणणे

६. गृहिते:

१. औद्योगिक उत्पादन स्थिरावले आहे.
२. मजुरांचा पुरवठा अत्यंत कमी झाला आहे.
३. उद्योग आजारी अवस्थेत आहे.
४. लोकांच्या क्रयशक्तीत घट झालेली आहे.
५. अर्थव्यवस्था निस्तेज अवस्थेत आहे.

संशोधनपद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंधात दर्शाविण्यात आलेली माहिती ही द्वितीयक स्रोतावर आधारित असून विविध सरकारी तसेच निमसरकारी स्तरावरील प्रकाशीत व अप्रकाशीत स्वरूपातील अहवाल, वर्तमानपत्रे, समाजमाध्यमातील हालचाली, आयोजित चर्चासत्रे, तज्ञ व्यक्तींचे व्याख्यान यांचा आधार घेऊन प्राप्त माहितीला मर्त रूप देण्याचा प्रयत्न शोधनिबंधात करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना: जागतिक महामारी अर्थात कोविड-१९ कोरोनामुळे गेल्या ३ महिन्यांपासून संपूर्ण जग हतबल अवस्थेत आहे. मग तो देश विकसित असो की अविकसित असो. प्रत्येक देशातील आरोग्ययंत्रणेसह, पोलीस कर्मचारी, एनजीओ, सरकारी स्तरावरील विविध कर्मचारी, राष्ट्रीय सेवा योजनेचे कर्मचारी रोगाचा प्रारंभ रोखण्यासाठी व त्याची भिषणता कमी करण्यासाठी अहोरात्र काम करताना दिसून येते. विकसित देशाकडे आरोग्य यंत्रणा सक्षम असूनही हा एवढासा कोरोना विषाणू आमचं काहीच बिघडू शकत नाही या आर्विभावात वावरत होते. परंतु जसजसे या विषाणूने माणसं गिळायला सुरवात केली व व्यक्ति-समाजाबरोबरच अर्थव्यवस्था डगमगायला लागली तेव्हा त्यातील गांभीर्य ओळखून काही काळानंतर विकसित देशांनी पावलं उचलली. अमेरिकेसारखा बलाढ्य देशाला खाईत ढकलण्याचं काम कोरोनाने केले. भौतिक व नैसर्गिक साधनसंपत्तीने नटलेल्या अमेरिकेला देखील कोरोनापुढे नतमस्तक व्हावे लागले. आजपर्यंत आपण केवळ एखादया साथीच्या रोगामुळे किंवा नैसर्गिक आपत्तीमुळे तो विशिष्ट देश त्यामुळे प्रभावित झालेला बघितला. परंतु ही पहिली वेळ आहे की हया कोरोनाने कोणताच देश सोडला नाही. हा विशिष्ट देश गरीब आहे, हा विशिष्ट देश श्रीमंत आहे, विशिष्ट देशातील माणसं खूप चांगली आहे, तर विशिष्ट देशातील खूप वाईट आहे असा कुठलाही भेदभाव कोरोनाच्या बाबतीत दिसून आला नाही. संपूर्ण जगाला कोविड-१९ महामारीने ग्रासले. आणि जगाची अर्थव्यवस्था जणू स्थिरावली की काय ? असा प्रश्न निर्माण झाला. अर्थव्यवस्था कधीच स्थैतिक स्वरूपात नसते. परंतु प्रत्येक देशाने अर्थव्यवस्थेतील व्यवहार टप्प्याटप्प्याने अशा प्रकारे ३ महिन्यांपासून लॉकडाऊन केले की अर्थव्यवस्था ही स्थिरावल्या अवस्थेतच होती. भारताने मात्र इतर देशांच्या तुलनेत लॉकडाऊनच्या बाबतीत घेतलेले निर्णय खरोखरीच कौतुकास्पद आहे. याबाबतीत माननीय मोदीजींचं मनापासून अभिनंदन. आपल्या देशात आरोग्य यंत्रणेवर करण्यात येणार खर्च अन्य देशांच्या तुलनेत अत्यंत अल्प म्हणजे ५०% असूनही पदोपदी परिस्थिती बघून घेतलेल्या निर्णयाची अंमलबजावणी गावस्तरापासून

तर राष्ट्रीयस्तरपर्यंत अत्यंत चोखपणे सांभाळणारे पोलीस कर्मचारी व त्यांना साथ देणारी जनता यांचं अस्तित्व नाकारता येणार नाही. या महामारीने समाजातील प्रत्येक घटक होरपळून निघाला असला तरी सर्वात जास्त हाल झाले ते श्रमिकांचे. हा श्रमिक गेल्या ३ महिन्यात इतका हतबल झाला की शहरात कोणी बंगल्यात राहायला जागा दिली तरी तो कधीही पुन्हा वापस न येणारा. जगलो तर गावातच जगू आणि मेलो तरी आनंदाने आपल्याच आप्तजनांमध्ये मरू. या भावनेने त्यांना असे ग्रासले की त्यांची जगण्याची मानसिकताच बदलली. श्रमिक हाच औद्योगिक क्षेत्राला तारणारा खरा सक्रीय घटक आहे. जो आजपर्यंत उपेक्षित राहिला. एवढेच नव्हे तर त्याच्याकडे बघण्याचा समाजाचा, उद्योजकांचा दृष्टिकोन जो नकारात्मक होता तो सकारात्मकतेकडे जाण्याचा प्रवास सुरु झाला आहे असे म्हटल्यास ते वावगे ठरणार नाही.

उद्योगातील श्रमिकांची वास्तविक स्थिती: कोरोनाच्या साथीमुळे लॉकडाऊन लागल्याने सर्वच उद्योग ठप्प पडले आहेत. आजाराची भीती आणि काम नसल्याने परराज्यातील जवळपास ९०% स्थलांतरित मजुरांनी गावाकडे पलायन केले आहे. मजुरांच्या पलायनाने बांधकामासाह उद्योग क्षेत्राचीही चिंता वाढलेली आहे. शासनाच्या निर्देशानुसार काम सुरु केले तरी मजूर नसल्याने सर्वच क्षेत्र पंगू होण्याची भीती असून कामाचा वेग मंदावणे आणि महागाई वाढण्याची संभावना तज्ञांनी व्यक्त केली आहे.

इतर राज्याप्रमाणे महाराष्ट्रातही परराज्यातील मजूर मोठ्या प्रमाणात आहेत. केवळ नागपूर शहराचा विचार केल्यास परराज्याचे १ लाखाच्या वर मजूर आहेत. उत्तरप्रदेश, बिहार, मध्यप्रदेश, छत्तीसगड, झारखंड इ. राज्यातून हे मजूर रोजगाराच्या शोधात येतात. कामाचे कौशल्य आणि काम करण्याची क्षमता अधिक असल्याने या मजुरांना उद्योग क्षेत्रात प्राधान्य दिले जाते. केवळ बांधकाम क्षेत्राचा विचार केल्यास २५ हजाराच्या वर मजूर परराज्यातील आहेत. जेसीबी मशीन, क्राँकक्रीट मशीन ऑपरेटर, लोहा बांधणारे, सेंट्रिंग करणारे हे मजूर असतात. शिवाय कामाची क्षमता अधिक असूनही ते कमी पैशात उपलब्ध होत असल्याने कंत्राटदार मोठ्या संख्येने परराज्यातील मजूर कामासाठी आणत असतात. लॉकडाऊनमुळे यातले जवळपास सर्वच मजूर त्यांच्या गावाकडे गेले आहेत. त्यामुळे कामावर मोठा परिणाम होण्याची शक्यता या क्षेत्रातील उद्योजकांनी व्यक्त केली.

क्रेडाईचे अध्यक्ष महेश साधवानी यांच्यानुसार शासनाने उद्योग व बांधकामासाठी परवानगी दिली तरी मोठ्या प्रमाणात मजुरांचा तुटवडा भासणार आहे. क्रेडाईचे जवळपास २५० सदस्य आहेत. आणि त्यांच्याकडे १०,००० च्या वर मजूर होते. आम्ही त्यांना पूर्ण सुविधा पुरवून थांबविण्याचे प्रयत्न केले. मात्र भीती आणि अनिश्चिततेमुळे बरेच मजूर गावाकडे गेले. आता स्थिती सुधारेपर्यंत ४-५ महिने तरी ते परतण्याची शक्यताही नाही. आणि त्यांचा विश्वासही वाढणार नाही. त्यामुळे बांधकाम क्षेत्रावर मोठा परिणाम होण्याची भीती साधवानी यांनी व्यक्त केली. मजूर नसल्याने अनेकांचे कामही रखडल्याचे त्यांनी सांगितले.

उद्योग क्षेत्राचीही हीच अवस्था आहे. उद्योग क्षेत्रदेखील मजुरांवर अवलंबून आहे. आणि प्रत्येक उद्योगात त्यांचा मोठा समावेश आहे. त्यामुळे उद्योग क्षेत्राची गती मंदावण्याची शक्यता व्हीआयए च्या वरिष्ठ सदस्याने व्यक्त केली आहे. फर्निचरच्या व्यवसायात मोठ्या प्रमाणात राजस्थानच्या कामगारांचा समावेश राहिला आहे. त्यांच्या पलायनाने किमान चारपाच महिने तरी हा व्यवसाय पूर्वपदावर येण्याची शक्यता नसल्याचे बोलले जात आहे. हे मजूर कौशल्यपूर्ण असतात. आणि कामाची क्षमताही अधिक असते. असे असताना त्यांची रोजीही कमी असते. त्यामुळे कंत्राटदार त्यांना प्राधान्य देतात. हे मजूर गावी गेल्याने मजुरांचा तुटवडा निर्माण होईल, कामाची गती मंदावेल शिवाय बांधकामात महागाई वाढेल. लहान कंत्राटदारांचे मजूर गावाकडे गेल्यामुळे स्थानिक कामगारांकडून काम सुरु आहे. परंतु ती क्षमता व कौशल्य स्थानिक मजुरांमध्ये नसल्यामुळे काम करण्यात बऱ्याच अडचणी येत आहे.

कामगारांच्या पळवापळवीने कारखानदार हैराण : लॉकडाऊनच्या चौथ्या टप्प्यात काही नियम ठेऊन बहुतांश कंपन्या चालू करण्यास परवानगी देण्यात आली आहे. मात्र हजारो कामगारांनी स्थलांतर केल्याने अनेकांना कारखाने बंद ठेवावे लागत आहे. त्यातच उपलब्ध असलेल्या कामगार वर्गाची पळवापळवी सुरु झाल्याने कारखानदार हैराण झाले आहेत.

भोसरी एमआयडीसीतील ११ हजार कंपन्यांची नोंदणी आहे. त्यातील बहुतांश कंपन्यांनी कामगारांना मार्च-एप्रिलचा पगार दिला. मात्र तरीही खचलेल्या कामगारांनी घरी जाणे पसंद केले.चाकण आणि रंजणगाव एमआयडीसी या लवकर सुरु झाल्या. त्यामुळे अनेकांनी इतर ठिकाणी असणाऱ्या कुशल आणि प्रशिक्षण दिलेल्या कामगारांना अधिक रोजगार, किराणा आणि राहण्यासाठीची खोली देतो सांगून तिथे कामाला नेले. त्यामुळे या कामगारांच्या आधीच्या कंपनीने पगार देऊन राहण्याची सोय करून देखील त्यांच्या नशिबी नवे कामगार शोधण्याची वेळ आली. पुढचे काही महिने कुशल कामगारांची पळवापळवी अपरिहार्य असल्याचे उद्योग क्षेत्रातील तज्ज्ञ सांगत आहेत.

पुण्याच्या औद्योगिक पट्ट्यात सुमारे पाच लाख कामगार लघु उद्योगात काम करित होते. मात्र कोरोनामुळे जवळपास तीन लाख कामगारांनी स्थलांतर केले आहे. अशा परिस्थितीत कारखाने कसे सुरु करायचे हा प्रश्न आवाचून उद्योजकांसमोर उभा राहिला आहे. कामगारांच्या टंचाईला सामोरे जाणे वाटते तेवढे सोपे नाही.

पुणे जिल्ह्यात अडकलेल्या उत्तर प्रदेश, बिहार तसेच इतर राज्यातील हजार मजुरांना घेऊन ३० विशेष रेल्वे व दोन हजार बसगाड्या पुण्यातून रवाना झाल्या. त्यानंतरच्या दोन दिवसात १८ रेल्वेगाड्यांचे नियोजन केले गेले.

उद्योगांना रिजर्व बँकेचा दिलासा: सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना खेळत्या भांडवलाची गरज असते. त्यासाठी हे उद्योग बँकाकडून कर्ज घेत असतात. खेळत्या भांडवलासाठी घेतलेल्या कर्जाचे हप्ते भरण्यासाठी तीन महिन्यांची मुदतवाढ देण्याचा निर्णयही रिझर्व्ह बँकेने जाहीर केला आहे. या निर्णयामुळे लॉकडाऊनच्या काळामध्ये बंद असलेल्या उद्योगांना मोठा दिलासा

मिळाला आहे. सध्या बँका उद्योगांना त्यांच्या भांडवलाच्या २५% पर्यंत कर्ज देऊ शकतात. ही मर्यादा आता ३०% पर्यंत वाढविण्यात आली आहे.

सरकारद्वारे औद्योगिक पॅकेज: भारतीय अर्थव्यवस्थेला जिवंत ठेवण्यासाठी जाहीर केलेल्या नेत्रदीपक 'पॅकेज' चा व्यवहारातील अपेक्षित परिणाम दिसण्यास बराच वेळ लागेल. कारण मुळात या 'पॅकेजेस' ची रचनाच तशी आहे. 'कोविड-१९' च्या प्रादुर्भावापायी जारी झालेल्या प्रदीर्घ 'लॉकडाऊन' दरम्यान कंबरडे जायबंदी झालेल्या अर्थक्षेत्रांना व आर्थिक घटकांना पुनर्भारणीसाठी गुंतवणूक योग्य भांडवलाची चणचण भासणार नाही. एवढाच मुख्य दिलासा ही 'पॅकेजेस' देतात. 'ज्या आर्थिक घटकांना विषाणूच्या या थैमानाचा जबर फटका बसलेला आहे अशांच्या क्रयशक्तीमध्ये लगेच सुधारणा घडून यावी असा भाग या 'पॅकेजेस' मध्ये फार कमी आहे. त्यामुळे केंद्र सरकारने जाहीर केलेल्या 'पॅकेजेस' मधील कर्जविषयक मुलायम तरतुदींचा लाभ उठवत जे उद्योगव्यवसाय कर्ज उभारून नव्याने गुंतवणूक करतील त्यांच्या माध्यमातून निर्माण होणाऱ्या रोजगाराच्याद्वारे क्रयशक्तीचे हातपाय चालायला लागून ज्या वेळी अर्थव्यवस्थेत मागणी निर्माण होईल त्यावेळी भारतीय अर्थकारणाच्या पुनर्भारणीला खऱ्या अर्थाने गती प्राप्त होईल. हा सगळा अर्थातच फार लांबचा पल्ला आहे.

जी काही 'पॅकेजेस' सरकारने जाहीर केलेली आहेत त्यांच्या मुळाशी असणारे अर्थविषयक तत्वज्ञान आत्मनिर्भरतेचे आहे. 'कोविड-१९' ने आपल्या पुढ्यात निर्माण केलेल्या आर्थिक आव्हानांवर उतारा शोधण्यासाठी सिद्ध होत असताना आज गरज आत्मनिर्भरतेची आहे, की अंतर्मुख होण्याची आहे या प्रश्नाचे उत्तर शोधणे देखील तेवढेच महत्त्वपूर्ण आहे. कारण याचा संबंध जोडला तो आर्थिक राष्ट्रवादाचा, प्रेरणेचा. राष्ट्रभावनेचे भरणपोषण करण्यास हा आर्थिक राष्ट्रवाद उपयुक्त आणि आवश्यक ठरत असला तरी एक डोळस आर्थिक धोरणदिशा म्हणून त्याची उपयुक्तता आणि प्रस्तुतता आज वा येत्या काळात किती आहे याबाबत विचारमंथन होणे तेवढेच गरजेचे आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये प्रवेशणारी परदेशी गुंतवणूक आणि 'कोविड-१९' च्या फैलावापायी जेरीस आलेल्या भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या पुनर्भारणीसाठी सरकारने जाहीर केलेली 'पॅकेजेस' यांच्या एकत्रित प्रभावाद्वारे बलशाही होणारी उद्याची भारतीय अर्थव्यवस्था आत्मनिर्भरच असेल असे तर्कशास्त्र आज मांडले जाताना दिसते. परंतु त्यापेक्षा आज आपल्याला गरज आहे अंतर्मुख होण्याची.

अर्थव्यवस्थेचे वैगुण्यच बनलेय जटिल आव्हान : चिनी अर्थव्यवस्था वस्तुनिर्माण उद्योगप्रधान आहे तर भारतीय अर्थव्यवस्था ही सेवाउद्योगप्रधान आहे. आणि या दोन अर्थव्यवस्थांच्या अशा परस्परपूरक साहचर्याद्वारे जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये एक समतोल साधला गेलेला आहे. अशा प्रकारची एकेकाळी केली जाणारी बतावणी कानांना गोड वाटत होती. परंतु भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या पुढ्यात उभ्या असणाऱ्या अनेकानेक आव्हानांची पाळेमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या याच बेढब जडणघडणीमध्ये रुजलेली आहे.

सर्वेक्षणातील निष्कर्षःसूक्ष्म,लघु व मध्यम उद्योगांच्या भविष्याबाबत अनिश्चितता : कोरोनाच्या लॉकडाऊन नंतर उद्योगधंदे व व्यापार पुन्हा सुरु होत असला तरी आपली मर्यादित साधनसामुग्री आणि भविष्याबाबतची अनिश्चितता यामुळे देशातील १/३ म्हणजेच ३३% एमएसएमई बंद पडण्याच्या मार्गावर असल्याचे धक्कादायक निष्कर्ष एका सर्वेक्षणातून निघाले आहे.

ऑल इंडिया मॅन्युफॅक्चरर्स असोसिएशन (आयमो) आणि अन्य नऊ औद्योगिक संघटना यांनी संयुक्तपणे केलेल्या सर्वेक्षणामधून वरील धक्कादायक निष्कर्ष उघड झाले आहेत. मे महिन्याच्या शेवटच्या सप्ताहात ऑनलाइन पद्धतीने करण्यात आलेल्या या सर्वेक्षणामध्ये ४६,५२५ एमएसएमई आणि व्यावसायिक तसेच कंपन्यांचे सीईओ व कर्मचारी यांनी सहभाग नोंदविला.

या सर्वेक्षणामध्ये सहभागी झालेल्यांपैकी एमएसएमई मधील ३५% तर व्यावसायिकांपैकी ३६% मते ही लॉकडाऊनच्या काळामध्ये झालेले नुकसान हे भरून येण्यासारखे नसून त्यामुळे उद्योगांना आपले व्यवसाय गुंडाळण्याखेरीज अन्य काही पर्याय नसल्याचे मत व्यक्त करणारे आहेत. ३२% एमएसएमई च्या मते हे नुकसान भरून निघण्यासाठी सहा महिन्यांचा कालावधी लागू शकतो. अवघ्या १२% प्रतिसादकांनी केवळ ३ महिन्यामध्ये हे नुकसान भरून निघण्याची शक्यता असल्याचे मत व्यक्त केले आहे.

या उद्योगांवर कर्जाचा मोठा बोजा आहे. त्यामुळे त्यांना विविध अडचणींचा सामना करावा लागत आहे. नोटाबंदी आणि जीएसटी पासूनच या उद्योगांना मोठया अडचणींचा सामना करावा लागत असून त्यामध्ये आता वाढ होण्याची शक्यता असल्याचे तज्ञांचे मत आहे.

या सर्वेक्षणामध्ये सहभागी झालेल्यांपैकी एमएसएमई मधील ३ ,कंपन्यांमधील ६% आणि ११% व्यावसायिकांनी कोरोनाच्या संकटाचा आपल्यावर कोणताच परिणाम होणार नसल्याचे सांगितले आहे. ३२% सहभागींनी आपला उद्योग या समस्येमधून बाहेर पडण्याची शक्यता नसल्याचे मत व्यक्त केले आहे. २९% सहभागीतांनी या संकटामधून बाहेर पडण्यासाठी किमान सहा महिन्यांचा कालावधी लागण्याची शक्यता व्यक्त केली आहे.

निष्कर्ष : शेती आणि वस्तुनिर्माण उद्योग ही दोन क्षेत्रे म्हणजे कोणत्याही अर्थव्यवस्थेचा उत्पादन पाया गणला जातो. हा पाया पुरेसा भक्कम असेल तरच त्याच्या आधारावर सेवाउद्योगाचे इमले चढतात आणि तसे ते शोभूनही दिसतात. कुंठित शेती आणि अल्प उत्पादकता असणाऱ्या अल्प मेहनताना बहाल करणाऱ्या असंघटित उद्योगक्षेत्राचे प्राबल्य अतिरिक्त फोफावल्याने कमकुवत राहिलेल्या उत्पादन क्षेत्राच्या पायावर सेवाउद्योगाचा भला मोठा डोलारा आपल्या देशात वर्षानुवर्षे विकसित होत चालला आहे. त्यात बदल करणे आज काळाची गरज आहे. अन्यथा भारतीय अर्थव्यवस्थेचे हेच एक मोठे

वैगुण्य भविष्यात जटिल आव्हान बनून पुढयात उभे राहिल. व भारतीय अर्थव्यवस्थेला 'कोविड-१९' सारख्या भविष्यात येणाऱ्या अनेक समस्यांचा निपटारा करणे कठीण जाईल.

उपाययोजना : कोविड-१९ च्या विषाणूने जो कहर आपल्या देशात घडवून आणला त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील काही अंगभूत शबलता (उणीवा) प्रकर्षाने उघडयावर आल्या. अर्थव्यवस्थेमध्ये विविध स्तरावर नानाविध रुपांनी नांदणारी विषमता , भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या जडणघडणीत दिर्घकाळ पोसला गेलेला एक मूलभूत असमतोल, शेतीसह एकंदरच ग्रामीण अर्थकारणाची १९९० सालानंतर आजवर कायम होत असलेली आबाळ, चांगल्या दर्जाच्या उत्पादक रोजगारसंधीची निर्मिती, पुरेशा प्रमाणावर घडवून आणण्याबाबत आजवर दाखविली गेलेली बेफिकिरी..... या सगळ्या वैगुण्यांकडे 'कोविड-१९' ने उडवलेल्या हाहाकारामुळे गांभीर्याने पाहण्याचा दृष्टिकोन सकारात्मक ठेवल्यास व मूलभूत व पायाभूत घटकांना प्राधान्य दिल्यास भारतीय अर्थव्यवस्थेतील विषमतेची दरी दूर होण्यास मदत तर होईलच. त्याचबरोबर निस्तेज अर्थव्यवस्थेत उत्साही वातावरण निर्माण होऊन अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक व्यवहारांना गती मिळून हळूहळू अर्थव्यवस्था पूर्वपदावर येईल यात शंका नाही

संदर्भग्रंथ सूची:-

१. लोकमत दैनिक वृत्तपत्र:- दि. १एप्रिल ते ३१ मे २०२०
२. लोकसत्ता दैनिक वृत्तपत्र:- दि. २० मार्च ते ३१ मे २०२०
३. सकाळ:- दि. २५ मार्च ते ५ मे २०२०

ऑनलाईन शिक्षणाचा फायदा व तोटा

प्रा. डॉ.संगीता कृष्णराव उमाळे

बॅरि.शेषराव वानखेडे कला व वाणिज्य

महाविद्यालय, खापरखेडा (नागपूर)

Email : sangitaumale4@gmail.com

‘जोतिबा सावित्रीने दूर सारला अंधःकार अज्ञानाचा

विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानार्जनाने प्रज्वलित होईल दिशा भविष्याच्या’

भारताच भविष्य तरुण पिढीवर, येणाऱ्या नविन पिढीवर अवलंबून असून ही पिढी कुटुंब, समाज व शिक्षण या घटकावर आधारित आहे. समाजाचे हे घटक येणाऱ्या पिढीवर उत्तम संस्कार बिंबविण्याचे कार्य सातत्याने करित असतात. आपल्या भारतीय पुराणकथेतून व इतिहासातून विरांच्या गाथेचे वर्णन घराघरांतून बालकांवर संस्कार घडविणारे आहे. विरांच्या या प्रेरणेतून बालमनावर सुदृढ परिणाम होऊन बळकटता प्राप्त होण्यास सहकार्य लाभते व देशाची धुरा सांभाळण्यास ही संस्कारमय सुशिक्षित पिढी सक्षम होण्यास सहकार्य लाभते. गुरुंच्या ज्ञानप्रसारणाने शिष्यांनी केलेल्या ज्ञानार्जनात सकारात्मक बदल घडत जाते. पौराणिक काळातील उदाहरण जर पाहिले तर अशा अलौकिक गुरुशिष्यांची अनेक उदाहरणे आपल्याला पुराणात व इतिहासात बघावयास मिळतात जसे “नारदमुनी—वाल्या,सांदिपनी—श्रीकृष्ण, दोणाचार्य—अर्जून, परशुराम—कर्ण, रामदास—कल्याण, नार्दन स्वामी—एकनाथ, रामकृष्ण परमहंस—विवेकानंद, लोकमान्य टिळक—सी.डी.देशमुख, सवाई गंधर्व—भीनसेव” अशी अनेक उदाहरणे आपल्याला पुराणात व इतिहासात बघावयास मिळतात. पुराणकथेतील प्रचलित असलेली वसिष्ठ ऋषींनी श्रीरामांना दिलेले विद्येचे व शस्त्राचे ज्ञान हे आजच्या युगातही विद्यार्थ्यांना श्रीरामांची एकनिष्ठा, सत्यता एकवचनीयता हे गुण, अंगीकारनयास, स्विकार करण्यास सहकार्य करणारे आहे. गुरुने शिष्यांना गुरुकुलातून आश्रमातून केलेले ज्ञानदान हे प्रत्येक शतकात प्रेरणादायी ठरणारे आहे. गुरुने शिष्यांच्या गुणावगुणांचे परिक्षण करून त्यांच्यावर उत्तम संस्कार घडविण्याचे कार्य केले पुराणकथेत अशी बरीचशी उदाहरणे दिसून येतात. कौटुंबिक शिक्षणाचे उदाहरण पाहिले तर माता जिजाऊने छत्रपती शिवाजी राजेंवर केलेले संस्कार हे या भारताला युगांयुगे पिढी घडविण्यास देण्यात येणारे उत्तम उदाहरण आहे. माता जिजाऊने गिरविलेले संस्कारमय धडे शिवाजी महाराजांना मराठा साम्राज्य घडविण्यास सक्षम करू शकले. इतिहासातील पुराणातील ही उदाहरणे मुलांना व्यावहारिक व सामाजिक ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी

निरंतर उपयोगी ठरणारे आहे. शालेय शिक्षण हे शिक्षक-विद्यार्थी यांच्यातील होत असलेला परस्पर संवाद होय शिक्षणाचा प्रचार-प्रसार करण्याचे व समाजाची उज्वल पिढी घडविण्याचे लोन सर्वत्र पसरवायचे असेल तर, शिक्षक व विद्यार्थी परस्परांसमोर येऊन एकत्रपणे संवाद पद्धतीने उत्तम विवेचन होऊ शकते. मुलांना त्यांच्या वैयक्तिक व शैक्षणिक समस्यांचे निराकरण करण्यास सहकार्य होते. बालपणी आपण आपल्या पालकांचा बोट धरूनच शाळेत जायला शिकलो. प्राथमिक ते उच्चशिक्षणापर्यंत अनेक गुरूंच्या कणाकणांच्या ज्ञानदानाने आपण ज्ञानार्जन केले त्या बाळावरच व्यवहारी जगात पदापर्ण केले व यश किर्ती प्राप्त केली. म्हणूनच शिक्षण हे विद्येच्या माहेरघरीच व्हायला पाहिजे तांत्रिक पद्धतीने शिक्षण देणे हे मुलांना एक वैश्विक पातळी गाठण्यास सहकार्य करणारेच आहे. पण त्यात समुपदेशन होणे ही तितकेच गरजेचे आहे. कारण ऑनलाईन शिक्षणाचे फायदे जितके आहेत तितकेच ते नुकसानदायी आहे.

ऑनलाईन शिक्षणाचे फायदे :-

‘शिक्षण हे वाघिणीचे दुध आहे जो ते ज्यायला तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही’ असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्याला शिकविले. शिक्षण चार भिंतीच्या चौकटित असो किंवा चौकटिच्या बाहेरही घेण्याजोगे असले तरीही ते सक्षम करणारे हवे व विद्यार्थ्यांच्या मानसिकतेवरही अवलंबून असणारे हवे आजचे युग हे जेट युग आहे समाजमाध्यमांद्वारे व्यक्ती परस्परांशी संपूर्ण व्यवहार ऑनलाईन साधतो. साता समुद्रापलीकडे व्यवहार करायचा असला किंवा संवाद साधायचा असला तर तो घरी बसूनही साधता येतो अशी सुविधा आज उपलब्ध आहे. म्हणून या शिक्षणाच्या माध्यमातून प्रत्येक व्यक्ति तांत्रिक दृष्ट्या सक्षम होण्याचा पुरेपुर प्रयत्न करतो आहे. यातून बरेच फायदे दिसतात जसे

लवचिकता प्रदान करणारे -

ज्ञानदानाचे व ज्ञानार्जनाचे कार्य शिक्षक व विद्यार्थी एका कक्षात उत्तमरित्या करत असतात. शिक्षकाशिवाय विद्यार्थ्यांला उत्तम ज्ञानप्राप्ती होऊ शकत नाही पण आज तांत्रिक युगात ऑनलाईन शिक्षणाच्या माध्यमातून विद्यार्थी घरीच ज्ञानार्जन करत आहेत. त्यात एका विशिष्ट स्थळाची व वेळेची बंधने जरी नसली तरी ई-लर्निंगमुळे विद्यार्थी स्वतःच्या सोयीनुसार ज्ञानार्जन करण्यास सक्षम होईल व शिक्षणाची उपलब्धता वाढत जाऊन एक लवचिकता निर्माण होत जाईल.

वैयक्तिक लक्ष पुरविणारे-

शाळाबाहय शिक्षण घेणे हे खरे तर विद्यार्थ्यांपुढे फार मोठे दिव्य आहे. परंतु ई-लर्निंगच्या माध्यमातून विद्यार्थी घरीच अभ्यास करू शकतो त्याला हवा असलेला त्याच्या आवडीचा विषय पडताळून पाहण्यास व त्याच विषयात तरबेज होण्यासाठी त्यावर लक्ष पुरविण्यास सहकार्य लाभते विशेषतः विद्यार्थी

स्वयं अध्ययन करत असल्यामुळे पालकांचे लक्ष केंद्रित होईल व स्वतःच्या मुलावर पुरेपुर लक्ष ठेवण्यास हि शिक्षणपद्धती फायदेशीर ठरेल.

जीवनाला प्रोत्साहन देणारे—

ई—लर्निंगमुळे विद्यार्थ्यांचा नवनविन शोध घेण्याचा उल्हास वाढत जाईल. एका विशिष्ट विषयाची माहिती घेत असताना महाजालावर बऱ्याच अंशी माहितीचा जो पुरवठा केलेला असतो तो संकलित करण्यास विद्यार्थ्यांस सहकार्य होते. अनेक प्रकारची माहिती उपलब्ध करत असताना त्या विषयाबद्दल माहिती प्राप्त करण्याची जिज्ञासा वाढत जाते नवनविन माहिती संकलित होण्यास ही शिक्षणपद्धती प्रोत्साहित करणारी ठरते.

स्वारस्यपूर्ण व्यक्तिमत्त्वांची ओळख—

विषयवार माहिती देण्यासाठी ई—लर्निंगच्या माध्यमातून निरनिराळ्या व्यक्तिमत्त्वांच्या सानिध्यात विद्यार्थी येतो. एकाच विषयावर निरनिराळ्या लोकांनी दिलेली वैशिष्टपूर्ण माहिती विद्यार्थ्यांना अभ्यासासाठी अधिक प्रगल्भित करत विकासात्मक बदल घडवून आणण्यास सहाय्यभूत ठरते. तज्ज्ञांच्या उपदेशातून विद्यार्थ्यांचा व्यक्तिगत विकास घडतो घरपोच प्राप्त होत असलेली ही माहिती अधिक सोयीस्कर ठरते.

जीवनाला प्रोत्साहन देणारे —

ई—लर्निंग पद्धतीत एकाच वेळी सुरु झालेल्या ऑनलाईन शिकवणीमध्ये जगातील सर्वच विद्यार्थी अध्ययन करू शकतात. एकाच वेळेत जास्तीत जास्त स्तरावर विद्यार्थी ज्ञानार्जन करताना स्थानाच बंधन नसल्यामुळे विद्यार्थी आपल्या सोयीनुसार ते ग्रहण करीत असतो व त्याच्या आवडी निवडीवर हि शिक्षण प्रक्रिया आधारित असल्याने त्याच्या क्षमतेनुसार शिक्षण प्रक्रियेत अनुरूप बदल करण्याची क्षमता यामध्ये असते व ती विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहित करणारी ठरते. देशाच्या विकासाचा प्रश्न लक्षात घेता गुगल क्लास सारखे आयोजन वगैरे या माध्यमाद्वारे करू शकतो पण त्याकरिता उत्तम सुविधा असणे गरजेचे आहे.

ऑनलाईन शिक्षणाचे फायदे माध्यमांची लवचिकता वाढविण्यास प्रगल्भित ठरते माध्यमांच्या वैशिष्ट्यांचा पुरेपुर लाभ विद्यार्थी घेतात. स्वतःच्या बुद्धीच्या क्षमतेनुसार शैक्षणिक वाटचाल विद्यार्थी करतो कमी वेळेत जास्तीत जास्त ज्ञानप्राप्ती होत असल्याने विद्यार्थी आवश्यक त्याच बाबींची निवड करतो परंतु ही सहजपणे उपलब्ध होत असलेली ज्ञानगंगा कदाचित विद्यार्थ्यांला निकृष्टतेकडेही वळवण्यासही प्रभावशाली ठरू शकते. त्याचे तोटे ही उद्भवू शकतात.

ऑनलाईन शिक्षणाचे तोटे—

आंतरिक महाजालाचे फायदे समाजातील सर्वच स्तरातील लोक उपभोगू शकत नाही. आज सर्व सुख-सुविधा उपलब्ध असल्या तरी काही अंशीच विद्यार्थी याचा पुरेपुर फायदा घेऊ शकतात इतरांचे मात्र त्यामधे शैक्षणिक नुकसान होण्याची दाट शक्यता उद्भवते. प्रगाढ बुद्धीक्षमता असूनही समाजमाध्यमांच्या अभावी बरेच विद्यार्थी ज्ञानार्जन करू शकणार नाहीत शिवाय एकाच खोलीत डांबून ठेवल्यासारखे असल्यामुळे मुलांचा शारीरिक व मानसिक विकास खुंटल्या जाईल तसेच तांत्रिकदृष्ट्या जर पाहिले तर तांत्रिक बिघाडीमुळे बराच व्यत्यय देखील निर्माण होईल व त्यासाठी आकारावे लागणारे अवास्तव शुल्क पालकांना झोपणार नाही. त्याकरिता सरकार वेळोवेळी आर्थिक आधार घरोघरी पोहचविण्यास सक्षम राहू शकणार नाही. याचा सारासार विचारही आपण करायला पाहिजे.

आंतरिक सुविधाचा अभाव :-

ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीत सर्वप्रथम आंतरिक महाजालाची जोडणी करणे आवश्यक आहे. ज्याप्रमाणे एक घर व अनेक घरे मिळून एक गाव तयार होते, गावे मिळून तालुका तयार होतो व तालुके मिळून जिल्हा तयार होतो त्याचप्रमाणे एका संगणकाशी अनेक संगणके जोडताना तितका केबलसंच असणे गरजेचे आहे. हा संच शहरात उपलब्ध होऊ शकतो परंतु ग्रामीण भागात तांत्रिक सुविधांचा अभाव असल्याने संकेतस्थळे उपलब्ध होऊ शकत नाही व त्यामुळे विद्यार्थ्यांला या शिक्षणापासून वंचित राहण्याची वेळ उद्भवू शकेल. संगणक, महाजाल या सर्व सुविधा उपलब्ध असेल तरच ऑनलाईन शिक्षण उत्तमरित्या होऊ शकेल.

अवास्तव शुल्क—

ऑनलाईन शिक्षण आपल्या संस्थेतील विद्यार्थ्यांना पोहचविण्यास सर्वप्रथम शुल्क आकारणी करावी लागेल व याचा बोझा पालक-शिक्षक संस्था या घटकांवर आधारित राहिल आणि हे शुल्क वाढिवे होत जाण्याची संभावना लक्षात घेता परवडणारे नसेल कारण समाजातील कोणताही घटक अवास्तव शुल्क आकारणी करण्यास मज्जाव करेल. ही खर्चाची बाब असल्याने प्रथमतः त्याचा स्विकार केला असला तरी निरंतर काळापर्यन्त अवास्तव शुल्क खर्च करण्यास कोणीही तयारी दर्शविणार नाही.

शालेय शिक्षणाची दुर्मिळता :-

ई-लर्निंग शिक्षणासाठी सतत पैसे मोजावे लागतील व हे शुल्क आवाक्याबाहेरचे असल्यामुळे बरेच पालक आपल्या पाल्यांना पैशाच्या अभावी शिक्षण देऊ शकणार नाही. तांत्रिक शिक्षण घेण्यास अनेक

विद्यार्थी वंचित राहतील यामुळे शाळेची पटसंख्या खालावल्या जाऊन शिक्षण घेणे दुर्मिळ होईल. अगदी प्राथमिक शिक्षण देखील गरीबांची मुले घेऊ शकणार नाही. सामाजिक दरी निर्माण होतील अनेक समस्या उद्भवतील व शिक्षणाची दैनावस्था होईल.

ई-लर्निंग सॉफ्टवेअरचा अभाव-

शिक्षक ज्यावेळी विद्यार्थ्यांना शिकविण्यासाठी सज्ज होतो तेव्हा तो पूर्व तयारीसह आपले विवेचन करत असतो. ज्ञानदान करत असताना विद्यार्थ्यांना आलेल्या समस्या व त्यांच्या मनात निर्माण झालेल्या प्रश्नांची उकल करतात अशाप्रकारे जर विद्यार्थी ई-लर्निंग करत असेल तर उत्तम दर्जाचे सॉफ्टवेअर सज्ज असायला हवे शिक्षकाचे ज्ञानदानाचे कार्य विद्यार्थ्यांप्रत पोहचण्यासाठी पुरेपुर सुविधा उपलब्ध नाही त्यामुळे कम्युनिकेशन करताना येणारा व्यत्यय हा शिक्षणात अडथळे निर्माण करणारा ठरू शकतो. कित्येकदा तांत्रिक असुविधेमुळे एकाच वेळी सर्वच ठिकाणी संगणक सुरु होत नाही त्यामुळे काही विद्यार्थ्यांना माहिती मिळेल व काही त्यापासून वंचित राहतील. पुरेपुर सुविधा जर उपलब्ध करायची असेल तर उत्तम सॉफ्टवेअरची सोय असणे आवश्यक ठरते. जे सध्यास्थितीत उपलब्ध नाहीत. त्याकरिता संगणक, महाजाल ईत्यादी सर्व तांत्रिक सुविधांचे एकत्रीकरण असणे गरजेचे ठरते.

आजच्या सुशिक्षित पलकांच्या मते पारंपारिकरित्या 'शिक्षण घेऊ घरोघरी' हा पर्याय आढळून येतो पण अनेकांना या सुविधा उपलब्ध होईलच असे शक्य नाही. अनेक पालकांना आपल्या पाल्यांना ही सुविधा पुरविणे दुरापास्त आहे. याचा परिणाम अनेक विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानार्जनावर होण्याची प्रगाढ शक्यता आहे.

शिक्षणावरील परिणाम-

ऑनलाईन शिक्षणास सर्वात महत्त्वपूर्ण बाब म्हणजे संगणकाशी आंतरिक महाजालाची जुळवणी करणे. आणि या सुविधा उपलब्ध करण्यासाठी बरेच शुल्क आकारणी करण्याची गरज असते. जे सर्वसाधारण लोकांना परवडणारे नसते. कित्येकांच्या राहत्या घराचा प्रश्न असतो कि जिथे एकांतात बसून अभ्यास करण्याची सोय देखील नसते. क्रमिक पुस्तकेही नसतात. कित्येकांना हातमजुरी करून शिक्षण घ्यावे लागते. काहींचे पालक श्रमाच्या शोधाअभावी आपल्या पाल्यांना स्वतःपासून दुर ठेवून शिक्षण देतात. अशावेळी स्वतःच्या मनानुसार मुलांना वावरता येत नाही त्यांना उत्तम शिक्षण घेण्यास सहकार्य लाभत नाही त्यांचा अभ्यासपूर्ण होण्यासाठी अनेक अडचणींना ते सामोर जातात अशावेळी आयोजित करण्यात आलेली इंटरनेटची जोडणी जरी करून दिली तरी समस्याग्रस्त मुलांच्या सभोवतालचे वातावरण ई-लर्निंगसाठी अगदी पोषक असेलच असे म्हणता येणार नाही. अशा स्थितीत विद्यार्थ्यांचा हिरमोड होईल

व ते शिक्षण सोडून मोलमजुरी करण्यास तयार होईल. परिणामी विद्यार्थी संख्येत घट होईल व मुलांच्या मानसिकतेवरही परिणाम होईल. यावर आपणच विचार विनिमय करून उपाय शोधणे गरजेचे ठरते.

शिक्षणावरील उपाय—

शालेय शिक्षण व ऑनलाईन शिक्षण यांचे मूल्यापन करून, शिक्षणात येणाऱ्या अडचणींवर मात करणे व विद्यार्थ्यांचे उत्तम भविष्य घडविणे असा पर्यायी उपाय शोधणे गरजेचे आहे. खरोखर जर डिजीटिलायझेशन करायचे असेल तर नियमित उपाय योजना त्यावर करणे गरजेचे ठरेल.

- सर्वप्रथम सरकारनेच आर्थिक आधाराची सोय उपलब्ध करावी.
- शैक्षणिक संस्थाना राजकीय प्रभावापासून दूर ठेवावे.
- अर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या विद्यार्थ्यांना शिबिरांमार्फत शिक्षण द्यावे.
- विद्यार्थ्यांना सोयीस्कर विद्यादान करता यावे याकरिता योग्य त्या सुविधा पुरवाव्यात.
- समाजमाध्यमाद्वारे (टेलिव्हिजन, दूरदर्शन, भ्रमणध्वनी) विद्यार्थ्यांना शिक्षणाविषयी अधिकाधिक प्रोत्साहित करावे.
- पोषण आणि मुलांचे शिक्षण या दोन्ही बाबींची लक्षपूर्वक उपाययोजना करावी.

अशा सुविधांचा पाठपुरावा होत असेल तरच ऑनलाईन शिक्षण सुविधा उत्तम राहिल अन्यथा ते गैरसोयीचे ठरेल. म्हणूनच पालकांना आपल्या पाल्यांना जर उत्तम शिक्षण द्यायचे असेल तर सरकारने निश्चित केलेल्या धोरणावर स्वतःच जातीने लक्ष पुरवावे लागेल आपला पाल्य व्यवस्थीतपणे अभ्यासात निपूण व्हावा याकरिता नविन स्वरूपात आलेल्या शिक्षणाची सक्ती करू नये. कारण ऑनलाईन शिक्षण घेत असताना नविन छंद जोपासण्याच्या नादात तो आंतरिक महाजालावर आगळ्यावेगळ्या निरर्थक गोष्टीकडे वळण घेईल व स्वतःचा विध्वंस ओढविण्यास कारणीभूत ठरेल. घरच्याघरी शिकवणीचे फायदे आपण बघितले तर त्या तुलनेत ऑनलाईन शिक्षण हा उपक्रम यशस्वी आहे. असे म्हणणे पूर्णपणे सार्थ ठरणार नाही. एकीकडे ई-लर्निंगचे जर आपण स्वागत करीत असलो तरी मुलांच्या तुलनेत ते घातक ठरेल कारण त्यामुळे मुले एकलकोंड्या स्वरूपाची होतील हसण्या बोलण्यापासून वंचित राहतील. त्यांच्या शारीरिक व मानसिकतेवर परिणाम होईल. म्हणून शाळा-महाविद्यालयात जाऊन शिक्षण घेणे गुरुंच्या सानिध्यान राहणे हिच शिक्षण पद्धती योग्य ठरेल कारण प्रत्येक वेळी पालक मुलांना शैक्षणिक बाबी समजावून सांगू शकणार नाही. गणिताचा प्राध्यापक इतिहास, भाषा इत्यादी विषय शिकविणारे प्राध्यापक आपल्या विद्यार्थ्यांना तितक्याच मायेने विविध दाखले देऊन शिकविण्याचा

सफलतापूर्वक प्रयत्न करतात व विद्यार्थ्यांच्या मानसिकतेवर भर देत त्याच अनुशंगाने शिकविण्याचा पुरेपुर प्रयत्न करतात ऑनलाईन शिक्षणात संगणकावर अनेक विद्यार्थ्यांना ज्ञानार्जन करता येईल पण ज्यांची मानसिकता तो विषय समजण्याची जर नसेल तर त्याचे नुकसान झाल्यावाचून राहणार नाही म्हणूनच शालेय शिक्षण हे योग्य शिक्षण आहे. त्यामुळे सरकारच्या तिजोरीवरही बोझा पडणार नाही. व सर्व स्तरातील मुलांना योग्य शिक्षण घेता येईल.

समारोप :-

आज ऑनलाईन शिक्षणप्रणालीचा उदोउदो होत असला तरी सर्वसामान्यांना परवडणारी हि शिक्षणप्रणाली नाही. आजही ग्रामीण भागात ऑनलाईन शिक्षणाचे लोन सहजासहजी पोहचू शकत नाही कारण तिथे तांत्रिक सुखसुविधांचा आजही अभाव आहे. आपण त्या सर्व बाबींचा सारासार विचार करून, सर्व जटिल समस्या लक्षात घेऊन यावर नक्कीच विचार करायला पाहिजे भारताला तांत्रिक दृष्टीकोणातून अग्रेसर बनवायचे असेल तर भविष्यात याचा विचार नक्कीच करायला पाहिजे याबद्दल कोणतेच दुमत नाही. परंतु सध्यास्थिती ही कोरोना विषाणुमुळे अगदीच कोलमडून गेलेली आहे. अशा परिस्थितीत आर्थिक संकटाचा सामना करत समाजातील कष्टकरी जनता लढत आहेत. सरकारने जरी सर्व सुख सुविधा पुरविल्या असल्या तरी त्या पूर्णपणे सर्वसामान्य लोकांपर्यंत पोहचल्या नाहीत शिवाय आज शेतमालांचे होत असलेले नुकसान त्यांना सक्षम बनण्यास मज्जाव करत आहे. अशा परिस्थितीत स्वतःचे पोट भरणे जिथे दुर्लभ आहे. तेव्हा ते आपल्या मुलांना समाजमाध्यमांद्वारे शिक्षण कसे देऊ शकतील ? शिवाय ग्रामीण भागात विजेची टंचाई असते इतकेच नव्हे तर काही भागात अजूनही विजेचापुरवठा सातत्याने होत नसतो अशा परिस्थितीत विद्यार्थी ऑनलाईन शिक्षणाद्वारे चिंतन-मनन करणार कसे ? हा एक बिकट प्रश्न समोर उभा ठाकतो. या सगळ्या बाबी लक्षात घेता आर्थिक स्थितीच्या अभावी देखील ही शिक्षण प्रक्रिया पूर्ण होऊ शकत नाही. दूसरा एक भाग पहिला तर ऑनलाईन शिक्षणामुळे विद्यार्थी एकाच ठिकाणी बसून विद्यार्जन करेल त्यामुळे तो इतरांच्या संपर्कात येणार नाही व त्याच्या मानसिकतेवर बिकट परिणाम होईल याउलट शाळा – महाविद्यालयात विद्यार्थी परस्परांशी संवाद साधतात शिवाय खेळणे-धावणे-पळणे अशा शारीरिक हालचाली होत असतात. त्यामुळे शरीर व मन दोन्हीही सुदृढ राहण्यास सहकार्य होते. या सर्व बाबी लक्षात घेता ऑनलाईन शिक्षणापेक्षा शालेय शिक्षण पद्धतीच योग्य ठरते.

पुर्वी गुरुकुल पद्धती अस्तीत्वात होती नंतर शाळा-महाविद्यालयांची निर्मिती झाली व आता ऑनलाईन शिक्षणाचा श्रीगणेशा होत आहे. पण प्रश्न असा पडतो की गुरुकुलातून बाहेर पडताना शिष्य कर्तव्यदक्ष नितिप्रिय व बनून बाहेर पडायचा पुढे शाळा-महाविद्यालयातूनही विद्यार्थ्यांने एक जबाबदार

नागरिक म्हणून समाजात मानाच स्थान पटकावले पण हल्लीची ऑनलाईन शिक्षण पद्धती मुलांना किती गतीशील बनवू शकते व त्यासाठी हि सुविधा पुरेपर उपलब्ध होऊ शकेल का ? हे एक प्रश्नचिन्ह आहे.

संदर्भ :-

1. अलौकिक गुरु-शिष्य – सौ.सुनिता नागपूरकर-मोरया प्रकाशन पुणे.
2. प्रसारमाध्यमे आणि साहित्यव्यवहार – श्री.वैभव प्रकाशन, महाल नागपूर.
3. व्यावहारिक उपयोजित मराठी आणि प्रसारमाध्यमे-डॉ.संदिप सांगळे-डायमंड पब्लिकेशन,पुणे.

कोविड-19 चा भारताच्या आर्थिक विकासावर आणि रोजगारावरील परीणाम

डॉ. विशाल डब्लू. मालेकार
प्रभाकरराव मामुलकर महाविद्यालय,
कोरपना जि.चंद्रपूर

सारांश : कोरोना कोव्हीड-19 ही 21 व्या शतकातील महाभयंकर घटना म्हणजे राजकिय, आर्थिक, सामाजिक, माणसिक, राष्ट्रिय व आंतरराष्ट्रिय तसेच एकंदर मानवाच्या दैनंदिन जिवनशैलीत आमुलाग्र परिवर्तन घडवून आणणारी महाप्रलयंकारी भुकंप सदृष्यच आहे. ज्याची तिब्रता दुस-या महायुध्दाच्या परिणामापेक्षाही भयंकर आहे असे म्हटले तर ते वावगे ठरू नये. कोरोनामुळे निर्माण झालेल्या आर्थिक समस्येचे स्वरूप अत्यंत वेगळे व अनिश्चित आहे. त्यामुळे या संकटामुळे उदभवलेली परिस्थिती उद्या लॉकडाउन संपल्याबरोबर उत्पादनाची तुटलेली साखळी तात्काळ सुरळीतपणे सुरु होईल व हे संकट टळून अर्थव्यवस्थेचे कार्य पुर्वपदावर आले असे समजने योग्य होणार नाही. त्या करीता खालुन वर पर्यंत विकास होइल जेणेकरून सामान्यांची कयशक्ती वाढेल अशा विकासाच्या प्रारूपावर आधारीत संरचनात्मक विकासाचे धोरण ठरविणे कमप्राप्त झाले आहे.

1929-30 व 2008-9 च्या जागतिक अर्थिक महामंदिच्या तिब्रतेपेक्षा कोरोना व्हायरच्या या न भुतो न भविष्यती उदभवलेल्या स्थितीमुळे आलेल्या मंदिची तिब्रता अधिक आहे. भारत हा 6 लक्ष खेडयांचा देश आहे व 70 टक्के लोकसंख्येचे वस्तीस्थान दुस-या अर्थाने 70 टक्के उपभोक्ता या ग्रामीण भागात राहतो. त्यामुळे जोपर्यंत या लोकांची कयशक्ती वाढणार नाही तोपर्यंत अर्थव्यवस्थेला बळकटी येणार नाही हे आपण आधी समजून घेतले पाहिजे ग्रामीण भागाचा विकास व कृषीक्षेत्रात ग्रामीण रोजगार निर्मितीवर भर देणारे संरचनात्मक धोरण तसेच लघु व कुटिर उद्योगाला चालना मिळेल असे विकासाचे मॉडेल तयार करून त्याची अंमलबजावणी प्रमाणिकपणे केली तरच या संकटावर देशाला मात करता येण शक्य होइल व शक्तीशाली अर्थव्यवस्था पुन्हा आपल्याला उभी करता येईल. केवळ विदेशी गुतवणूक दारांची वळवळ आता आपण थांबवायला पाहिजे व स्वदेशी तंत्रज्ञानावर आधारीत स्वदेशी उत्पादनाला चालना मिळेल अशा आर्थिक धोरणाच्या मांडणीला प्राधान्य दिले पाहिजे हाच या संकटावरचा एकमेव उपाय ठरेल असेच म्हणावे लागेल.

बिज संज्ञा : प्रस्तावना, कोरोना व्हायरसचे जागतिक आर्थिक परिणाम , कोरोना संकटाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम , कोरोना संकटकालीन भारतातील बेरोजगारीची स्थिती, निष्कर्ष

प्रस्तावना: कोरोना या संसर्गजन्य विषाणूच्या त्रासदीने संपूर्ण जग ढवळून निघाले आहे. नोव्हेंबर डिसेंबर महिन्यात मध्य चीनच्या वुहान शहरात एका प्रयोगशाळेतून कोरोना व्हायरस (2019-एनसीओव्ही) विषाणूची गळती झाली आणि त्या कोरोना नावाच्या विषाणूने समस्त जगात मृत्युच्या भयाने हाहाकार माजविला व अनेक आर्थिक, सामाजिक, राजकिय, माणसिक व आंतरराष्ट्रिय अशा स्वरूपाचे गंभीर वैश्विक प्रश्न त्या संसर्गजन्य विषाणूने निर्माण केले. संपूर्ण विश्वाची उत्पादनाची आर्थिक साखळीच तुटल्याचे एकंदर चित्र या महामारीने जगात निर्माण केले असून समस्त जगाला महामंदिच्या खाईत लोटले आहे. अनेक तज्ञांनी मंदिची तिघ्रता ही 1929-30 व 2008-9 च्या मंदिपेक्षाही अधिक आहे असे सुतोवाच केले. एवढेच नव्हे तर समस्त विश्वातील मानव जातीच्या अस्तित्वावरच या सुक्ष्म विषाणूच्या संसर्गाने आज प्रश्नचिन्ह निर्माण केले आहे.

अशा महामारीपासून बचाव करण्याकरीता व कोरोना कोविड-19 संसर्गाची साखळी तोडण्याकरीता लॉकडाऊन चा उपाय जगातील सर्व देशांनी अवलंबविला. भारत सरकारने पहिला लॉकडाऊन 25 मार्च ते 14 एप्रिल दुसरा टप्पा 15 एप्रिल ते 3 मे तिसरा टप्पा 4 मे ते 17 मे चौथा 18 मे ते 31 मे आणि 5 वा टप्पात थोडी शिथिलता देउन फक्त कन्टेन्टमेंट झोन करीता 1 जुन ते 30 जुन अशा पाच टप्पात लॉकडाऊन घोषित केल्यामुळे संपूर्ण देशात संचारबंदिची स्थिती उदभवल्यामुळे सर्व व्यवहार ठप्प झाले. त्यामुळे वर्तमान जिवनाची दिशा व एकंदर आर्थिक, सामाजिक, राजकिय, सांस्कृतिक समिकरणेच पार या संकटाने बदलून टाकली आहे.

कोविड-19 ने आर्थिक विश्वाची घडीच पार विस्कटित केली असून त्यातून निर्माण झालेल्या काही आर्थिक समस्यांचे स्वरूप हे नेहमीसारखेच तात्वीक बैठकितले असून त्यामुळे काही नविन अकल्पित प्रश्न व समस्या जगापूढे या महामारीने निर्माण केल्या आहे. जसे की, खनिज तेल निर्मितीत अब्बल कमांकाचे देश जागतिक व्यापार विश्वातील पतमानांकनात ज्यांचे स्थान अग्रक्रमावर होते व ज्यांच्या आर्थिक विकासाचा दर प्रचंड होता अशा विकसित देशापूढे समस्त जगातील देशाचे आर्थिक व्यवहार कोरोना संसर्गाच्या भितीपोटी ठप्प झाल्यामुळे अशा देशापूढे खनिज तेल साठवणूकीची नवी समस्या निर्माण झाली आहे. तेल उत्पादन कंपण्यांचा नफ्यात वजावटिची स्थिती निर्माण झाली आहे. ही बाब आर्थिक विकासाच्या प्रारूपातील कल्पनेच्या पलिकडची आहे. तसेच संपूर्ण उद्योगाचे उत्पादन जवळ-जवळ ठप्प झाले असून कर्मचा-यांना कामाविना वेतन देणे उद्योजकांना जिकरीचे झाले. त्यामुळे कर्मचारी व कामगार वर्गाना कामाविना घरी बसावे लागले. मानवीय श्रम दिनाचा अपव्यव सतत वाढत चालला आहे. लॉकडाऊनच्या घोषणेमुळे जो कामगार वर्ग कामाकरीता शहराच्या दिशेने निघाला होता तो शहरात अडून

पडलेला कामगार वर्ग उलटपायी वाटेल ते प्रयत्न करून आपल्या गावाकडे निघाला आहे. अशी एकंदर आर्थिक विकासाच्या कोणत्याही सिध्दांतात न बसणारी विरोधाभासाची विपरीत स्थिती आज या कोरोना महामारी मुळे समस्त जगात दिसून येत आहे. भारतात 1 जुन 2020 पासून अनलॉकडाऊनला सुरवात झाली असली तरी गावाकडे स्थलांतरीत झालेला जवळपास 20 कोटीच्या वर कामगार मजुर वर्ग आजच्या घडीला शहराकडे कामासाठी जाण्याच्या माणसिकतेत नाही. त्यामुळे उद्योगजगतात एक नवे संकट निर्माण झाले असून उत्पादन निर्मिती ठप्प झाली आहे. ही बाब मानवसंसाधनाचे आर्थिक विकासातील महत्त्व अधोरेखित करणारी आहे.

थोडक्यात, 21 व्या शतकातील ही महाभयंकर घटना म्हणजे राजकिय, आर्थिक, सामाजिक, माणसिक, राष्ट्रिय व आंतरराष्ट्रिय तसेच एकंदर मानवाच्या दैनंदिन जिवनशैलीत आमुलाग्र परिवर्तन घडवून आणणारी महाप्रलयंकारी भुकंप सदृष्यच आहे. ज्याची तिब्रता दुसऱ्या महायुध्दाच्या परिणामापेक्षाही भयंकर आहे असे म्हटले तर ते वावगे ठरू नये.

या समस्येमुळे समस्त जगासमोर व देशासमोर जी आर्थिक, सामाजिक, माणसिक, राष्ट्रिय व आंतरराष्ट्रिय संकटे उभी राहिली आहे. अनेक सर्व्हेक्षण संस्थांच्या व तज्ञांच्या समितीने आपल्या अभ्यासात्मक निरिक्षनातुन जी तत्थे अहवालातुन प्रकट केली आहे त्याचा आढावा या संशोधनात्मक लेखातुन घेण्याचा प्रयत्न केल्या जात आहे.

कोरोना व्हायरसचे जागतिक आर्थिक परिणाम : जगातील एकूण सार्वभौम 231 देशापैकी संयुक्त राष्ट्र संघाच्या आकडेवारीनुसार जगात 197 देशांना मान्यता आहे. या 197 देशापैकी 186 ते 192 देशांना कोरोनाची लागण झाली असून संपूर्ण विश्वालाच या कोरोनाने आपल्या कवेत घेतल्याचे एकूण चित्र आहे. सर्व जग केवळ जिव वाचविण्याच्या धडपडीत असून केवळ आरोग्य सेवा सुविधावरच आपले लक्ष केंद्रित केले असल्यामुळे समस्त जगाची अर्थव्यवस्थेची घडी पार विस्कटल्याची एकंदर स्थिती आज दिसून येत आहे.

कोविड-19 च्या प्रकोपामुळे जागतिक आरोग्य संघटनेने कोव्हीड-19 ला जागतिक साथीचा आजार घोषित केले आहे. याचा आर्थिक विश्वावर होणारा परिणाम दुरगामी स्वरूपाचा आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या व्यापार व विकास परिषदेने (यु.एन.सी.टी.ए.डी.) कोरोनामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेला 1 ट्रिलियन डॉलर एवढे नुकसान होईल असे प्राथमिक अंदाजात म्हटले आहे. जागतिक विकासाचा वेग 0.5 टक्के नी कमी होउन 2020 मध्ये 2 ट्रिलियन डॉलरचे नुकसान होणे अपेक्षित आहे. असा अंदाज व्यक्त केला आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम: जागतिक बँकेने रविवारी दक्षिण आशियातील अर्थव्यवस्थेच्या सद्याच्या स्थितीवर ताजा अहवाल सादर केला आहे या अहवालात 2019–20 मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास दर 5 टक्के इतका राहिल तर, 2020–21 मध्ये या विकास दरात घट होउन तो 2.8 इतका असेल असे भाकित केले आहे. तर, अमेरिकेच्या 'मुडीज' या क्रेडीट रेटिंग संस्थेने 2020 मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास दर 5.3 टक्के राहिल असे भाकित केले होते. परंतु प्रत्यक्षात तो आता 2.5 टक्के इतकाच आहे. सांख्यिकी तज्ञ प्रणव सेन यांनी देखिल भारतिय अर्थव्यवस्थेचा विकास दर 3 टक्केपेक्षा कमी राहिल असे भाकित केले होते. व याचा 2020–21 या वर्षात भारताला 5 लाख कोटी रूपयाचा आर्थिक फटका बसणार असून लॉकडाउनचे आठवडे जसजसे वाढत जातील तसतशी यात आणखी भर पडण्याचे संकेत सेन यांनी दिले आहे.

देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक प्रगती वरून त्या देशाची आंतरराष्ट्रीय बाजारात पत कशी राहिल याचे पतमानांकन अमेरिकेतील 'मुडीज' ही संस्था करते. तीच्या ताज्या अहवालावरून 2021 मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास दर शुन्यावर येईल असे सांगून आंतरराष्ट्रीय बाजारातील पतमानांकनात भारताची घसरण झाल्याचे सुतोवाच केले आहे. याचे दुरगामी दुष्परिणाम भारतातील रोजगार, उद्योग, सेवा क्षेत्रे, अधिकोषण प्रणाली यावर निश्चितपणे येणा-या काळात दिसायला लागेल.

आज जगातील 192 देश कोव्हिड-19 कोरोनाने प्रभावित झाले आहे. भारतातील करोडो कामगार मजुर स्थलांतर करित आहे. संपूर्ण जगभरात एकूण अशीच स्थिती आहे. यावरून संयुक्त राष्ट्रांशी संलग्नीत इंटरनॅशनल लेबर आर्गनायझेशन (आय.एल.ओ.) ने आपल्या अहवालातून मांडलेले निरीक्षण विचारात घेण्यासारखे आणि बेरोजगारीच्या प्रश्नाची तीव्रता व त्याची गंभीरता किती आहे याची कल्पना येण्यास पुरेसे ठरेल. या संस्थेच्या म्हणण्यानुसार कोरोना व्हायरस च्या साथीमुळे अंदाजे 2.5 कोटी रोगगार जातील, कोरोना व्हायरसमुळे लॉकडाउन, कामाचे तास कमी होणे, पगार कपात, या व अशा अनेक बाबीमुळे बेरोजगारी वाढू शकते. याचा सर्वाधिक फटका विकसनशिल देशांना बसेल. 2020 मध्ये अडिच कोटी कामगारांचा अंदाजे 860 अब्ज डॉलर ते 3400 अब्ज डॉलर इतका पगार निघाला असता. पण या कोरोनामुळे त्यांना बेरोजगार व्हावे लागले. त्यामुळे हे पैसे त्यांच्या खिशात जाणार नाही आणि त्यांच्यावर अवलंबून असलेल्या दुकानदारालाही याचा फटका बसेल. बर ज्या रोजगारांना काम मिळत असेल त्यांची सुध्दा स्थिती चांगली असेल काय? याचे उत्तर देतांना आय.एल.ओ. म्हणते या रोजगार मिळणाऱ्या 90 लाख ते 2.5 कोटी इतके लोक वर्किंग पावर्टी मध्ये असतील. याचा अर्थ त्या लोकांकडे काम असेल पण कामातून मिळणारे वेतन दैनंदिन गरजा भागविण्यास पुरेसे नसेल. कोरोना संकट येण्यापुर्वी जगभरात अशा गरीबांची संख्या 1 कोटी 40 लाख इतकी अंदाजीत असावी ही संख्या कोरोनाच्या संकटानंतर दुप्पट

होण्याची शक्यता आय.एल.ओ. ने वर्तविली आहे. यावरून येणाऱ्या काळात दारीद्रयाच्या भिषणतेत निश्चितपणे भयंकर वाढ होणार असल्याचे हे संकेत आहे असेच म्हणावे लागेल.

करोना संकटकालीन भारतातील बेरोजगारीची स्थिती: सेंट्रल ऑफ मॉनेटरींग द इंडियन इकॉनॉमी (सी. एम.आय.ई.) च्या सर्व्हेक्षण अहवालानुसार देशात 2021 च्या एप्रिल महिन्यात 12 कोटी 20 लाख लोकांनी लॉकडाऊनच्या काळात आपला रोजगार गमविला आहे. परराज्यातून शहरात रोगाराकरीता गेलेला 20 कोटीच्यावर कामगार वर्ग उद्योग बंद पडल्यामुळे स्थलांतरीत होत आहे. भारतातील बेरोजगारीचा दर सध्या 27.1 टक्केच्या उच्चांकावर आहे. लॉकडाऊनच्या काळातील हा दर म्हणजे अमेरिकेच्या चार पट अधिक आहे. कोरोना संकटाच्या आधी भारतात 40 कोटी लोकांकडे नौकरी होती ती मागील दोन महिन्यात 28 कोटीवर आली आहे. ही आकडेवारी पाहता 12 कोटी कामगारापैकी ज्यांच्या कुटुंबात दुसरा कमावता कोणीही नव्हता अशा 8 कोटी कामगारावर त्यांच्या कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहाची सर्वस्वी जबाबदारी होती. या लॉकडाऊन मुळे अशा कुटुंबा पुढिल उदरनिर्वाहाचा प्रश्न जटील बनला आहे. 1 जुन नंतरच्या लॉकडाऊन शिथिलतेमुळे भारतातील बेरोजगारीचा दर 23.48 टक्यावर आलेला असला तरी भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा विकास दर येत्याकाळात शुन्यावर जाण्याची भाकिते अनेक तज्ञांनी व मुडिजने या संस्थेने वर्तविली आहे. त्यामुळे भविष्यकाळात भारतातील बेरोजगारीचा प्रश्न आणखी गंभीर रूप धारण करून बेरोजगार व दारीद्रयाची स्थिती आणखी बिकट होण्याचे हे संकेत दर्शविणारी आहे. असेच म्हणावे लागेल.

निष्कर्ष : भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर शक्तिकांत दास यांनी उद्योग क्षेत्र व सर्वसामान्यांना दिलासा देण्याकरीता रेपो रेट कमी केला आहे. त्यामुळे 3.7 लाख कोटी रूपये अर्थव्यवस्थेत येतील असा त्यामागचा तर्क आहे. अर्थमंत्र्यांनी देशातील लघु व कुटिर उद्योगांना संरक्षण देण्याच्या उद्देशाने 200 कोटी रूपया पर्यंतच्या विदेशी गुंतवणूक दारांना देशातील अर्थव्यवस्थेतील गुंतवणूकीला लावलेले निर्बंध या सारखे घेतलेले निर्णय निश्चितपणे दिलासादायक असले तरी उत्पन्न, उत्पादन व वितरण व्यवस्थाच या करोनामुळे पार कोलमडल्यामुळे ते आपल्या उद्देशात कितपत यशस्वी होईल यबाबत शंकाच आहे.

देशापुढे कोरोना व्हायरस च्या संकटामुळे लॉकडाऊनची परिस्थिती ओढविली आहे. याचा परीणाम देशातील संपूर्ण उत्पादन व्यवस्थाच ठप्प पडली आहे त्यामुळे होणा-या नुकसानीचा अंदाज अनेक संस्थानी व्यक्त केलेल्या अहवालातील आकडेवारीनुसार देशाचे आज दररोजचे 35000 कोटीचे नुकसान होत आहे. यानुसार पहिल्या लाकडाऊन काळातील 21 दिवसामध्ये 8 लाख कोटी रूपयाचे नुकसान झाले असा या संस्थांचा अंदाज आहे. मुंबई ही देशाची आर्थिक राजधानी आहे. एकट्या मुंबईतून देशाचा 5 टक्के जी.डी.पी. निघतो यातील बरचस उत्पन्न हे सेवा क्षेत्रातील आहे.इंडिया एक्सप्रेसच्या वृत्तानुसार मुंबईचा सेवा क्षेत्रातील वर्षाचा टर्नओव्हर 4 लाख कोटी इतका आहे. लॉकडाऊनमुळे देशातील छोटे-मोठे

अनेक कारखाने बंद पडले एकंदर पुरवठ्याची साखळीच तुटली थिएटर, फिल्म, पर्यटन, फेरीवाले, चहावाले, असे लहान मोठे सर्वच उद्योग ठप्प झाले एवढेच नव्हे तर आय.पी.एल.सारख्या क्रिकेट स्पर्धा अनिश्चित कालावधीसाठी पूढे ढकलण्यात आल्या. मंदिरे बंद पडली त्यावर अवलंबून असलेला रोजगार बंद पडला अनेकांपूढे उदरनिर्वाहाचा प्रश्न उभा राहिला. एकट्या मुंबईचे महिण्याचे नुकसान 16000 कोटीचे आहे म्हणजेच मुंबई एक दिवस बंद असेल तर तीचे जवळपास 500 कोटीचे नुकसान आहे. देशाच्या राजधानीचेच हे हाल आहे तर तर समस्त देशात या संकटाने किती भयंकर आर्थिक प्रश्न व बेरोजगारीच्या समस्या निर्माण केल्या आहे हे लेखातील आकडेवारीवरून निश्चितपणे लक्षात येईल.

1929-30 व 2008-9 च्या जागतिक अर्थिक महामंदीच्या तिव्रतेपेक्षा कोरोना व्हायरच्या न भुतो न भविष्यती उद्भवलेल्या स्थितीमुळे आलेल्या मंदीची तिव्रता अधिक आहे. या महामंदीच्या काळात अनेक अर्थतज्ञांनी मंदितुन बाहेर पडण्याकरीता अनेक उपाय सुचविले होते. त्यात प्रमुख्याने केन्स यांनी देशाने महामंदितुन बाहेर पडण्याकरीता रस्ते नाल्या खोदने, बाग बगीच्यांची निर्मिती व सौंदर्यीकरण अशा कामावर भर देउन अनुत्पादक सार्वजनिक खर्चात सरकारने मोठ्या प्रमाणात वाढ करण्याचे सुचविले होते. याच्या मागचे कारण म्हणजे अर्थव्यवस्थेत बंद सादृश्य परिस्थिती ओढविल्यामुळे संपत्ती वितरणात निर्माण झालेली अडसर लक्षात घेता दैनंदिन गरजा भागविण्यापुरती सामान्यांपर्यंत उत्पन्नाची साधने पुरविण्याची ती एक सोय होती. परंतु कोरोनामुळे निर्माण झालेल्या आर्थिक समस्येचे स्वरूप अत्यंत वेगळे व अनिश्चित आहे. त्यामुळे हे संकट उद्या लॉकडाउन संपल्याबरोबर उत्पादनाची तुटलेली साखळी तात्काळ सुरळीतपणे सुरु होईल असे समजने योग्य होणार नाही. त्या करीता खालुन वर पर्यंत कसा विकास होईल जेणेकरून सामान्यांची क्रयशक्ती वाढेल अशा विकासाच्या प्रारूपावर आधारीत संरचनात्मक विकासाचे धोरण ठरविणे कमप्राप्त झाले आहे.

भारत हा 6 लक्ष खेड्यांचा देश आहे व 70 टक्के लोकसंख्येचे वस्तीस्थान दुस-या अर्थाने 70 टक्के उपभोक्ता या ग्रामीण भागात राहतो. त्यामुळे जोपर्यंत या लोकांची क्रयशक्ती वाढणार नाही तोपर्यंत अर्थव्यवस्थेला बळकटी येणार नाही हे आपण आधी समजून घेतले पाहिजे ग्रामीण भागाचा विकास व कृषिक्षेत्रात ग्रामीण रोजगार निर्मितीवर भर देणारे संरचनात्मक धोरण तसेच लघु व कुटिर उद्योगाला चालना मिळेल असे विकासाचे मॉडेल तयार करून त्याची अंमलबजावणी प्रमाणिकपणे केली तरच या संकटावर देशाला मात करता येण शक्य होईल व शक्तीशाली अर्थव्यवस्था पुन्हा आपल्याला उभी करता येईल. केवळ विदेशी गुतवणूक दारांची वळवळ आता आपण थांबवायला पाहिजे व स्वदेशी तंत्रज्ञानावर आधारीत स्वदेशी उत्पादनाला चालना मिळेल अशा आर्थिक धोरणाच्या मांडणीला प्राधान्य दिले पाहिजे हाच या संकटावरचा एकमेव उपाय ठरेल असेच म्हणावे लागेल.

संदर्भ

- 1.सेंट्रल ऑफ मॉनेटरींग द इंडियन इकॉनॉमी (सी.एम.आय.ई.) च्या सर्वेक्षण अहवाल
- 2.इंटरनेशनल लेबर आर्गनायझेशन (आय.एल.ओ.) अहवाल
- 3.जागतिक बँकेचा तिमाही अहवाल
- 4.maharashtraatims.com
- 5.orfonline.org
- 6.सकाळ वर्तमानपत्र 3 जून 2020

पर्यावरणस्नेही समग्र आरोग्य धनसंपदा

प्रा. आर. बी. शेंडे,
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
लोकमान्य महाविद्यालय,
वरोरा

आरोग्य धन संपदा या घोषवाक्याचा अर्थ मानवी आरोग्य असा संकुचित न घेता समग्र आरोग्य असा व्यापक अर्थ लक्षात घेणे आवश्यक आहे. अर्थशास्त्राचे जनक अँडम स्मिथ यांनी आपल्या अर्थशास्त्रीय विचारात धनाला खुप महत्वाचे स्थान दिले आहे. त्यांनी भौतिक वस्तूंचा अधिक विचार केला आहे. परंतु आपणास भौतिक वस्तू बरोबरच अभौतिक वस्तूंचा म्हणजे समग्र धनाचा विचार जीवन जगत असतांना करणे अतिआवश्यक आहे. जगात लाखो लोक अवघड कामे स्विकारतात उदा. आई, शिक्षक, समाजसेवक, डॉक्टर, नर्सस आणि अग्निशामकदल अशा अवघड कामांचा स्विकार करणारे लोक पर्यायी संधी नाकारून जग राहण्यायोग्य करण्यास हातभार लावतात. अनेकांच्या व एकापाठोपाठ एक पिढ्यांचा सार्थक योगदानामुळे समग्र आरोग्य नक्की मजबूत बनते. "आपण सर्वजन आश्चर्यकारक तंत्रज्ञान, प्रचंड संपत्ती आणि अमर्याद क्षमतांनी युक्त अशा महाशक्यतांच्या युगात जन्माला आलो असल्याने भाग्यवान आहोत." (डॉ. युनूस) आपण भाग्यवान असलो तरी समग्र आरोग्याची काळजी घेणे अतिआवश्यक झाले आहे. यासाठी सर्वांनी सार्थक कृती करणे आवश्यक आहे. एकूणच समग्र आरोग्याच्या कक्षेत अनेक अडचणी असल्या तरी प्रत्येक व्यक्तीच्या शास्त्रज्ञानाने त्या सोडविता येते.(कोविड – 19 मुळे जगाच्या पाठीवरील जनजिवन व इतरही जिवण विस्कळीत झाले आहे.)

संशोधन समस्या –

भारताकडे नैसर्गिक साधनसंपत्ती बरोबरच लोकसंख्या अधिक आहे. परंतु यात समन्वय न जुळल्यामुळे शाश्वत विकासावर म्हणजेच पर्यावरणावर मर्यादा येत आहे. त्या मर्यादा वाढत आहे. त्यामुळे देशातील मानवी आरोग्याबरोबर कौटोंबिक, आर्थिक, सामाजिक, राजकिय, सांस्कृतिक आणि नैतिक म्हणजेच समग्र आरोग्याचा न्हास होत आहे. कोरोना विषाणू आजार सुध्दा याचाच एक परिणाम आहे. निसर्ग प्रत्येक वेळी दूरस्तीसाठी संधी देत असते या पार्श्वभूमीवर वरील विषयाची निवड व इतरही कारणामुळे विषयाची निवड करण्यात आली आहे.

व्याप्ती आणि मर्यादा –

या शोधनिबंधात समग्र आरोग्याचा विचार करीत असतांना या विषयातील निवडक प्रवाहांचा आढावा घेण्यात आला आहे. शक्यतो अद्यावत माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे. ही या संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा आहे.

संशोधन पध्दती –

या शोधनिबंधासाठी प्रामुख्याने वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करतांना घटक विश्लेषण (Content Analysis) या पध्दतीचा वापर केला आहे. तथ्य संकलणासाठी प्रामुख्याने दुय्यम साधनसामुग्रीचा आधार घेतला आहे. पहिल्या भागात भारताची लोकसंख्या व नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा अभ्यास करण्यात आला आहे. दूसऱ्या भागात समग्र आरोग्यासाठीच्या प्रभावी युक्त्यांचा अभ्यास तर तिसऱ्या भागात समग्र आरोग्याच्या कक्षेत शास्त्रज्ञानाच्या भूमिकेचा अभ्यास तर चौथ्या भागात समग्र आरोग्यात शासनाच्या जादूगार भूमिकेचा अभ्यास करण्यात आला आहे आणि समारोपीय भागात समग्र आरोग्याच्या कक्षेत शास्त्रज्ञानापेक्षा शास्त्रज्ञान वापरणे आवश्यक आहे, याविषयी माहिती आहे.

संशोधनाची उदिष्ट्ये –

- 1) भारतातील समग्र आरोग्य धनसंपदेचा अभ्यास करणे.
- 2) समग्र आरोग्य, आपत्ती आणि विकास यातील परस्पर संबंधाचा अभ्यास करणे.
- 3) समग्र आरोग्याच्या क्षेत्रात विमा आणि प्रतिबंधात्मक उपाययोजनेच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
- 4) सुदृढ समग्र आरोग्यासाठी उपाययोजना सूचविणे.

संशोधनाची गृहीते –

- 1) जागतिक विकासासाठी शाश्वत व सर्वसमावेशक आरोग्य आवश्यक आहे.
- 2) समग्र आरोग्याच्या क्षेत्रात शास्त्रज्ञानापेक्षा शास्त्रज्ञान महत्वाचे आहे.
- 3) समग्र आरोग्य क्षेत्रात विम्याचा आधार तात्पूरत्या स्वरूपाचा आहे.

विषयाचे विश्लेषण –

अ) लोकसंख्या व नैसर्गिक साधनसंपत्ती आणि समग्र आरोग्य –

भारतातील नैसर्गिक साधनधनाचा अभ्यास केला असता असे लक्षात येते की, भारत साधनसंपत्तीबाबत संपन्न व सुदृढ आहे. म्हणून भारताला साधनसंपत्तीबाबत म्हणतात. “भारत हा श्रीमंत देश आहे आणि तिथे गरिब लोक राहतात” भारताच्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीतून विविध वस्तू उदा. फळे, फुले, हवा इ. जनतेला मिळत आहे. परंतू जो मनुष्याचा अतिरेकी वापर वाढला आहे. त्यामुळे विविध धोके आज जरी तयार झाले नसले तरी प्रातिनिधीक धोके उदा. ग्रीन हाऊस परिणाम तयार झाले आहे. प्रातिनिधीक धोके प्रचंड त्रासदायक असल्यामुळे समग्र धोक्यांचा अंदाज सर्वांना तात्काळ येणारा आहे. उन्हाळा दिवसेंदिवस कडक बनत जात आहे. निसर्गाला छान सांभाळल तर निसर्ग आपणाला छान सांभाळेल ही प्रमुख बाब समग्र आरोग्यात सर्वांनी लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

नैसर्गिक साधनसंपत्तीबरोबरच (परस्पर संबंधात) लोकसंख्या अतिमहत्वाचा घटक आहे. भारताचा लोकसंख्येत दुसरा क्रमांक लागतो. (2011 च्या जनगणनेनुसार 121 कोटी) 1804 मध्ये जगाची लोकसंख्या एक अब्ज होती ती आज सात अब्ज च्या पुढे गेली आहे. यातूनच प्रत्येक देशात नागरीकरणाचा प्रचंड वेग वाढत जात आहे. भारताचा सुध्दा याला अपवाद नाही. लोकसंख्येत अतिरिक्त लोकसंख्येऐवजी पर्याप्त लोकसंख्या आवश्यक आहे. त्यामुळे समग्र आरोग्य निर्माण करणे व टिकविणे शक्य आहे.

भारताकडे नैसर्गिक साधनसंपत्ती विपूल आहे. त्याला पर्याप्त लोकसंख्येची जोड मिळाल्यास विकासाचा प्रवाह मोठा बनणारा आहे. तसेच समग्र आरोग्य धनसंपदा गुणक पटीने वाढण्यास मदत होईल.

ब) समग्र आरोग्यासाठी प्रभावी युक्त्या –

बालपणापासून ते म्हातारपणापर्यंत मनुष्याला वेगवेगळ्या भूमिका पूर्ण कराव्या लागतात. त्यामध्ये सैनिक, शेतकरी, सामान्य व असामान्य अशा एकूण सर्वांच्याच भूमिका महत्वाच्या असल्यामुळे सर्वांचे आरोग्य सुदृढ असणे आवश्यक आहे. तसेच मनुष्याबरोबरच सर्व प्राणीमात्रांचे आरोग्य उत्तम असणे आवश्यक आहे. तसेच जमीनीचे आरोग्य, पशूपक्षी यांच्याही आरोग्याचा विचार महत्वाचा आहे. त्याहून पुढे म्हणजे देशाचे आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकिय, नैतिक असे विविध प्रकारचे आरोग्य उत्तम असणे आवश्यक आहे. आज देशाचे आर्थिक आरोग्य धोक्यात जात आहे. अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्या आपल्या देशातील नफा स्वतःच्या खिशात टाकत आहे. इतरही आरोग्य देशातील प्रदर्शनामुळे व बाह्य प्रदर्शनामुळे

धोक्यात जात आहे. अशावेळी सोप्या, सरल युक्त्या वापरणे गरजेचे आहे. मानवी आरोग्यासाठी म्हणजे कुटुंबाच्या आरोग्यासाठी मानवी मन स्वच्छ असणे गरजेचे आहे. स्त्री-पुरुष असा भेद न पाळता, अंधश्रद्धा न जोडता, सकस व सुदृढ संतुलित आहाराच्या माध्यमातून घरातील सभासदांचे आरोग्य चांगले ठेवणे गरजेचे आहे. राजकिय आरोग्यासाठी लोकशाहीतील सर्वात महत्वाचा घटक "मतदार व मतदान प्रक्रिया ही खुप महत्वाची आहे. सांस्कृतिक आरोग्यासाठी जून्या पिढीनी दिलेल्या सार्थक युक्त्यांचा वापर करुन तसेच अपेक्षित बदल वेळोवेळी करणे आवश्यक आहे. नैतिक आरोग्यासाठी विविध राष्ट्रीय, सामाजिक, स्थानिक मूल्ये जोपासने आवश्यक आहे. विविध प्रकारच्या आरोग्यात शिक्षणाचे योगदान महत्वाचे आहे. शिक्षणामुळे बरेचसे अज्ञान दूर होऊन समग्र आरोग्याचा स्तर वरच्या पातळीवर नेणे शक्य आहे.

क) समग्र आरोग्य, आपत्ती आणि विकासात शास्त्रज्ञानाची भूमिका –

सुदृढ आरोग्य, विकास आणि संपत्ती यांचा जवळचा संबंध आहे. आरोग्य सांभाळत असतांना विकास सांभाळणे आवश्यक आहे. तसेच विकास सांभाळत असतांना आपत्तीकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे. समग्र आरोग्य, आपत्ती व विकास यातील आपत्ती दूर करण्यासाठी शस्त्रज्ञान व शास्त्रज्ञान यापैकी शास्त्रज्ञानावर पूर्ण भर देणे आवश्यक आहे. शस्त्रज्ञान यात सोडणे आवश्यक आहे. देशातील अंध, अपंग, वयवृद्ध, तरुण मुले-मुली, असा सर्वच वयोगट विकास भूमिकेत सारखाच महत्वाचा आहे. या व्यूहरचनेतून प्रत्येक वयोगटातील गुणात्मकता वाढविणे अतिशय आवश्यक आहे.

विकासाचा अभाव आपत्ती निर्माण करते आणि विकास नविन धोके निर्माण करीत असल्यामुळे आपत्ती व्यवस्थापणाकडे महत्वाचे लक्ष असणे आवश्यक आहे. नाही तर दशका-शतकापासून मिळविलेला विकास एका क्षणात नष्ट होण्यास वेळ लागणार नाही. आपत्ती व्यवस्थापणातही शास्त्रज्ञान वापरणे अतिशय आवश्यक आहे. पर्यावरणाचे रक्षण हे विकासाकरीता पाया आहे व तो मजबूत करुन विकासाची शाश्वत इमारत बांधणे आवश्यक असल्यामुळे शास्त्रज्ञानाचे समूळ नष्ट करणे आवश्यक आहे व शास्त्रज्ञान वाढविणे आवश्यक आहे. शास्त्रज्ञानामार्फत मिळविलेला विकास सर्वांना आनंद व पूढील दिशा निश्चित करणारा असतो.

समग्र आरोग्याच्या क्षेत्रात विम्याबरोबरच प्रतिबंधात्मक उपायाकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. विमा हा घटक तात्पुरती उपाययोजना असून प्रतिबंधात्मक उपाय कायमची उपाययोजना यावेळी ठरते. कोणत्या आजारात काय करणे आवश्यक आहे याचे पालन आवश्यक आहे. नैसर्गिक किंवा कोणत्याही चुकांमध्ये दुरस्तीच्या संधी असतात त्या ओळखून चूका टाळणे समग्र आरोग्यात महत्वाचे आहे. एकूणच समग्र आरोग्याच्या क्षेत्रात शास्त्रज्ञानापेक्षा शास्त्रज्ञानाला अधिक पाळणे आवश्यक आहे.

ड) शासनाची भूमिका समग्र आरोग्याच्या कक्षेत –

मानवी तसेच आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, नैतिक असे सर्व आरोग्य मिळून समग्र आरोग्य तयार होते. समग्र आरोग्यात सर्व आरोग्य स्वतंत्र्य नसून परस्पर पूरक आहे. प्रसन्न मन, सातत्य, प्रामाणिकपणा, आयातीचे व निर्यातीचे आवश्यक स्रोत, प्रसंगी आत्मनिर्भरता, वितरण, वस्तूंचा दर्जा असे प्रत्येक घटक समग्र आरोग्यात महत्वाचे आहे. शासनाची भूमिका खऱ्या जादूगाराची यात असणे आवश्यक आहे व लोकांचा पाठींबा प्रचंड मिळणे अपेक्षित आहे.

शासन लोकांना मदत करते सोबतच लोक किंवा जनताही सरकारला सार्थक मदत करते. असा आशावादी दृष्टिकोन समग्र आरोग्याच्या कक्षेत लोकांमध्ये व शासनात असणे आवश्यक आहे.

जादूगार खोट्या युक्त्या वापरून आपली कृती पूर्ण करतो व लोकांना आनंद मिळवून देतो. परंतु शासनाला समग्र आरोग्याच्या कक्षेत खऱ्या जादूगाराची भूमिका वटविणे आवश्यक आहे. यासाठी स्वताच्या देशाची अंतिम क्षमता व प्रत्यक्ष क्षमतांचा अभ्यास करून उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. जिथे सरकार काम करण्यास हतबल आहे अशा ठिकाणी गैर-सरकारी संघटनांना प्रोत्साहन दिल्यास व जिथे गैर-सरकारी संघटना हतबल ठरतात अशा क्षेत्रात सरकारने पुढाकार घेतल्यास खऱ्या जादूगाराच्या भूमिकेत वाढ होणारी आहे. समग्र आरोग्याची कक्षा प्रत्येक शतकात वाढत जाणारी आहे. त्यामुळे खऱ्या जादूगाराची भूमिका शासनाने वटविणे आवश्यक आहे व त्यामध्ये लोक सहकार्य प्रचंड मिळणे अपेक्षित आहे.

समारोप –

समग्र आरोग्याची कक्षा प्रत्येक शतकात अधिक विस्तारित होत जात असल्यामुळे ती पर्यावरणस्नेही होणे आवश्यक आहे. “समग्र आरोग्य ही विकासाची आई आहे.” त्यामुळे तसे पावित्र टिकविणे व (शासन व जनतेने) पाळणे अपेक्षित आहे. प्रसन्न मन, सातत्य, प्रामाणिकपणा, इतरही बऱ्याच गोष्टींसाठी समग्र आरोग्याची सुदृढ बांधणी आवश्यक आहे.

समग्र आरोग्याचा प्रवाह मोठा करणे कठीण असले तरी शक्य आहे. त्यासाठी शस्त्रज्ञान व शास्त्रज्ञान यापैकी शास्त्रज्ञानाचा वापर प्रत्येक देशातील मनुष्याकडून होणे आवश्यक आहे आणि शस्त्रज्ञानाला फेकून देणे आवश्यक आहे. एकूणच समग्र आरोग्याच्या कक्षेत अनेक अडचणी असल्या तरी प्रत्येक व्यक्तीच्या शास्त्रज्ञानाने त्या सोडविता येते हे अंतिम खरे आहे.

संदर्भ सूची –

- अर्थब्रम्ह – लोकसत्ता 2017, 2018, 2019
- अर्थसंवाद – मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक, खंड 40, 41
- भारतीय अर्थव्यवस्था (संक्रमण आणि विकास) डॉ. विनायक देशपांडे, हिमालाया पब्लिशिंग, नागपूर 2010.
- कोविड – 19, लॉकडॉऊन एक ते पाच विविध विश्लेषण आणि अनलॉकडॉऊन एक विश्लेषण.

कोविड-19 चा स्थालंतरीत कामगारावर परिणाम

डॉ. सुनंदा के. देशपांडे

समर्थ महाविद्यालय,

लाखनी

Email : sunanda0703@gmail.com

सारांश :-

आज जगभर न भूतो न भविष्यती असे काही वातावरण आहे की, "घर कैद" किंवा "गृहवास" संपूर्ण जगाच्या वाटयाला येईल ही कल्पनाही कोणी केली नसेल. सर्वांच्या मनात भीती व चिंता आहे. सध्या संपूर्ण जग कोरोनाच्या संकटाने ग्रासले आहे. हा विषाणू चीनच्या वुहान शहरातून सगळीकडे पसरला. यावर्षीची चीनची सर्वात मोठी निर्यात "कोरोना विषाणू" होय. असा संतापाचा सूर उमटू लागला आहे.

भारतात 30 जानेवारी 2020 ला पहिला रूग्ण मिळाला आणि सरकारला जाग येवून कामाला लागले. कोरोनाचा प्रभाव संपूर्ण देशात हळूहळू वाढू लागला. त्यावर प्रतिबंध घालण्यासाठी सरकारनी 24 मार्च 2020 पासून टाळेबंदी जाहीर केली. संपूर्ण देशा त्यादिवसापासून ठप्प झाले. या टाळेबंदीचा फटका सर्वांनाच बसला. परंतु सर्वात जास्त हाल स्थलांतरीत कामगारांचे झाले कोविड-19 मुळे बदललेल्या परिस्थितीचा तत्काळ व मोठा परिणाम हातावर पोट असणाऱ्या वर्गाला सर्वाधिक बसला आहे.

बीज शब्द :- गृहवास, घरकैद, कोरोना विषाणू, टाळेबंदी, कोविड-19

प्रस्तावणा :-

सध्या जग कोरोनाच्या संकटाने ग्रासले आहे. हा विषाणू चीनच्या वुहान शहरातून पसरला असला तरी याचा सर्वात जास्त फटका अमेरिकेला बसला आहे. हा विषाणू वुहान शहरातल्या प्रयोगशाळेतून पसरला काय? याचा तपास करण्यासाठी अमेरिकेच्या पथकाला चीनमध्ये जाण्यास परवानगी मागण्यात आली. परंतु चीनने ती फेटाळून लावली. कोरोनाच्या भविष्यातील परिणाम रोखण्यासाठी चीनने याबाबत पारदर्शकता राखली पाहिजे असे अमेरिकेचे म्हणणे खरेच होते. अमेरिकेप्रमाणेच भारतातही कोरोनाचा प्रभाव वाढू लागला त्यावर नियंत्रण करण्यासाठी व उपाय म्हणून टाळेबंदी जाहीर करण्यात आली.

पहिले व दुसरे महायुद्ध असो की भूकंप, पूर यासारख्या नैसर्गिक आपत्ती. मानवी जीवन एवढे हतबल कधी झाले नव्हते. कोविड-19 या विषाणूमुळे संपूर्ण जगच ठप्प झाले आणि कोरोना संकट आरोग्याबरोबरच आर्थिक आपत्ती घेवून आले. राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचा वाटा 9.9 टक्के तर औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा 30.4 टक्के आहे. महाराष्ट्रात साधारणपणे 15 हजार मोठे-मोठे उद्योग असून 4 लाखाहून अधिक लघु व मध्यम उद्योग आहेत. याशिवाय सूक्ष्म उद्योगाची संख्याही मोठी आहे. या उद्योग क्षेत्रावर सुमारे 80 लाख लोकांचा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रोजगार अवलंबून आहे. महाराष्ट्र राज्यात मुंबई आर्थिक राजधानी असल्यामुळे देशातील इतर राज्यातून रोजगारासाठी येणाऱ्यांची संख्याही फार आहे. त्यामुळे राज्यात स्थलांतरीत कामगारांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे. राज्यात टाळेबंदी जाहीर झाल्यानंतर सर्वात मोठा फटका स्थलांतरीत कामगारांनाच जास्त बसला.

संशोधनाचे उद्देश खालील प्रमाणे सांगता येतील –

- उद्देश :-**
- 1) कोविड-19 विषाणूचा अभ्यास करणे.
 - 2) स्थलांतरीत कामगारांच्या स्थितीचा अभ्यास करणे.
 - 3) स्थलांतरीत कामगारांवर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहितके खालील प्रमाणे सांगता येतील –

- गृहितके :-**
- 1) कोरोना विषाणूमुळे सर्व जगच ठप्प झाले.
 - 2) स्थलांतरीत कामगारांना मोठ्या प्रमाणात हाल-अपेष्टा सहन कराव्या लागल्या..
 - 3) स्थलांतरीत कामगार दुर्लक्षित राहिले.

कोविड-19 :-

कोरोना अर्थात कोविड-19 हा आजार नेमका काय आहे आणि सर्व जग याला घाबरून घरात दडी मारून का बसले आहे. तर 2003 मध्ये जगामध्ये एका विषाणूमुळे मोठी साथ पसरली होती. त्याचे नाव होते सार्स-सिक्वियर अक्यूट रेस्पिरेटरी सिण्ड्रोम हा विषाणू कोरोनापेक्षा अधिक घातक होता. परंतु कमी संसर्गजन्य होता. सध्याच्या कोरोना हा त्याचाच जवळचा असावा असे वाटते. हा डिसेंबर 2019 मध्ये प्रथम दिसला. त्याआधी त्याचे नाव नॉवेल सार्स कोव्ही-2 असे ठेवण्यात आले होते. नंतर फेब्रुवारी

2020 मध्ये जागतिक आरोग्य संघटनेने त्याला कोविड-19 असे नाव दिले. कोरोना मधील 'को' व्हायरस मधील 'व्ही' डिसीज मधील 'डी' आणि 2019 मधील 19 हा आकडा वापरून कोविड-19 आले.

हा कोरोना विषाणू सर्दी व पुढे ताप निर्माण करणारा आहे. सर्दी, ताप हा नेहमीचाच आजार आहे. परंतु हा विषाणू माणसाच्या घशात थोडीशी जागा मागतो. त्याला आपण घशात येवू दिले की, झपाट्याने घशाद्वारे फुफ्फुसामध्ये घुसतो आणि फक्त 5 दिवसात संपूर्ण शरीराचा ताबा घेतो. आणि आपला खेळ समाप्त करू शकतो. हे करण्याची त्याची पध्दती फार भयानक आहे.

देशातील टाळेबंदी :-

कोरोनाचा प्रभाव देशात जाणवायला लागल्यापासून त्याचा परिणाम रोखण्यासाठी सरकारने टाळेबंदी जाहीर केली. टाळेबंदीमुळे संपूर्ण जगच ठप्प झाले. सर्व जागच्या जागी राहिले. देशात टाळेबंदीचे जाहीर केलेले टप्पे पुढील प्रमाणे –

पहिला टप्पा	24 मार्च 2020 ते 14 एप्रिल 2020
दुसरा टप्पा	15 एप्रिल 2020 ते 3 मे 2020
तिसरा टप्पा	4 मे 2020 ते 20 मे 2020
चवथा टप्पा	21 मे 2020 ते 31 मे 2020
पचवा टप्पा	1 जून 2020 ते 30 जून 2020

कोरोना विरोधातील सध्याच्या लढाईत तीन बाजू आहेत. (1) साथ कमी करणे (2) अर्थव्यवस्था आधी जीवंत ठेवणे आणि मग रूळावर आणणे आणि (3) स्थलांतरीत मजुरांचा. सरकारी यंत्रणांचे सर्व प्रयत्न पहिल्या दोन बाजूवर केंद्रीत आहेत. तर तिसरी बाजू पूर्ण दुर्लक्षित आहे. वास्तविक तिसऱ्याचा विचार केल्याशिवाय पहिल्या दोघांसाठीचे प्रयत्न उपयोगात येवू शकत नाही. याचे भान सरकारी यंत्रणांनी अजूनही दाखविले नाही.

स्थलांतरीत कामगारांची स्थिती व परिणाम :-

राज्यातील महानगरीत उत्तरप्रदेश, बिहार व इतर आजू बाजूच्या राज्यातून रोजगारासाठी आलेल्या कामगारांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे. टाळेबंदीनंतर महानगरात हजारोच्या संख्येनी कामगार अडकून पडले. या अडलेल्या स्थलांतरीत मजुरांचे काय? सर्वानाच घरी जायची घाई होती. परंतु जाता येत नव्हते. मुख्यमंत्री म्हणायचे "या स्थलांतरीतांनी घरी जाण्याची घाई करू नये आम्ही त्यांची काळजी घेऊ" त्यांचे प्रशासन आहे म्हणून आणि प्रशासकीय मुद्या म्हणून त्यांचेही खरे होते. परंतु कोणत्याही

लहान-मोठया संकटाच्यावेळी आपण आपल्या घरी लवकरात लवकर गेले पाहिजे अशी सर्वांचीच भावना असते आपण केव्हा एकदाचे घरी जातो असेच वाटते. हे मानवी सत्य या कामगारांनाही लागू होते. कारण ते हौस म्हणून गाव सोडून आलेले नसतात. गावी पोट भरता येत नाही म्हणून शहर हा त्याचा पर्याय असतो. परंतु कोरोना सारख्या संकटात पोट भरण्याची हमी मिळत नसेल तर त्यांना शहरात ठेवण्याचे बंधन कशाला घालायचे.

दुसऱ्या टप्प्याच्या टाळेबंदीपर्यंत कोणत्याही कामगाराला सरकारने मदत दिलेली नव्हती. त्याच्या खात्यावर रोख रक्कम जमा झालेली नाही. या कामगारांना फक्त घरी जाण्याची इच्छा होती. आपल्यामुळे गावाला जाण्यासाठी तयार असणाऱ्या स्थलांतरीत कामगारांचे घोळक्यांचे दिशाहीन इकडून तिकडे, डोक्यावर सामान घेवून वणवण फिरत होते. त्यांचा समोर गावाकडे जाण्यासाठी कोणताही पर्याय नसल्यामुळे लहान मुलांना घेवून चालतच गावाला जाण्यासाठी निघाले. या स्थलांतरीतांची दुरावस्था अनेक माध्यामांनी दाखवून दिली. त्यांची दुरावस्था पाहून डोळे भरून येत होते. स्थलांतरीत मजुरांचा प्रश्न चुकीच्या पध्दतीने हाताळला गेला. त्यांना घरी जाण्याची आस होती. अन्न व पाणी मिळत नव्हते. अनेक अडचणी होत्या. त्यामुळे ते हताश होवून मार्गक्रमण करू लागले. पायी जात असताना कोणी रस्त्यातच मरण पावले. कोरोना या विषाणूने मरण्यापेक्षा काहींना अन्न पाण्यापासून मृत्युला कवटाळावे लागले. देशाबाहेरील लोकांना देशात आण्यासाठी जे प्रयत्न करण्यात आले तसे प्रयत्न या मजुरांना गावी पोहचविण्यासाठी करण्यात सरकार अपयशी ठरले. त्यांना अनेक दुदैवी घटनांचा सामन करावा लागला.

सरकारी धोरणामुळे मजुरांवर बेरोजगारीची बेळ आली. टाळेबंदीच्या काळात हयांच्याजवळ असणारी रोकड संपली दवाखान्यावर फुले उधळण्याचा हवाई कार्यक्रम करण्यापेक्षा या मजुरांना घरी पाठविण्याचा खर्च करणे महत्वाचे होते. जेव्हा स्थलांतरीतांना घरी पाठविण्याचा निर्णय घेण्यात आला तेव्हा फार उशीर झाला होता. टाळेबंदीच्या तिसऱ्या टप्प्यात हा निर्णय घेण्यात आला. त्यावेळी अनेक कटकटी होत्या. त्या म्हणजे त्यांची स्थानिक पोलीस ठाण्यात नोंदणी पाहीजे, त्यांचेकडे कोरोना मुक्तीचे प्रमाणपत्र पाहीजे. हे मजूर असे आजार मुक्तीचे प्रमाणपत्र कुठून आणणार. अशा अनेक अडचणीमुळे ते त्रासून गेले होते.

निष्कर्ष :-

वरील संशोधनाच्या आधारे खालील प्रमाणे निष्कर्ष काढण्यात आलेले आहे.

- 1) देशात जेव्हा टाळेबंदी लावण्यात आली. सर्व ठप्प व्हायच्या आधिच या कामगारांना घरी पाठवायला पाहिजे होते. टाळेबंदीच्या तिसऱ्या टप्प्यात त्यांना घरी पाठविण्याचा निर्णय

घेण्यापेक्षा टाळेबंदीच्या आधिच किंवा पहिल्या टप्प्यातच त्यांना घरी पाठवायला पाहीजे होते. जनमत त्यांच्या बाजूने होते.

- 2) सुरुवातीला कोरोनाचा प्रसार पाहीजे तेवढा व्हायला होता. त्यामुळे ते सुरुवातीलाच गावी गेले असते तर कोरोनाचा एवढा प्रसार झाला नसता. कारण रेड झोनमधून ग्रीन झोन मध्ये गेल्यावर ग्रीन झोन मधील रुग्णांची संख्या वाढायला लागली आणि विलीगीकरणाच्या समस्येला सामोरे जावे लागले.
- 3) ज्याठिकाणी साथ सोवळे पाळणे शक्य नव्हते अशा झोपडट्टयामध्ये त्यांचे वास्तव्य असल्यामुळे कोरोनाचा प्रभाव अधिकच वाढला.
- 4) ज्या निवासीगृहात त्यांची व्यवस्था करण्यात आली होती. त्याठिकाणी सोयींचा अभाव होता. सरकाराला यांच्या समस्या हाताळण्यात अपयश आले.
- 5) टाळेबंदीनंतर त्यांना अनेक हाल-अपेष्टा सहन कराव्या लागल्या. त्यांचे खूपच हाल झाले. घरी गेल्यावर विलीगीकरणाची समस्या होतीच.
- 6) ताट वाजवून किंवा दिवे लावून कोरोनाचा प्रसार थांबवता आला नाही हे लक्षात आले. स्थलांतरीत लोकांचा छळ केल्यासारखे त्यांचे परत पाठवतांना अर्ज भरणे, तपासणीची जबाबदारी न घेता वैद्यकीय प्रमाणपत्रे सक्तीची केली हे करूनही त्यांना घरी जाण्यासाठी रेल्वे प्रवासासाठी वाट पाहात बसावे लागले. त्यामुळे रूग्णालयामध्ये, पोलीस ठाणी, रेल्वे स्थानके, बसस्थानक या ठिकाणी गर्दीचे नियंत्रण करणे अवघड झाले. त्यामुळे पोलीसांना त्यांचेवर लाठीमार करावा लागला.
- 7) कोरोनाची मरण्यापेक्षा काही लोक अन्न-पाण्याविणा हाल अपेष्टांनी मृत्यूला जवळ केले. हा रोग देशाच्या काना कोपण्यात जास्त प्रमाणात पसरला असता तर स्थलांतरीत कामगारांची समस्या अधिक महत्वाची ठरली असती.

कोविड-19 ही साथ एक दिवस संपणार आहे. परंतु अशा दुदैवी घटना आपण टाळणार की नाही हा प्रश्नच आहे. देशाच्या पंतप्रधानांनी 31 मार्चच्या मन की बात या कार्यक्रमात 'स्थालांतर आयोग' स्थापण्याचे संकेत दिले. त्याशिवाय ग्रामीण भागातील लोकांच्या आरोग्य गरजा 'आयुष्यमान भारत' या योजनेअंतर्गत पूर्ण करण्याचे सूचित केले. ग्रामीण भागातील लोकांची उत्पादने स्थानिक पातळीवरून जागतिक पातळीवर नेवून 'आत्मनिर्भर भारत' योजने अंतर्गत त्यांना स्वतःच्या पायावर उभे करताना

स्थलांतर रोखण्यासाठी उपाय करण्याचे ठरविले गेले. मात्र त्याआधी स्थलांतरीत मजुरांना त्यांच्या गावी सोडण्याच्या सोयी मध्ये केंद्र व राज्यांकडून उणीवा राहिल्या हे लक्षात येते. या मजुरांना स्थानिक पातळीवरच काम मिळाले असते तर त्यांना आपले गाव सोडून येण्याची गरज नसती. त्यामुळे त्यांना त्यांच्या गावातच किंवा राज्यात काम प्राप्त होणे गरजेचे आहे. निदान त्यांचे हाल झाले नसते. कारण कोरोना विरोधातील संघर्ष दिर्घकाळ चालू राहणार आहे.

संदर्भ :-

- 1) <https://www.bbc.com>
- 2) <https://www.livehindustan.com>
- 3) <https://www.maharashtratimes.com>
- 4) <https://www.m.dailyhunt.in>
- 5) दै. लोकसत्ता – 9मे, 10मे, 2 जून 2020
- 6) <https://www.m.lokmat.com>

कोविड-१९ : स्थलांतरित श्रमिक आणि अर्थव्यवस्था

प्रा. सुलभा स. वागदे

शरदचंद्र कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
बुटीबोरी

प्रस्तावना: चीनमध्ये प्रथम प्रकट झालेल्या कोरोना विषाणूने आजपावेतो जगभरात आपली भयंकर दहशत निर्माण केली आहे. कोरोनाने जगाची घाबरगुंडी उडालीय, कारण त्यावर आजतागायत हमखास इलाज सापडलेला नाही. संसर्गावर लस उपलब्ध न झाल्याने त्याचा प्रसार रोखण्यासाठी त्यापासून लांब राहणे हाच एक पर्याय उपलब्ध आहे. सगळ्यांनी आपला सामाजिक वावर सुरक्षितपणे करण्याचे आवाहन जगातील प्रत्येक देशात करण्यात येत आहे. भारतातही अखेरचा उपाय म्हणून देशभर लॉकडाऊन जाहीर केला गेला. सर्व नागरिकांनी आपापल्या घरातच राहून, वैयक्तिक काळजी घेतल्यास हा संसर्ग होण्याची साखळी तुटेल आणि या संसर्गाने होणारी हानी कमी होईल हा त्यामागचा हेतू होता. लॉकडाऊन सुरू करताना देशातील सामान्यांवर नक्की परिणाम काय होतील याचा विचार करूनच सरकारने लॉकडाऊन जाहीर केला असणार. परंतु यामुळे उपस्थित झालेले प्रश्न गंभीर तर आहेतच शिवाय विचार करायला भाग पाडणारे आहेत.

महामारी चे संकट दिवसागणिक गडद होत असताना आणि नजिकच्या भविष्यकाळात तिच्यावर उपाय सापडण्याची चिन्हे दिसत नसताना डळमळीत झालेली अर्थव्यवस्था कशी तग धरेल हा जटिल प्रश्न तर आहेच पण पारिवारिक पातळीवर बसणाऱ्या तीव्र धक्क्यांची जाणीव देशाला सर्वप्रथम करून दिली ती विवशतेपोटी घर गाठण्यासाठी जीवावर उदार झालेल्या स्थलांतरित श्रमिकांनी. लॉकडाऊनच्या उपाययोजनेचे हे पहिले बळी ठरले. जसजसे लॉकडाऊन वाढत गेले तसे अनेक राज्यात अडकून पडलेल्या श्रमिकांचे प्रश्न बिकट बनले. लॉकडाऊन मुळे सगळे ठप्प झाल्याने हातावर पोट असणारे नव्हे, तर चांगली रोजी मिळवणारे ही संकटात सापडले. अशा अवघड स्थितीत 'गड्या आपुला गाव बरा' या भावनेतून मरायचेच असेल तर आपल्या गावात जाऊन मरू, या टोकाच्या अगतिकतेतून श्रमिकांचे लोंढे हजारो मैलांची पायपीट करीत ओढीने घराकडे निघाले होते.

टाळेबंदीचा आघात: कोरोना संसर्गाची साखळी तोडण्यासाठी देशभरात लॉकडाऊन लागू केला गेला आणि देशातील अनेक शहरांमधील कमावते कैक श्रमिक एका रात्रीत बेरोजगार होऊन रस्त्यावर आले. कामगार आणि मालक लॉकडाऊनच्या एकाच फटक्यात हतबल व निराश झाले. कोट्यावधी कुशल श्रमिक देशोधडीला लागले. काम बंद झालं म्हणून रोजगार मिळणार नव्हता. दररोज हातावर पोट असल्याने उपासमार निश्चित होती. असंघटित, अस्थायी, कंत्राटी कामगार, मजूर, कारागीर, किरकोळ

व्यवसाय करणारे छोटे व्यवसायिक यांच्या अस्तित्वाचा थेट प्रश्न उभा राहिला. शहरात राहिल्यास खाण्याचा भीषण प्रश्न 'आ' वासुन उभा होता. निदान गावाकडे गेल्यास दिवस कंठता येथील असा विचार करून हा दुर्बल घटक मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर करायला लागला. महानगरांमधून, शहरांमधून खेड्याकडे असे हे स्थलांतर होते. दिल्लीतून बिहारात, आंध्रप्रदेशातून राजस्थानात, महाराष्ट्रातून गुजरात व मध्य प्रदेशात असे हे स्थलांतरितांचे तांडेच्या तांडे संपूर्ण कुटुंबाचे ओझे वाहत हजारो किलोमीटर अंतर असहाय्यपणे चालत होते. स्वतःच्या संसारातील तोडकंमोडकं सामान व मुलांना डोक्यावर घेऊन जथ्याजथ्याने जात होते. त्यात गर्भवती महिला, वृद्ध व आजारी आईवडील, लहान मुले इत्यादी जीवावर उदार होऊन परतीला निघाले होते. काही लोक, मुले वाटेतच दगावले. औरंगाबादेतील सटाणा शिवारात पहाटे रेल्वे रुळावर झोपलेले १६ मजूर मालगाडीने चिरडले गेले. कंपनी बंद असल्याने ते घरी परतत होते. या दुर्दैवी घटनेमुळे देश हादरला. वाहन मिळाले नाही म्हणून हे श्रमिक पायी गावाला जात होते पण शेवटी रेल्वेने त्यांचे मृतदेह गावी नेले. पालघर येथे घडलेला प्रसंग तसेच बांद्रा रेल्वे स्टेशनच्या बाहेर 'रेल्वे सुटणार' या अफवेमुळे एकत्रित आलेला जनसमुदाय हे प्रसंगही खूप काही सांगून जाणारे आहे. श्रमिकांच्या दुःखाचा प्रत्येक कोपरा अतीव वेदनांनी भरला असल्याचे जाणवते.

लॉकडाऊन वाढत गेला तसे श्रमिकांचे प्रश्नही तीव्र होत गेले. त्यांच्या मनात सुरक्षिततेची भावना निर्माण करण्यास यंत्रणा कमी पडली. त्यामुळे आपापल्या गावी जाण्यासाठी रणरणत्या उन्हात पायपीट करत, मालवाहू ट्रक-टॅम्पोतून बेकायदा प्रवासी वाहतूक सुरू झाली. गुरा-मेंढराप्रमाणे माणसे कोंबून प्रवास करीत होते. पैसे नसलेल्या श्रमिकांचे तांडे जीव वाचवण्यासाठी जीव धोक्यात घालून महामार्ग, घाटमार्गावर चालत होते. महामार्गावर शेकडो मैल चालून आल्यानंतर तुकडे पडलेल्या चपला, तळपायांची निघालेली सालटे, पावलांना झालेल्या जखमा, खपाटीला गेलेले पोट, अन्नपाण्याशिवाय चालण्याच्या श्रमामुळे शरीराने पुकारलेला असहकार अशा बिकट स्थितीत मजुरांची हतबलता बघणाऱ्यांच्या डोळ्यात अश्रू उभे करणारी होती. हजारो मैल दूर आपल्या गावाकडे पायी जाण्याचे बळ या श्रमिकांना कुठून मिळाले? भूक आणि असुरक्षितता काहीही करायला लावते, हे या प्रश्नाचे उत्तर आहे.

कटू वास्तव: महामारीचा संसर्ग रोखण्यासाठी लॉकडाऊन करणे आवश्यक तर होतेच आणि त्याशिवाय त्यावेळी पर्यायही नव्हता. पण करोना मुळे जसजसे लॉकडाऊन वाढत गेले तसे राज्यभरात अडकून पडलेल्या मजुरांचे प्रश्न बिकट बनले. १३० कोटी लोकसंख्या असलेल्या देशात अचानक आलेल्या संकटावर मात करण्यासाठी हव्या असणाऱ्या पूर्वतयारीच्या अभावामुळे देशात गोंधळाची परिस्थिती निर्माण झाल्याचे दिसून आले. अकस्मात पुकारलेल्या लॉकडाऊनमुळे असे काही घडेल याची सरकारने कल्पनाही केली नसावी. अर्थव्यवस्थेचे गाडे बंद पडू न देता लॉकडाऊनची अंमलबजावणी करताना कोट्यावधी श्रमिकांचा प्राधान्याने विचार करणे शक्य होते. लॉकडाऊन घोषणेच्या चार दिवस आधी श्रमिकांना पूर्वसूचना देऊन त्यांच्या गावी परतण्याची व्यवस्था केली असती, तर ते विश्वासाने गावी गेले असते व त्याच विश्वासाने परतले असते. रस्ते आणि वाहने चालू असतानाच

त्यांना आपापल्या गावी जाता आले असते. आशिया खंडातील बांगलादेश सारख्या मागास देशाने सुद्धा तीनचार दिवसांची पूर्वसूचना देऊन लॉकडाऊनचे व्यवस्थित नियोजन केले. आपल्या देशात रात्रीच्या वेळी केवळ चार तासाची मुदत देऊ लॉकडाऊन जाहीर केला. अशा या नियोजनाअभावी निर्णयाचा जबर फटका मात्र बिचाऱ्या स्थलांतरितांना बसला. एकविसाव्या शतकात आणि तेही राष्ट्रीय आपत्तीच्या काळात सरकारी नियोजन किती वाईट असू शकतं याचा प्रत्यय आला. 'वंदे भारत' योजनेतून जगभरातील भारतीयांना विशेष विमानांनी भारतात आणण्याचे काम ज्या जोमाने होत होते तशीच तत्परता या श्रमिकांबाबत दाखविली असती तर लाखो श्रमिकांचे कौशल्य देशोधडीला लागले नसते. एवढ्या मोठ्या संख्येने श्रमिकानी शहराकडून गावांकडे पलायन करण्याचे जगात दुसरे उदाहरण नाही. लॉकडाऊनमूळे बांधकाम क्षेत्र, औद्योगिक कारखाने, सेवा क्षेत्र, हॉटेल, गॅरेज, कृषी, उद्योग व्यवसाय, खाजगी दुकाने, घरकाम करणारे, हॉकर्स, हमाल, वीटभट्टी कामगार, फेरीवाले, खानावळीतील कामगार इत्यादी संघटित व असंघटित क्षेत्रातील कुशलअकुशल श्रमिकांचे जगणेही जणू 'लॉक' झाले.

स्थलांतरित श्रमिक आणि भारतीय अर्थव्यवस्था:

आज स्वातंत्र्याचा पाऊणशे वर्षांचा टप्पा गाठताना तो अधिकाधिक वेगाने शहरी होत आहे. याकाळात रोजगारासाठी, शिक्षणासाठी कोट्यावधी लोकांनी आपली गावे सोडून शहरांकडे धाव घेतली. शहरांच्या विकासात श्रमिकांचे मोठे योगदान आहे. मात्र विकास हा फक्त जीडीपीतच मोजला जात असल्याने आपल्याकडे विकासातला श्रमजीवीचा सहभाग दखलपात्र सुद्धा असत नाही हा खरा मुद्दा आहे. कोरोनाच्या महामारीनंतर श्रमिकांनी शहरातून पलायन करून गावाकडचा रस्ता धरला तेव्हा केवळ शहरवासीयांना नव्हे तर संपूर्ण देशाला त्यांच्या अस्तित्वाची जाणीव झाली. विवशतेपोटी घर गाठण्यासाठी जीवावर उदार झालेले स्थलांतरित श्रमिक हे लॉकडाऊन उपाययोजनेचे पहिले बळी ठरले. असंख्यांचे रोजगार लुप्त झाले आणि ज्यांचे शिल्लक आहेत त्यांचे उत्पन्न लक्षणीय प्रमाणात घटले. अनेक परिवारांना आपल्या ताटात पुरेसे अन्न असेल याची शाश्वती नाही. परिवार, उद्योगविश्व आणि सरकार हे सर्वच घटक परस्परावलंबी आहेत. उद्योगाला झटका बसला तर रोजगाराला चाप बसून परिवाराचे उत्पन्न घटते. परिवाराची क्रयशक्ती रोडावली की सरकारचा महसूल कमी होतो. पर्यायाने उद्योगांना चेतना देण्याच्या आणि रोजगार निर्माण करण्याच्या सरकारच्या ऊर्जेला लगाम बसतो. थोडक्यात लुप्त रोजगार व थंडावलेला उद्योग यांचा परिणाम सरकारी उत्पन्नावर होतो आहे. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेच्या स्थैर्यालाच धोका उद्भवला आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेपुढे कोरोनाचे मोठेच प्रश्नचिन्ह उभे केलेले आहे. असे एकही क्षेत्र उरलेले नाही ज्याची अर्थव्यवस्था कोरोनाचे उध्वस्त केलेली नाही. सूक्ष्म -लघु -मध्यम असे सारेच उद्योगव्यवसाय ते बँकिंगपासून कृषी क्षेत्रापर्यंत सर्वत्र कोरोनाचे आर्थिक आव्हाने उभी केलेली आहेत. शहरांकडून पुन्हा गावाकडे फिरलेल्या श्रमशक्तीला स्थानिक परिसरातच रोजगार उपलब्ध करून देणे हे अतिशय जिकिरीचे ठरेल. टाळेबंदीच्या परिस्थितीदरम्यान शहरांमध्ये झालेली परवड या असंघटित श्रमिकांनी अनुभवलेली असल्याने हे श्रमिक कधी व किती प्रमाणात पुन्हा एकदा शहरांकडे पावले फिरवतील हे सांगणे आज तरी अवघड

आहे. बांधकाम क्षेत्र, औद्योगिक कारखाने, विविध छोटेमोठे व्यवसाय, सेवा क्षेत्रात श्रमिकांचा तुटवडा जाणवणार आहे, त्यांची उणीव भासणार आहे. बेरोजगारीचे प्रमाण दहाच्या घरातून विशीच्या घरात पोहोचले आहे. उत्पादन, कच्च्या मालाचा पुरवठा, तयार मालाचे वितरण, वाहतूक यांच्या साखळ्या तुटल्याने असंघटित क्षेत्रातील लोकांची उत्पन्नाची साधने निकामी होत आहेत. देशाच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नात पन्नास टक्के पेक्षाही जास्त योगदान देणाऱ्या श्रमीकांवर बेरोजगारीचे संकट ओढवले आहे. वास्तवाचे चटके बसू लागल्याने अर्थव्यवस्था कधी सुरळीत होणार अशी चिंता भेडसावू लागली आहे.

निष्कर्ष: श्रमिक देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा आहेत. त्यांचे देशासाठीचे योगदान दिसून येत नाही. पण त्यांच्याशिवाय कामही पूर्ण होत नाही. आज देशामध्ये विकासाचा जो चकचकाट दिसून येतो त्याच्यामागे या श्रमजीवीच्या श्रमाचे योगदान आहे. आपल्याकडे संघटित क्षेत्रातील रोजगार अल्प असून असंघटित क्षेत्रातील रोजगाराचे प्रमाण मात्र अधिक आहे. लॉकडाऊनमुळे या रोजगारावर परिणाम झाल्याचे सर्वांनाच ज्ञात आहे. कोरोनाच्या पश्चात देशाची आर्थिक व रोजगाराची स्थिती काय असेल हे श्रमिकांच्या स्थलांतरणातून दिसले, त्यामुळे उद्योग आणि रोजगार निर्मितीला चालना देण्यासाठी सुयोग्य धोरण आखणे गरजेचे आहे, तरच या स्थितीवर मात करता येणे शक्य आहे. आज संपूर्ण देश कोरोनाच्या कचाट्यात असताना अर्थव्यवस्था पूर्वपदावर आणण्यासाठी सर्व प्रकारच्या कल्पना विचारात घ्याव्या लागतील. उद्योगधंदे सुरू झाल्यानंतर मनुष्यबळाची चणचण भासणार हे भाकीत सांगायला ज्योतिषाची गरज नाही. साथीच्या रोगातच आता अपुऱ्या मनुष्यबळाची संकटे कशी दूर करणार याचे नियोजन व त्यांची तातडीने अंमलबजावणी ही या वेळेची गरज आहे. तसेच परंप्रांतीय श्रमिकांची वापसी आणि सर्वांनाच रोजगाराची हमी यासाठी युद्धपातळीवर काम करणे आवश्यक आहे. तेव्हाच अर्थव्यवस्था पूर्वपदावर आणणे शक्य होईल.

संदर्भ:

- महाराष्ट्र टाइम्स, दैनिक वृत्तपत्र दिनांक ९, ११, १२ आणि २३ एप्रिल २०२० तसेच दिनांक ४, ५, ११ आणि १७ मे २०२० यातील प्रकाशित लेख.
- लोकमत, दैनिक वृत्तपत्र दिनांक ९ आणि २५ मे २०२० यातील प्रकाशित लेख.

कोविड-19 च्या प्रकोपाचा बँकिंग क्षेत्रावर परिणाम तथा येस बँकेचे पुनरुज्जीवन

डॉ. तात्याजी काशीनाथ गेडाम

सहयोगी प्राद्यापक

नेवजाबाई हितकारिणी महाविद्यालय,

ब्रम्हपुरी जिल्हा- चंद्रपूर

E-Mail : tatyajigedam@gmail.com

प्रस्तावना : जीवन अशाश्वत आहे हे सर्वच ओळखून आहेत परंतु आजच्या वैश्विक कोरोना व्हायरसच्या महामारीमुळे आरोग्याच्या सुरक्षित जीवनाची अनिश्चितता अधिकच तिव्र पणे जाणवू लागली आहे. काही दिवसापूर्वी जगभरातील अनेक देशामध्ये कोविड-19 या विषाणूची लागण झालेले आणि मृत पडलेल्यांचे आकडे हृदयात धडकी भरवणारे आहेत. त्यातून भारताला व महाराष्ट्रातील कोरोना बाधितांचे व त्यामुळे मृत पावलेल्यांचे आकडे पाहिल्यास थोडे बरे वाटत होते. मात्र वर्तमान स्थितीत आपल्या देशातील व महाराष्ट्रातील कोरोना बाधितांची वाढती संख्या पाहता आपणही या जीवघेण्या विषाणू संसर्गात जगाची बरोबरी करण्याकडे निघालेलो आहोत अशी परिस्थिती निर्माण झालेली आहे. संसर्ग रोखण्यासाठी संचारबंधी, कुलूपबंधी (Lockdown) केल्याने सारेच जीवनचक्र थांबले ते किती दिवस थांबवायचे आणि पुन्हा ते सुरू केले तर कोरोना नव्याने चढाई करणार म्हणजे आभाळ फाटल्यानंतर कूटे कूटे ढिगळ लावायचे अशी अवस्था झाली आहे.

कोरोना व्हायरसचे संकट आणि कुलूपबंधीमुळे रिझर्व बँक ऑफ इंडियाने गृहकर्ज व गाडीसाठी कर्ज घेतलेल्यांना ईएमआय देण्यासाठीचा कालावधी तीन महिन्यांनी वाढवून दिला मात्र बँकेने हा ईएमआय तीन महिन्यांनी वाढवून दिला तरी त्यावरील व्याज बँकां घेणारच आहेत. कोविड-19 च्या प्रकोपामुळे किरकोळ व्यापारी, विक्रेत्यांना खेळते भांडवल उपलब्ध व्हावे म्हणून छोटे कर्ज देतांना कोरोना संकटात मुद्रांक विक्री थांबविण्यात आली असल्यामुळे साध्या कागदावर घेतलेले हमीपत्र ग्राहक धरल्या गेले. लॉकडाऊनमुळे जखडून गेलेले अर्थव्यवस्थेचे चाक सुरू करण्यासाठी रिझर्व बँकेने सवलती दिल्या तरी एकही कर्जदार बँके समोर उभा नव्हता त्यामुळे राष्ट्रीयीकृत बँकामध्ये असणारा पैसा कर्ज म्हणून किंवा गुंतवणूक म्हणून वापरला गेला नाही त्यामुळे 7.90 लाख कोटी रुपये रिझर्व बँकेला परत केले. लघू व मध्यम उद्योजकांना बँड बँकेचे लाभ घेता यावेत म्हणून स्टेट बँक ऑफ इंडियाचे अध्यक्ष रजनीश कुमार यांनी 'बँड बँक' चा प्रस्ताव मांडला.

येस बँक ही भारतातील एक खाजगी बँक आहे जीची स्थापना 2004 मध्ये राणा कपूर आणि अशोक कपूर यांनी केली. ही बँक प्रामुख्याने कार्पोरेट बँकेच्या स्वरूपात फुटकळ बँकेसोबत आणि सहायक व्यवस्थापकाच्या स्वरूपात संपती व्यवस्थापनाचे कार्य करते. येस बँकेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी राणा कपूर द्वारे एप्रिल 2018 ते जून 2018 या काळात डीएचएफएल मध्ये अल्पावधी करीता ऋणपत्रात 3700 कोटी रूपयाची गूंतवणूक केली. सीबीआयच्या प्राथमिक तपासानुसार त्या मोबदल्यात कपिल वाधवान आणि धीरज वाधवान यांचे कडून 600 कोटी रूपयाची रिश्वत दिल्या गेल्याचे आढळून आले. त्यामूळे 8 मे 2020 ला सीबीआय च्या विषेश न्यायालयाने कपिल वाधवान, धीरज वाधवान आणि राणा कपूर यांना 10 मे 2020 पर्यंत सीबीआयकडे चौकशि करिता सोपविले. तथा स्टेट बँक ऑफ इंडियाचे माजी मुख्य वित्त अधिकारी प्रशांत कुमार यांना नविन मुख्य कार्यकारी अधिकारी (सिईआ) आणि व्यवस्थापकीय संचालक (एमडी) म्हणून नियुक्त केले..

कोविड-19 चा उगम:-

सर्वात आधि कोविड-19 या आजाराचा पहिला ऋग्ण डिसेंबर 2019 मध्ये चिन मधिल वुहान शहरात आढळून आला. यालाच वुहान कोरोना व्हायरसच्या नावाने देखिल ओळखल्या जातो. हा एक संक्रमित आजार असून तो 2019 नोवेल कोरोना व्हायरस (SARS-CoV-2) या कारणामुळे होतो. भारतात केरळ राज्यात 30 जानेवारी 2020 ला या आजाराचा पहिला ऋग्ण निदर्शनास आला. या कोरोना व्हायरसमुळे उद्भवलेली वैश्वीक महामारी जगातील एकूण 229 देशात व केंद्रशासीत प्रदेशात कमी-अधिक प्रमाणात फैलावलेली असून त्याचे गंभिर परिणाम सर्वांनाच भोगावे लागत आहेत. हे आजार मुख्यतः आधिच ग्रस्त असलेल्या ऋग्णाच्या संपर्कात आल्यामुळे होतो. या रोगाचा विषाणू विशिष्ट नियम पाळून समाजात वावरल्यास होत नाही असा संकेत आहे. परंतू काही असेही ऋग्ण सापडले की ज्यांचा संपर्क पुर्विच ग्रस्त असलेल्या ऋग्णाशी आला नाही. या आजाराचा उद्गम जर चिन मध्ये झाल्याचे वास्तव असल्यास बाहेरील देशातून येना-याना वेळीच लगाम लावला असता तर सध्याची परिस्थिती निर्माण झाली नसती असे बहुतेकांना वाटने साहाजीकच आहे.

कुलूपबंधी (Lockdown):-

कोविड-19 च्या प्रकोपापासून कमित कमी जीवित हानी होईल या दृष्टिकोणातून 11मार्च 2020ला आपल्या देशाचे कॅबिनेट सचिव राजीव गौबा यांनी सर्व राज्य व केंद्रशासीत प्रदेशांना महामारी रोग अधिनियम 1897 च्या तरतुदी लागू केल्याची कायदेशिर घोषणा केली. 14 मार्च 2020 ला मध्यवर्ती सरकारने आपत्ती व्यवस्थापन अधिनियम 2005 नुसार महामारीला ' अधिसुचित विपत्ती (आपदा)' घोषित

केल्यामुळे राज्यांना या व्हायरसच्या विरोधात लढण्यासाठी 'आपदा प्रतिक्रिया कोष' या मधून एक मोठ्या रकमेचा हिस्सा खर्च करण्यासाठी मिळाला.

पंतप्रधान नरेंद्र मोदीजींनी दिनांक 22/03/2020 ला जनता कर्फ्यूचे देशवासीयांना आव्हान केले त्याला शतप्रतिशत उत्तम प्रतिसाद मिळला. त्या नंतर दिनांक 24 मार्च 2020 च्या मध्यरात्री पासून पुढील 21 दिवसाचे दिनांक 14 एप्रिल 2020 पर्यंत पहिले लॉकडाऊन घोषित केले. तथा स्वास्थ्य सेवेकरीता रूपये 15000 कोटीच्या साहाय्याची घोषणा केली. या धनाचा उपयोग ऋग्ण तपासणी सुविधा, पीपीइ किट्स, आयसियु, व्हेंटिलेटर आणि चिकित्सा कर्मचाऱ्यांच्या प्रशिक्षण विकासासाठी करावयाचा होता.या काळात सर्वच निर्माणी प्रक्रिया थांबविण्यात आल्या. दूसरे लॉकडाऊन दिनांक 15 एप्रिल 2020 ते 3 मे 2020 पर्यंत 19 दिवस होते. तिसरे लॉकडाऊन 4 मे 2020 ते 17 मे 2020 पर्यंत 14 दिवस, चौथे लॉकडाऊन 18 मे 2020 ते 31 मे 2020 पर्यंत 14 दिवस आणि पाचवे लॉकडाऊन जाहिर करतांना राज्यांना काही निर्णय घेण्याचा अधिकार देवून 1 जून 2020 ते 30 जून 2020 पर्यंत घोषित करण्यात आलेला आहे. दरम्यान या काळात देशाची सर्वच क्षेत्रात फार मोठी हानी झालेली आहे. तथा आत्मनिर्भय भारत योजने अंतर्गत वेगवेगळ्या क्षेत्रासाठी विशिष्ट पॅकेज देण्यात आलेले आहे.

कोरोना पसरविणाऱ्या देशाला दंड ठोठावण्याची मागणी:-

महासत्ता म्हणून आपले वर्चस्व प्रस्थापीत करण्यासाठी चिनने कोरोना विषाणूची साथ जानिवपूर्वक जगभर पसरवून मानवजातीविरुद्ध घोर अपराध केल्याचा आरोप 'इंटरनॅशनल कौन्सिल ऑफ ज्युरिस्ट्स' ने (आयसीजे) केला या चुकीबद्दल चिनला जबर दंड ठोठावावा अशी मागणी संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवाधिकार परिषदेकडे केली. 'आयसीजे' चे अध्यक्ष आदिश सी. अगरवाल यांच्या मते चिन सरकारने कोरोनाला वेळीच आवर न घातल्याने संपूर्ण जग मंदिच्या खाईत लोटले जावून अब्जावधी डॉलरचे नुकसान झाले आहे व भारतासह अनेक देशात लाखो लोकांवर बेरोजगारीची कुऱ्हाड कोसळली आहे या विषाणूचा प्रसार चिनमध्ये वुहान प्रांत वगळून अन्यत्र झाला नाही पण जगात इतरत्र कसा झाला हे फार मोठे कोडे आहे. या साथीच्या प्रसारामुळे झालेल्या लाखाहून अधिक मृत्यूंबद्दल व संपूर्ण जग ठप्प केल्याबद्दल जिनिव्हा येथिल संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवाधिकार परिषदेने चीन सरकार, त्यांचे लष्कर व वुहान येथिल प्रयोगशाळेला जबाबदार धरावे, अशी मागणी केली. या साथीविषयी जाणीवपूर्वक चुकिची व अर्धवट माहिती देवून चीनने जागतीक आरोग्य संघटनेची दिशाभूल केली. चीनचे हे वर्तन महामारीसंबंधिच्या संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या कराराचा भंग करणारे व तमाम जगातील मानवाधिकाराचे घोर उल्लंघन करणारे आहे.

जागतिक बँकेकडून आर्थिक मदत:-

जागतिक बँकेनी भारताच्या आरोग्य क्षेत्राला एक अब्ज डॉलरची मदत आधिच जाहिर केली होती. तथा कोविड-19 सामाजिक प्रतिसाद कार्यक्रम राबवण्यासाठी जागतिक बँकेने पुन्हा भारताला एक अब्ज डॉलरची मदत मंजूर केली. (1 अब्ज = 100 कोटी, 1 डॉलर = 75 रुपये, म्हणजेच $75 \times 100 = 7500$ कोटी) यातून गरीब व वंचित कुटुंबांना मदत करावयाची आहे. यामुळे कोविड-19 या साथीचा मुकाबला करण्यासाठी जागतिक बँकेनी भारताला दिलेली एकूण मदत 2 अब्ज डॉलर एवढी झाली आहे. जागतिक बँकेचे भारतातील संचालक जुनैद अहमद यांनी सांगितले की, कोविड-19 साथीमुळे कुलूपबंदी लागू करण्यात आली व त्यामुळे देशातील असंख्य लोकांचे रोजगार गेले असून भारतातील टाळेबंदी ही फार मोठी आहे व त्याला पर्यायही नव्हता. भारताला 1 अब्ज डॉलरची मदत देण्यात आली त्यात 550 दशलक्ष डॉलरचे कर्ज 'इंटरनॅशनल डेव्हलपमेंट असोसिएशन'या संस्थेकडून देण्यात आले. 'इंटरनॅशनल बँक ऑफ रिकन्स्ट्रक्शन अँड डेव्हलपमेंट' ही संस्था 200 दशलक्ष डॉलर्सचे कर्ज दिले. याची परतफेडीची मुदत 18.5 वर्षे आहे. याशिवाय परतफेडीसाठी पाच वर्षे अवांतर अवधि दिली जाणार आहे.

कोविड-19 या महामारीचा बँकिंग क्षेत्रावर परिणाम

जागतिक अर्थव्यवस्थेला फटका:-

जागतिक आरोग्य संघटनेने जाहिर केलेल्या कोरोनारूपी वैश्विक महामारीच्या संकटामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेला 5.8 ते 8.8 लाख कोटी डॉलरचा फटका बसेल, असा अंदाज आशियाई विकास बँकेने (एडीबी) ने बांधला आहे. कोरोनाचे उगमस्थान असलेल्या चीनला 1.1 ते 1.6 लाख कोटी डॉलरचे नुकसान हाऊ शकते, असेही आशियाई विकास बँकेने म्हटले आहे. 12 मे 2020 पर्यंत 213 देशामध्ये कोरोनाने थैमान घातलेला होता. या दरम्यान 40 लाख लोकांना कोरोनाची लागण झालेली असून 2.80 लाख लोक मृत्युमुखी पडल्याचे आंतरराष्ट्रीय बँकेने म्हटले आहे. कोरोना संकटाचा सर्वाधिक विपरीत परिणाम दक्षिण आशियाई राष्ट्रांवर होत असून त्यांचे सकल राष्ट्रीय उत्पादन 142 ते 218 अब्ज डॉलर राहण्याची शक्यताही आंतरराष्ट्रीय बँकेने व्यक्त केली. जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या फटक्याची तुलना सकल राष्ट्रीय उत्पादनाच्या 6.4 ते 9.7 टक्क्यांबरोबर करण्यात आली आहे. चीन, भारताचा समावेश असलेल्या दक्षिण आशियाचा विकास दर कोरोनाच्या प्रकोपामुळे 3.9 ते 6.00 टक्के असेल असे भाकित वर्तविण्यात आले आहे. भारतासह पाकिस्तान, बांगलादेश या सारख्या देशामध्ये टाळेबंदीचे कडक पालन होत असल्याने अर्थचक्र स्थिरावणे स्वाभाविक आहे. आशिया व पॅसिफिक भागातील अर्थव्यवस्थेचा फटका 1.7 लाख कोटी डॉलर पर्यंत राहण्याची शक्यता वर्तविण्यात आली आहे.

बँक अधिकाऱ्यांचा कर्ज घेण्यासाठी उद्योजकांना आग्रह :-

कुलुपबंदीमुळे जखडून गेलेल्या अर्थव्यवस्थेचे चाक सुरु करण्यासाठी रिझर्व बँकेने दिलेल्या सवलतीच्या आधारे विविध बँकांमधून 1 लाख 91 हजार 230 प्रकरणांमध्ये 25 हजार 557 कोटी रूपयांचे कर्ज मंजूर करण्यात आले आहे. तसेच बचतगट आणि कृषीपुरक उद्योगांसाठी 2 हजार 658 कोटी रूपये मंजूर करण्यात आले आहेत. असे करतांना एकाही बँके समोर कर्जदार उभा नव्हता हे विशेष. विविध बँकाकडून मंजूर करण्यात आलेले आकडे एका पोर्टलवरून दररोज तपासले जात आहेत. त्यामुळे कर्ज घेता का कर्ज असा आग्रह उद्योजकांकडे सुरु आहे. एका बाजूला जनधन खात्यातून मिळणाऱ्या 500 रूपयासाठीच्या रांगा, सामाजिक अंतर ठेवून कशा हाताळायच्या असा प्रश्न बँक अधिकाऱ्या समोर असतांना 'कर्ज घ्या कर्ज' असा आग्रह केला जात आहे. बँकामध्ये कर्ज देण्यास पात्र खाते आणि पतमर्यादा वाढवून ठेवली जात आहे. विविध बँकाकडून असे कर्ज किंवा पतमर्यादा वाढवून हवी आहे काय, असे काही दूरध्वनी येत आहेत. पण कर्ज मंजूर केल्यानंतर अशा काळात बँका ती कर्जे देतील का, अशी उद्योजकांना शंका आहे. जुने अनुभव लक्षात घेता उत्पादित माल विक्रीची खात्री देणारी कागदपत्रे मागितली जातील. त्यामुळे कर्जाचे आकडे खरे किती यावर शंका घेता येईल. कुलुपबंदीनंतर अशा प्रकारचे कर्ज मिळणे अर्थचक्राला गती देईल, असे सीआयआय या औद्योगिक संघटनेचे मुकुंद कुलकर्णी म्हणाले. अर्थचक्राला गती देण्यासाठी कर्जयोजनेबाबत लघु व मध्यम उद्योग क्षेत्रातील जाणकार आणि उद्योजक मनिष अग्रवाल म्हणाले, 'बँकाकडून आता कर्ज घेण्यासाठी चांगल्या संधी उपलब्ध असल्याचे वारंवार सांगितल्या जात आहे.' कोविड-19 च्या पार्श्वभूमिवर खेळते भांडवल म्हणून मंजूर केलेल्या विशेष सवलती देण्यात आल्या आहेत. पतमर्यादेवर अधिक 10 टक्के रक्कम वाढवून कर्ज देणे तसेच गृहकर्जाची परतफेड करणाऱ्या ग्राहकांना तीन लाख रूपया पर्यंत वैयक्तिक कर्ज अशा योजना बँकाकडून दिल्या जात आहेत. बचतगटांनाही मोठयाप्रमाणात कर्ज मंजूर केले असल्याची आकडेवारी बँकानी केंद्रीय वित्त आयोगाला कळविले आहे. अशा प्रकारे कर्ज उपलब्ध होणे हे अर्थगतिला प्रोत्साहन देणारे असल्याचेही उद्योजक संघटनेचे मुकुंद कुलकर्णी म्हणाले.

बँकांकडून असे आहे कर्ज वितरण :-

लघु व मध्यम उद्योजकांपैकी 25 लाख 62 हजार खाती कर्ज देता येतील अशी आहेत. त्यापैकी 8 लाख 781 अर्ज योग्य असून त्यातील 1 लाख खत्यांची पत मर्यादा वाढीवण्यास मंजूरी देण्यात आली आहे. याशिवाय महिला बचतगटांना तसेच कृषी कर्जही देण्यास बँका तयार असून त्याचे आकडेही वित्त विभागाला कळविल्या जात आहेत.

राष्ट्रीयीकृत बँकानी परत केली रक्कम : -

राष्ट्रीयीकृत बँकामध्ये असणारा पैसा कर्ज म्हणून किंवा गुंतवणुक म्हणून वापरला गेला नाही तर बँका तो पैसा रिझर्व बँकेला परत करतात. त्याला रिव्हर्स रेपो रेट असे म्हणतात. त्यावरील व्याज कमी केल्यानंतरही 7.90 लाख कोटी रूपये राष्ट्रीयीकृत बँकानी रिझर्व बँकेस परत केले आहेत. याचा अर्थ कर्ज घ्यायला कोणीही तयार नाहीत. तरिही कर्ज वाटा असे सांगण्यात येत आहे.

कर्जासाठी साध्या कागदावर हमीपत्र :-

लॉकडाऊनमुळे किरकोळ व्यापारी, विक्रेत्यांचे व्यवसाय अडचणीत आले असून अनेकांना खेळत्या भांडवलाची कमतरता भासवत होती. त्यामुळे छोट्या कर्जाची मागणी बँकाकडे वाढलेली आहे. मात्र टाळेबंदीमुळे मुद्रांकाची विक्री थांबविण्यात आली असल्यामुळे साध्या कागदावर घेतलेले हमीपत्र देखिल ग्राह्य धरले जाऊ लागले. त्यामुळे छोटे कर्ज मागणाऱ्या व्यावसायिकांना दिलासा मिळाला. तथा कुलुपबंदीमध्ये छोटे कर्ज मागणाऱ्यांची संख्या वाढीस लागली. सोने तारण ठेवून कर्ज मागितले जात आहे. त्याकरीता काही बँकाकडून ज्याना तारण किंवा अन्य प्रकारचे कर्ज हवे असेल त्याना मुद्रांकावर व्यवहाराची हमी देण्याबाबत सांगण्यात आले आहे.

अनेकानी बँकाकडून व्यावसायिक कर्ज, गृहकर्ज, वाहन, वस्तु खरेदीसाठी कर्ज घेतले आहे. मागिल अनेक दिवसापासून व्यवसाय बंद आहेत. व्यावसायिकाकडे खेळत्या भांडवलाची अनूपलब्धता आहे. कामगारांचे पगार देणे आहेत. अशा अनेक अडचणीना व्यवसायिकांना सामोरे जावे लागत आहे. रिझर्व बँकेने दिलेल्या सूचने नंतर व्यावसायिक कर्जदारांना रोखपत मर्यादा वाढवून देण्यात आली आहे. ही मर्यादा 25 टक्क्यांनी वाढवून देण्यात आली आहे. रोखपत मर्यादा वाढवून दिल्यामुळे त्यांचे खाते अनुत्पादक (एनपीए) म्हणून नोंद होणार नाही. ज्याना थकीत हप्ते एकदम भरणे शक्य नाही. ते हप्ते बांधून देऊ शकतात. ज्यांचे पगार सुरु आहेत मात्र कुलुपबंदीमुळे काहिंच्या पगारात कपात झाली आहे. अशा कर्जदारांनी बँकांना पत्र दिले तर त्यांचे हप्ते कापले जाऊ शकत नाही. फक्त त्यासाठी कर्ज दाराने बँकांना याबाबतची माहिती एका पत्राद्वारे देणे गरजेचे आहे.

येस बँकेची स्थापना व अधःपतन :-

राणा कपूर हे एक भारतीय बँकर असून येस बँकेचे ते माजी व्यवस्थापकिय संचालक तथा मुख्य कार्यकारी अधिकारी होते. येस बँकेचे पंजीकृत कार्यालय मुंबई येथे आहे. 1980 मध्ये राणा कपूर हे बँक ऑफ अमेरीका येथे एक प्रबंधक म्हणून कार्य केले. 1996 मध्ये एएनजी ग्राइंडलेस इनव्हेस्टमेंट बँक (ANZIB) येथे प्रवेश केला. तेथे 1998 पर्यंत म्हणजे दोन वर्षापर्यंत काम केले. फेब्रुवारी 1995 मध्ये राबोबँकेचा एक दल नविन संधिचा शोध घेण्यासाठी भारतात आला होता. सोबत राणा कपूरही आले

होते तेंव्हा अशोक कपूर आणि हरकीरत सिंह यांनी एक गैर बँकिंग वित्तीय कंपनी आणि एक बँक अशा दोन संयुक्त उपक्रमासाठी त्यांच्या पूढे प्रस्ताव ठेवला. त्या नंतरच्या वर्षात कपूर यांनी भारत, सिंगापूर व नेदरलँड येथे राबोबँकेच्या अधिकाऱ्या सोबत अनेक बैठका घेतल्या 1997 मध्ये एनबीएफसीची स्थापना केली. ज्यात राणा कपूर, अशोक कपूर आणि हरकीरत सिंह या तीन भारतीय भागिदारांनी 9 कोटीच्या इक्विटी शेअर मध्ये गुंतवणुक केली. 2003 मध्ये या तीघांनी 10 मिलियन डॉलरला आपले इक्विटी शेअरची विक्री करून एक बिज कोष तयार केला. 2003 मध्ये भारतीय रिझर्व बँकेकडून येस बँकेची स्थापना करण्यासाठी बँकिंग परवना प्रदान केल्या गेला. 2015 पर्यंत भारतातील हि बँक जागतिक स्तरावर सर्वश्रेष्ठ गुणवत्ताधारक बनविण्याच्या दृष्टिकोणातून येस बँकेची स्थापना झाली. येस बँकेत राणा कपूर यांचा वाटा 26 टक्के अशोक कपूर यांचा वाटा 11 टक्के आणि राबोबँक यांचा वाटा 20 टक्के एवढा आहे. 2008 मध्ये 26/11 च्या दूर्घटनेत अशोक कपूर यांचा मृत्यु झाला. 2005 मध्ये “ अस्ट्रॅंड यंग चा स्टार्च – अप एंटरप्रेन्योर ऑफ द ईयर ” या उपाधिने कपूर यांना गौरविण्यात आले. जानेवारी 2017 मध्ये ब्लूमबर्ग च्या नुसार येस बँकेच्या वाढत्या शेअरच्या मुल्या सोबत कपूर एक अब्जोपती झाले. अनुचित कारभार पद्धती, नियम बाह्य कर्ज वितरण आणि अनुत्पादित कर्ज मालमत्तेचे (एनपीए) वास्तविक स्वरूप लपवून ठेवल्याच्या आरोप असल्यामुळे रिझर्व बँकेने जानेवारी 2019 पासून कपूर यांना आपल्या मुख्य कार्यकारी पदावरून बरखास्त केल्याबाबतच्या आदेशाची घोषणा ऑगस्ट 2018 मध्ये केली. जुलै 2019 च्या टाईम्स ऑफ इंडियाच्या प्रकाशनानुसार ऑगस्ट 2018 पासून येस बँकेच्या शेअरच्या किमतीत 78 टक्क्याच्या गिरावटी सोबत कपूरच्या शेअरचे शुद्ध मुल्य 1 अब्ज पेक्षा अधिक 377 मिलियन पर्यंत गिरावट आली. तथा 8 मार्च 2020 ला प्रवर्तन निदेशालयाने कपूर यांच्या विरोधात मनी लॉन्ड्रिंगच्या आरोपाचा मामला दर्ज करून त्यांना अटक केली.

येस बँकेवर निर्बंध :-

अलिकडच्या काही वर्षात येस बँकेच्या कारभाराविषयी गंभीर प्रश्न व व्यवस्थापकाकडून अनुचित पद्धतीचा अवलंब दिसून आला.त्यामुळे बँकेवरील आर्थिक संकटाचे कारणही समजून आले. प्रचंड मोठ्या बुद्धित कर्जाचे संभाव्य नुकसान भरून काढण्यासाठी, भंडवल उभे करण्याच्या बँक व्यवस्थापनाने सुरु केलेल्या प्रयत्नांना आलेले अपयश हे बँकेची आर्थिकस्थिती निरंतर रोडावत असल्याचे दर्शविणारे आहे. त्यामुळे बँकेच्या ठेविदारांच्या हितरक्षणासाठी 5 मार्च 2020 पासून येस बँकेवर निर्बंध आनत असल्याचे रिझर्व बँकेकडून सांगण्यात आले. त्यानुसार ठेविदारांना 3 एप्रिल 2020 पर्यंत 50,000 रूपये या मर्यादेपर्यंत रक्कम काढण्याची मुभा देण्यात आली. तथा विद्यमान संचालक मंडळ बरखास्त करून त्या जागी स्टेट बँकेचे निवृत्त मुख्य वित्तीय अधिकारी प्रशांत कुमार यांची व्यवस्थापकिय संचालक तथा मुख्य कार्यकारी अधिकारी म्हणून रिझर्व बँकेने नियुक्ती केली.

येस बँकेचे खातेदार हवालदिल :-

येस बँकेवर निर्बंध लावल्यामुळे बँकेच्या खातेदारासह देशाच्या अर्थ क्षेत्रावर पडसाद उमटले येस बँकेच्या देशभरातील 1 हजार 132 या विविध शाखा व एटीएम मध्ये खातेदारांची एकच गर्दी उसळली. त्यांना सुरक्षितता देण्यासाठी पोलीसांना प्राचारण करावे लागले. भांडवली बाजारात भूकंपस्थिती निर्माण झाली. या बँकेत ठेवी असणाऱ्या विदर्भातील आनंद नागरी सहकारी बँक नागपूर, अकोला मर्चन्ट को. ऑपरेटिव्ह बँक, अकोला अर्बन अकोला, वाना सहकारी बँक हिंगणघाट, महिला अर्बन गोंदिया, वर्धा नागरी सहकारी बँक वर्धा, आशीर्वाद महिला नागरी सहकारी बँक वर्धा, यवतमाळ जिल्हा सहकारी बँक, यवतमाळ अर्बन सहकारी बँक, अमरावती जिल्हा परिषद शिक्षक सहकारी बँक, भडारा जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, चंद्रपूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, चिखली अर्बन सहकारी बँक, विदर्भ मर्चंट सहकारी बँकांसह राज्यातील 109 बँकांचे ऑनलाईन व्यवहार टप्पे झाले.

येस बँकेत पिंपरी महापालीकेच्या तब्बल 108 कोटी रूपयाच्या ठेवी आहेत. बँकेला घरघर लगल्याने महापालीकेचे कर्मचारी व लोकप्रतिनिधीमध्ये संभ्रमावस्था निर्माण झाली. नाशीक महापालीका, शिक्षण मंडळ, स्मार्ट सिटी सारख्या कंपन्यांच्या सुमारे 100 कोटीच्या ठेवी येस बँकेत आहेत. तसेच राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाच्या येस बँकेत 191 कोटी रूपयाच्या मुदत ठेवी आहेत. हे सर्व अडचणीत येवून त्यांचा निधी अडकुन पडला या पार्श्वभूमीवर रिझर्व बँकेने खासगी बँकेचा पुनर्बांधणी आराखडा तयार करून सादर केला. त्यानुसार निर्बंध कालावधी पूर्ण होण्यापुर्विच इच्छूक गुंतवणूकदाराला येस बँकेत 49 टक्के हिस्सा घेता येईल. तसेच बँकेवर मुख्याधिकाऱ्यासह व्यवस्थापकिय संचालक मंडळ नियुक्त करता येईल. बँकेवर निर्बंध असलेल्या कालावधित या प्रमाणात हिस्सा घेतल्या नंतर इच्छूक (स्टेट बँक ऑफ इंडिया) गुंतवणूकदाराला ते प्रमाण तीन वर्षात 26 टक्क्यांवर आणावे लागेल अशी अट टाकण्यात आली. 5,000 कोटी रूपयापर्यंत भांडवल आणि मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्यासह चारच सदस्य असलेले संचालक मंडळ बँकेला नियुक्त करावे लागेल. तथा येस बँकेवर रिझर्व बँकेने लादलेले निर्बंध 18 मार्च 2020 च्या सायंकाळी 6.00 वाजल्यापासून हटविण्यात येतील व सामान्य कामकाजाला सूरवात होईल अशी माहिती स्टेट बँकेचे अध्यक्ष रजनीश कुमार यांनी दिली.

बँका बुडत नसतातच:-

आजवर भारतीय बँकिंगच्या इतिहासात कोणतीही खासगी बँक पूर्णपणे बुडाली आणि ठेवीदारांना वाऱ्यावर सोडल्या गेल्याचे उदाहरण नाही. मागील दोन दशकाचा विचार केल्यास घोटाळेग्रस्त ग्लोबल बँकेला 2004 मध्ये ओरिएंटल बँक ऑफ कॉमर्स या सरकारी बँकेत विलिन करून तारले गेले. महाराष्ट्रातील खसगी क्षेत्रातील युनायटेड वेस्टर्न बँकेचा आयडीबीआयने 2006 मध्ये ताबा घेतला. त्यानंतर

2008 मध्ये एचडीएफसी बँकेने सेन्चुरियन बँक ऑफ पंजाब ही संकटग्रस्त खासगी बँक संपादित केली. एचडीएफसी बँकेने त्यापुर्वी टाइम्स बँकेचे अशा तऱ्हेने अधिग्रहण केले होते. जून 2019 अखेर 3,71,160 कोटीची नक्त मालमत्ता असलेल्या येस बँकेचे भवितव्यही सशक्त बँकेतील विलिनीकरणातच दिसून येत आहे.

येस बँकेची पुनर्बांधणी :-

बुडित कर्ज आणि व्यवहारातील अनियमिततेमुळे येस बँकेवर निर्बंध घालण्यात आले होते येस बँकेच्या पुनर्बांधणी योलनेला केंद्रीय मंत्रीमंडळाने मंजूरी दिली. या बँकेच्या खातेदारांचे हित लक्षात घेता केंद्र सरकारने हा निर्णय घेतला. या संदर्भात शासकीय आदेश जारी झाल्यानंतर तीन दिवसात येस बँकेवरील निर्बंध मागे घेतले जातील अशी माहिती केंद्रीय अर्थमंत्री सितारामन यानी दिली. त्याचप्रमाणे येस बँकेच्या पुनरुज्जीवनासाठी रिझर्व बँकेकडून मंजूर आराखडयानुसार स्टेट बँक त्या बँकेचे 49 टक्के भागभांडवल संपादित करणार आहे. असेही सांगितले. रिझर्व बँकेने तयार केलेल्या येस बँकेच्या पुनर्बांधणी आराखडयानुसार तिला तारण्यासाठी 6,200 कोटीहून अधिकच्या निधिची गरज आहे. आगामी तीन वर्षात या बँकेतील गुंतवणुकीसाठी 10,000 कोटी रूपयांची कमाल मर्यादा निश्चित करण्यात आली आहे, प्रत्येकी 10 रूपयेप्रमाणे 100 कोटी समभाग हे आयसीआयसी बँकही घेणार आहे. स्टेट बँक ऑफ इंडियासहित, आयसीआयसी बँक, एचडीएफसी समूह आणि कोटक महिंद्र प्राइम या सारख्या बँकाही पुनर्बांधणीच्या आराखडयानुसार येस बँकेत गुंतवणूक करण्याची शक्यता आहे.

स्टेट बँक ऑफ इंडिया येस बँकेत 49 टक्के गुंतवणूक करणार आहे. मात्र तीन वर्षांच्या मुदतीपर्यंत यातील 26 टक्के गुंतवणूक स्टेट बँक ऑफ इंडियाला काढता येणार नाही. अन्य गुंतवणूकदारांसाठी तीन वर्षांच्या कालावधिसाठी ही तर्यादा 75 टक्क्याची राहणार आहे. 100 शेअर घेणाऱ्या भागधारकांवर मात्र असे निर्बंध राहणार नाहीत. अशा प्रकारे येस बँकेचे पुनरुज्जीवन होणार आहे.

निष्कर्ष:-

संसर्ग रोखण्यासाठी संचारबंधी, कुलूपबंधी केल्याने सारेच जीवनचक्र थांबले. व्हायरसचे संकट आणि कुलूपबंधीमुळे रिझर्व बँक ऑफ इंडियाने कर्ज घेतलेल्यांना ईएमआय देण्यासाठीचा कालावधी तीन महिन्यानी वाढवून दिला. कोरोना व्हायरसमुळे उद्भवलेली वैश्वीक महामारी जगातील एकूण 229 देशात व केंद्रशासीत प्रदेशात कमी-अधिक प्रमाणात फैलावलेली आहे. राज्यांना या व्हायरसच्या विरोधात लढण्यासाठी 'आपदा प्रतिक्रिया कोष' या मधून एक मोठया रकमेचा हिस्सा खर्च करण्यासाठी मिळाला.

कोरोणा साथीविषयी जाणीवपूर्वक चुकिची व अर्धवट माहिती देवून चीनने जागतीक आरोग्य संघटनेची दिशाभूल केली. कोविड-19 या साथीचा मुकाबला करण्यासाठी जागतिक बँकेनी भारताला दिलेली एकूण मदत 2 अब्ज डॉलर एवढी झाली आहे. या महामारीच्या संकटामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेला 5.8 ते 8.8 लाख कोटी डॉलरचा फटका बसला. रिझर्व बँकेने दिलेल्या सवलतीच्या आधारे विविध बँकांमधून 1 लाख 91 हजार 230 प्रकरणांमध्ये 25 हजार 557 कोटी रूपयांचे कर्ज मंजूर करण्यात आले आहे. उद्योजकांनी कर्ज न घेतल्यामुळे 7.90 लाख कोटी रूपये राष्ट्रीयीकृत बँकानी रिझर्व बँकेस परत केले आहेत. साध्या कागदावर घेतलेले हमीपत्र ग्राह्य धरले जाऊ लागल्याने छोटे कर्ज मागणाऱ्या व्यावसायिकांना दिलासा मिळाला.

2003 मध्ये भारतीय रिझर्व बँकेकडून येस बँकेची स्थापना करण्यासाठी बँकिंग परवना प्रदान केल्या गेला. 8 मार्च 2020 ला प्रवर्तन निदेशालयाने कपूर यांच्या विरोधात मनी लॉन्ड्रिंगच्या आरोपाचा मामला दर्ज करून त्यांना अटक केली. ठेविदारांच्या हितरक्षणासाठी 5 मार्च 2020 पासून येस बँकेवर निर्बंध आनत असल्याचे रिझर्व बँकेकडून सांगण्यात आले. येस बँकेवर निर्बंध लावल्यामुळे बँकेच्या खातेदारांसह देशाच्या अर्थ क्षेत्रावर पडसाद उमटले येस बँकेच्या देशभरातील 1 हजार 132 शाखा व एटीएम मध्ये खातेदारांची रक्कम काढण्यासाठी एकच गर्दी उसळली. येस बँकेवर रिझर्व बँकेने लादलेले निर्बंध 18 मार्च 2020 च्या सायंकाळी 6.00 वाजल्यापासून हटविण्यात आले. आजवर भारतीय बँकिंगच्या इतिहासात कोणतीही खासगी बँक पूर्णपणे बुडाली आणि ठेवीदारांना वाऱ्यावर सोडल्या गेल्याचे उदाहरण नाही. स्टेट बँक ऑफ इंडियासहित, आयसीआयसी बँक एचडीएफसी समूह आणि कोटक महिंद्र प्राइम या सारख्या बँकाही पुनर्बांधणीच्या आराखडयानुसार येस बँकेत गुतवणूक करण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे येस बँकेचे पुनरुज्जीवन होणार हे निश्चित आहे.

कोव्हीड – 19 चा कृषी क्षेत्रावर होणारा परिणाम

प्रा. डॉ अनिता वि. महावादीवार

साहाय्यक अधिव्याख्याता

भिवापूर महाविद्यालय,

भिवापूर

Email : mahawadiwar.anita@gmail.com

प्रास्ताविक:

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हणजे कृषी होय. पूर्वी शेती या मुख्य व्यवसायाला केंद्रस्थानी ठेवून इतर व्यवसाय व सेवांची वाढ झाली होती; त्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत खेडे हा घटक बऱ्याच अंशी स्वयंपूर्ण होता. विकसनशील अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये शेतीचे व तिच्या विकासाचे स्थान याबाबत विविध मतमतांतरे ऐकायला मिळतात. परंतु शेतीचे हे महत्त्व नाकारता येणे शक्य नाही. कारण जागतिक लोकसंख्येचा विचार करता अद्यापही बहुसंख्य लोक उपजीविकेसाठी शेतीवर अवलंबून आहेत. मानवाची प्राथमिक गरज-अन्न कृषी क्षेत्रच पूर्ण करते आणि अनेक उद्योगांना लागणारा कच्चा माल पुरविण्याचे काम शेतीतून होते. शेतीच्या विकासाशिवाय अनेक उद्योगांचाही विकास होणे शक्य नाही. एवढेच नव्हे तर खते, अवजारे, कीटकनाशके यासारखे काही उद्योग विकसित होणे शेतीच्या विकासासाठी आवश्यक ठरते. या दोन्हीच्या विकासाचा संबंध पुन्हा दळणवळण व इतर सेवांच्या विकासाशी येतो. म्हणजे या तिन्ही क्षेत्रांचा विकास परस्परांवर अवलंबून आहे. भारतासारख्या देशात मात्र असे दिसून येते की बराच विकास होऊन सुध्दा शेतीमधील परिस्थितीनुसार अर्थव्यवस्थेची गती प्रभावित होत आहे. नियोजनाच्या प्रारंभी जेव्हा शेतीच्या विकासाला कमी महत्त्व दिले तेव्हा त्याचे परिणाम तिसऱ्या योजनेच्या काळात दिसून आले. अलीकडील काळातसुध्दा शेतीमधील उपायांचा परिणाम संपूर्ण अर्थव्यवस्थेवर झाला होता. म्हणूनच दहाव्या पंचवार्षिक योजनेलाही हे मान्य करावे लागले की आपल्या गतिमान विकासासाठी शेतीचा विकास होणे अतिशय आवश्यक आहे.

भारत स्वतंत्र झाला त्यावेळी शेतीचे स्वरूप मागासलेले होते. केवळ जीवन निर्वाहाचे एक साधन म्हणून शेतीकडे पाहिले जात होते. शेतीचे व्यावसायिकीकरण मोठ्या प्रमाणावर झाले नव्हते. अर्थव्यवस्थेत पैशाचा वापर बराच कमी होता. शेतकऱ्यांच्या एकूण उपभोगापैकी 45 टक्के उपभोग हा त्यांनी स्वतःच निर्माण केलेल्या उत्पादनाचा होता. पुढे सरकारच्या प्रयत्नांमुळे तसेच हरितक्रांतीच्या प्रवर्तनामुळे हळूहळू

शेतीकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलू लागला. हेच महत्त्व लक्षात घेतल्यास भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीचे महत्त्व नाकारता येत नाही. अशा या कृषीप्रधान असणा-या भारतात 2020 या वर्षात कोरोना विषाणूचा उद्रेक झाला. आणि संपूर्ण कृषी क्षेत्र या कोरोना विषाणूंच्या प्रादूर्भावाने प्रभावित झाले. जणूकाही आमची ग्रामीण अर्थव्यवस्थाच कोलमडली असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. तेव्हा या कोरोना विषाणूची ओळख करवून घेणे अभ्यासाच्या दृष्टिकोनातून तितकेच महत्वाचे ठरते.

अध्ययनाची उद्दिष्ट्ये:

1. कोरोना विषाणूच्या उत्पत्तीचा अभ्यास करणे.
2. भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीच्या महत्वावर प्रकाश टाकणे.
3. देशातील एकूण लोकसंख्येशी ग्रामीण लोकसंख्येची तुलना करणे.
4. कृषी क्षेत्रावर होणाऱ्या प्रभावांचा अभ्यास करणे.

कोरोना विषाणूची उत्पत्ती व भारतातील प्रवेश:

कोरोना व्हायरस हे कंद आकाराच्या पृष्ठभागाचा अंदाजानुसार मोठा प्लीओफॉर्मिक गोलाकार कण आहेत. व्हायरस कणांचा व्यास सुमारे 120 एनएम (Nanometer) आहे. विद्युत परमाणू सूक्ष्म आलेखमधील विषाणूंचा लिफाफा विद्युतपरमाणू दाट कवच असलेली एक वेगळी जोडी म्हणून दिसून येते. कोरोना व्हायरस हा विषाणूंचा एक गट आहे. या व्हायरसमुळे सस्तन प्राण्यांना आणि पक्ष्यांना विविध रोग होतात. यात गार्गीना व डुकरांना होणाऱ्या अतिसाराचा आणि कोंबड्यांना होणाऱ्या श्वसन रोगांचा समावेश आहे. या विषाणूंचा प्रसार मानवामध्ये श्वसन संसर्गाने होतो. हे संसर्ग बऱ्याचदा सौम्य परंतु संभाव्य प्राणघातक असतात.

कोरोना व्हायरस पहिल्यांदा 1930 च्या दशकात सापडले. जेव्हा संसर्गजन्य ब्रॉन्कायटीस विषाणूमुळे (आयबीव्ही) पाळीव कोंबड्यांना तीव्र श्वसन संसर्ग झाल्याचे दिसून आले. 1940 च्या दशकात माऊस हेपेटायटीस व्हायरस (एमएचव्ही) आणि ट्रान्समिसिसबल, गॅस्ट्रोएन्टेरिटिस व्हायरस (टीजीईव्ही) आणखी दोन प्राणी कॉर्नोव्हायरस अलग ठेवण्यात आले. 1960 च्या दशकात मानवी कोरोनाव्हायरस सापडले. सर्वात आधी अभ्यास केलेला सामान्य सर्दी असलेल्या मानवी रुग्णांद्वारे होतो. ज्याला नंतर मानवी कोरोनाव्हायरस 229 इ आणि ह्युमन कोरोना व्हायरस ओसी 43 ओसी असे नाव देण्यात आले. माणसामध्ये सार्स-सीओव्हीए 2003 मध्ये एचसीओव्ही एनएल 63, 2004 मध्ये एचकेयू 1, 2012 मध्ये मेर्स-सीओव्ही आणि 2019 मध्ये एसएआरएस-कोव्ह-2 यासह इतर मानवी कोरोना व्हायरस ओळखले गेले. यापैकी बहुतेकांना श्वसनमार्गाच्या गंभीर आजारांचे संक्रमण होते.

कोरोना व्हायरसच्या संसर्गाची लक्षणे:

कोरोनाची सर्वात सामान्य लक्षणे म्हणजे ताप, थकवा आणि कोरडा खोकला. काही रुग्णांना वेदना, अनुनासिक रक्तसंचय, वाहणारे नाक, घसा खवखवणे किंवा अतिसार होऊ शकतो. ही लक्षणे सहसा सौम्य असतात आणि हळूहळू सुरु होतात. काही लोकांना संसर्ग होतो पण त्यांच्यात कोणतीही लक्षणे दिसत नाहीत. आणि त्यांना बरे वाटत नाही. साधारण 80% लोक विशेष उपचार न घेता या आजारातून बरे होतात. कोरोना होणाऱ्या प्रत्येक 6 पैकी 1 व्यक्ती गंभीर आजारी पडते. आणि तिला श्वास घेण्याचा त्रास होतो. वृद्ध लोक आणि उच्च रक्तदाब, हृदयरोग किंवा मधुमेह यासारख्या मूलभूत वैद्यकीय समस्या असलेल्या लोकांना गंभीर आजार होण्याची शक्यता असते.

2019–2020 मधील कोरोनाचा प्रवास:

2019 मध्ये कोरोना व्हायरसचा एक उपप्रकार चीनमधील वूहान शहरात आढळून आला. यालाच कोव्हीड –19 असे नाव देण्यात आले. सुरुवातीस वुहान व आसपासच्या प्रदेशात पसरलेला हा विषाणू त्याच्या इतर उपप्रकारांपेक्षा अधिक तीव्रतेचा असून याने रोग्यांच्या मरण्याचे प्रमाण मोठे आहे. 13 मार्च, 2020 अखेर जगात 1,32,758 जणांना या आजाराची लागण झाली असून एकूण 4955 जणांचा मृत्यू झाला आहे. एकूण 122 देशांमध्ये या आजाराचा प्रसार झाला आहे. चीनमधील हुबे प्रांतात या आजारामुळे सर्वाधिक बळी गेलेले आहेत. हुबे प्रांतातील वूहान शहरातून या विषाणूची लागण सुरु झाली .6 एप्रिल, 2020 अखेर जगात एकूण 67,594 जगांचा मृत्यू झाला आहे. यापैकी युरोपीय देशात 49,479 तर अमेरिकेत 9680 मृत्यू झाले आहेत. जून महिन्यातील आकडेवारी बघितल्यास आणखी वाढलेलीच दिसेल. पुढे हळुहळू या कोरोना विषाणूने भारतातील केरळ राज्यात प्रवेश केला. आणि संपूर्ण भारतभर या कोरोनाने विळखा घातला. हळुहळू महाराष्ट्रातील पुणे शहरात कोरोनाने प्रवेश केला. आज महाराष्ट्रात मुंबईमध्ये सर्वात जास्त कोरोनाबाधितांची संख्या असलेली दिसून येते. आधीच जेमतेम साधारण वाटचाल करणाऱ्या या अर्थव्यवस्थेचे सर्वच क्षेत्र प्रभावित केले. यातून कृषी क्षेत्र सुध्दा सुटले नाही. अर्थव्यवस्थेचे हे प्राथमिक क्षेत्र आहे. या प्राथमिक क्षेत्रात शेतकरी, शेतमजूर यांचा समावेश होतो. कसेबसे उमेदीने जगणारा आमचा हा शेतकरी कोरोनाच्या आगमनामुळे अगदी हवालदिल झालेला दिसतो. वर्तमानातील कोरोनाच्या घेतलेल्या आढाव्यावरून देशातील 4 जून, 2020 पर्यंतची आकडेवारी बघितल्यास असे दिसून येते की, देशात एकूण कोरोना बाधितांची संख्या ही 1,06,737 असून 1,04,107 कोरोना मुक्त झाले. तर कोरोनामुळे मृत्यु पावलेल्यांची संख्या 6075 असल्याची दिसून येते. कृषी अर्थव्यवस्था असणाऱ्या या भारत देशातील प्रभावित झालेले कृषी क्षेत्र बघता एक चिंतनीय बाब आहे असेच म्हणावे लागेल. कारण देशाच्या एकूण जीडीपीतील कृषीचा हिस्सा 14.3% आहे तर महाराष्ट्रात हेच प्रमाण 13% आहे. देशात असणाऱ्या

एकूण लोकसंख्येच्या 50% लोकसंख्या ही कृषीवर अवलंबून आहे. तर महाराष्ट्रात सुध्दा कृषीवर अवलंबून असणाऱ्यांचे प्रमाण जवळ जवळ असेच आहे. याशिवाय उर्वरित महत्व आहेत ते वेगळेच.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीचे महत्व:

1.राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीचा हिस्सा:

केंद्रीय सांख्यिकी संघटनेद्वारा उपलब्ध असलेल्या आकडेवारीवरून स्पष्ट होते की, देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यावर 1950-51 ते 1960-61 या दशकात देशाच्या एकूण उत्पादनात शेती उत्पादनाचा वाटा 52 टक्के ते 55 टक्के या दरम्यान होता. परंतु सद्यस्थितीत मात्र देशाच्या एकूण उत्पादनात शेती उत्पादनाचा वाटा कमी झाला असला तरी शेतीच्या मानाने उद्योग किंवा सेवा क्षेत्राचा हिस्सा अद्यापही कमी आहे.

2. भारतीय शेती व रोजगार:

भारतात अजूनही जवळपास दोन-तृतीयांश लोकांना पोसणारा शेती हा व्यवसाय आहे. भारतात शेतीवरील हे अवलंबित्व घटण्याची प्रवृत्ती असली तरी हा घटण्याचा वेग मात्र कमी आहे. अमेरिका, फ्रांस, ऑस्ट्रेलिया या विकसित देशांच्या तुलनेत अल्पविकसित देशात शेतीत कामावर असणाऱ्यांची टक्केवारी जास्त असते. हेच विधान भारतालाही लागू आहे.

3. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात शेतीचे महत्व:

प्राथमिक क्षेत्राशी संबंधित अशा परंपरागत वस्तूंचे निर्यातीमधील महत्व कमी झालेले दिसते. चहा, कॉफी, तंबाखू, मसाल्याचे पदार्थ, काजू, ताग, सुती वस्त्र इ. शेतीमालाची व त्यापासून बनलेल्या वस्तूंची निर्यात अजूनही महत्वाची असून त्यापासून देशाला बहुमूल्य असे परकीय चलन प्राप्त होत आहे. त्यामुळे आर्थिक विकासाला आवश्यक असलेल्या यंत्रासामुग्रीची व कच्च्या मालाची आयात करता येते.

4. आर्थिक नियोजनात शेतीचे महत्व:

अजूनही भारतीय अर्थव्यवस्थेची समृद्धी ही बरीचशी शेतीच्या संपन्नतेवर अवलंबून आहे. शेती हा भारतातील वाहतूक व्यवस्थेचा मुख्य आधार आहे. कारण रेल्वे व रस्ते यांचा बहुतांश वापर हा शेतमालाच्या ने-आण करण्याकरिता होतो. आंतरप्रादेशिक व्यापारातील वस्तू या प्रामुख्याने शेतीच्याच आहेत. शेतीचा हंगाम चांगला झाल्यास शेतकऱ्यांजवळ पैसा येतो. अर्थातच त्यांची कयशक्ती वाढते. यामुळे उद्योग क्षेत्रातील वस्तूंची मागणी व किंमती वाढतात. परिणामतः उद्योगक्षेत्राची प्रगती होवू लागते.

परंतू अजूनही उद्योगक्षेत्रातील दरडोई उत्पादकतेच्या मानाने शेती क्षेत्रातील दरडोई उत्पादकता कमी आहे. यासाठी कृषीविकास अनिवार्य आहे. आर्थिक विकासात शेती विकासावर अधिक भर द्यावयास हवा.

5. औद्योगिक विकासाला शेतीची मदत:

देशाच्या कृषि विकासावरच औद्योगिक विकास हा अवलंबून आहे. विविध उद्योगांना लागणारा कच्चा माल शेतीतून पुरविल्या जातो. शेतीला आदाने पुरविणारे व शेतीउत्पादनाचा कच्चा माल म्हणून वापर करणारे उद्योग यात येतात. विकसनशील देशातील ग्रामीण भागाच्या परिवर्तनाचे एक महत्वाचे साधन म्हणजे शेती उद्योग होय. सुती व ताग कापड उद्योग, साखर, वनस्पती इ. उद्योग शेतीवर अवलंबून आहेत. बहुतांश लघु व कुटीर उद्योगांना आवश्यक कच्चा माल शेतीतूनच मिळतो. शेती व उद्योग यातील हा संबंध सेवाक्षेत्रालाही चालना देणारा ठरतो. कच्चा मालाच्या वाहतुकीमुळे अनेक सेवांना भरीव मदत होते. अशाप्रकारे शेती हे क्षेत्र औद्योगिक प्रगतीचा आधारस्तंभ ठरतो.

शेती व्यवसायाच्या आधारावर ग्रामीण औद्योगिक विकास झाल्यास ग्रामीण भागातील बेकारी नष्ट होवून देशातील आर्थिक विषमता कमी होवून अर्थव्यवस्था संतुलित राहण्यास मदत होते. एकविसाव्या शतकातील भारताचा उल्लेख 'नव-औद्योगिक देश' असा केला जातो. नव-औद्योगिक याचा अर्थ अमेरिकेसारखे जे निवडक औद्योगिक देश आहेत त्यांच्या पाठोपाठ असणाऱ्या मोजक्या देशांमध्ये आपली गणना होते आहे. विकासाचा वेग असाच राहिल्यास 2030 पर्यंत हा देश औद्योगिक देश म्हणून ओळखला जाऊ शकतो. भारताच्या या नवीन चेहऱ्याचा अर्थ असा की भांडवली वस्तू, टिकावू व इतर उपभोग्य वस्तू, अभियांत्रिकी उत्पादने, आधारभूत संरचना क्षेत्र, माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्र, अवकाश संशोधन साहित्य इत्यादी क्षेत्रांमध्ये आपली देशी क्षमता वाढली असून अनेक बाबतीत आपण निर्यातही करीत आहोत ही सर्व प्रगती महानगरांमध्ये आणि मोठ्या शहरांमध्येच झाली. म्हणजे आपला 'नव-औद्योगिक' हा दर्जा मुख्यत्वे शहरांशी निगडित आहे, व त्यांची प्रगती स्पष्टपणे दिसते.

प्रश्न असा आहे की प्रगती झालेली किंवा होत असलेली ही शहरे म्हणजे संपूर्ण देश आहे काय? या शहरी विभागाच्या तुलनेत ग्रामीण विभाग किती आहे व त्याच्या विकासाची स्थिती कशी आहे? ज्यावेळी भारत विकासात अतिशय माघारलेला होता तेव्हापासून आजपर्यंत देशाची बहुसंख्य जनता ग्रामीण भागातील आहे. औद्योगीकरणामध्ये पुढे जाऊनही हे वास्तव फारसे बदललेले नाही.

तक्ता क्र. 1

शहरी-ग्रामीण लोकसंख्या

वर्ष	लोकसंख्या(कोटीत)		एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण(टक्क्यात)			
	ग्रामीण	शहरी	एकूण	ग्रामीण	शहरी	एकूण
1911	22.04	2.56	24.60	89.6	10.4	100.0
1951	29.87	6.24	36.11	82.7	17.3	100.0
2011	83.30	37.70	121.0	68.84	31.16	100.0
2026 (प्रकल्पित)	93.20	46.80	140.00	66.57	33.43	100.0

स्त्रोत: कृषी आणि ग्रामीण अर्थशास्त्र

1911 ला भारताच्या एकूण लोकसंख्येचा 89.6 टक्के भाग ग्रामीण होता. नियोजनाच्या प्रारंभी म्हणजेच 1951 ला हे प्रमाण 82.7 टक्के होते. तर 2011 या वर्षीच्या जनगणनेनुसार भारताची 68.84 टक्के लोकसंख्या ग्रामीण आहे. लोकसंख्या –प्रकल्पनाद्वारे असे निदर्शनास येते की, 2026 यावर्षी देशाच्या ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण 66.57 टक्के राहिल. याचाच अर्थ असा की भारतातील शहरीकरण एका शतकात केवळ 21 प्रतिशतने वाढले आहे. कोवीड – 19 च्या काळात सरकारकारने जरी कृषी क्षेत्रावर बंधने आणली नव्हती तरीपण उद्भवलेल्या इतर परिस्थितीमुळे आपोआप या क्षेत्रावर तसेच ग्रामीण जनतेवर त्याचा परिणाम निश्चितच झालेला दिसून येतो.

यावरूनच देशातील ग्रामीण जनता तसेच कृषी क्षेत्रावर होणारा प्रभाव लक्षात घेणे गरजेचे ठरते.

कोरोना विषाणुच्या प्रादुर्भावामुळे कृषी क्षेत्रावर होणारा परिणाम:

1. कृषी व्यवसायावर झालेला परिणाम:

भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे 58 टक्के हिस्सा हा शेतीवर अवलंबून आहे. कोरोनाच्या उद्रेकामुळे महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांचे पूर्ण व्यवहार ठप्प पडल्याने शेतकऱ्यांचे आर्थिक नियोजन बिघडले. लॉकडाऊनमुळे आठवडी बाजार बंद असल्याने तो प्रभावित झाला आहे. संचारबंदीमुळे सी व्हिटेमिनसाठी उपयोगात आणले जाणारे व तोडणीला आलेली लिंब हे फळ देखील सोलापूर जिल्ह्यातील बार्शी तालुक्यातील मालवंडी या गावातील शेतकऱ्याला कोरोना विषाणुमुळे शेतातच टाकून देण्याची वेळ आली. कोरोना विषाणूने हाहाकार माजविल्यानंतर द्राक्ष उत्पादक शेतकऱ्यांची निर्यात बंद झाली. पोटच्या पोरसारखी सांभाळलेली द्राक्ष बाग तोडायला मजूर नाही, बाजारात न्यायला व्यवस्था नाही म्हणून

बागायतदाराने स्वतःच्या हाताने आपली बाग तोडून टाकली. संचारबंदीमुळे व नाशवंत असल्याने आंब्याचे उभे पीक समोर असताना ग्राहक नसल्यामुळे आंबा उत्पादक शेतकरी अडचणीत सापडला. संचारबंदीमुळे व नाशवंत असल्याने आंब्याचे उभे पीक समोर असताना ग्राहक नसल्यामुळे आंबा उत्पादक शेतकरी अडचणीत सापडला. कापूस मकाची खरेदी बंद झाल्याने विक्रीअभावी घरात पडून असलेल्या कापसात पिसवा झाल्यामुळे शेतकरी हैराण झाले. टिबक सिंचनाद्वारे टरबुज काकडी, टोमॅटो आदी पिके घेतली जातात त्यासाठी मोठा खर्च केला जातो. ही पिके निघण्याच्या काळातच कोरानाची साथ पसरल्याने शेतात तोडणीअभावी खराब झाली.

2. फुलशेतीवर झालेला परिणाम:

हरित क्रांतीनंतर पारंपारिक विचारसरणी असणाऱ्या आमच्या शेतकऱ्याने अन्नधान्य, फळे तसेच तेलबियांसोबतच फुलशेतीचा प्रयोग करण्याचे ठरविले. परंतु बाजारपेठेत फुले नेणार तेवढ्यात या कोरोनाने देशात प्रवेश केला. आणि शेतकऱ्यांची स्वप्ने धुळीस मिळाली. फुलांना ग्राहक तसेच योग्य बाजारपेठ न मिळाल्याने फुलशेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांनी शेतीतून निघालेली फुले उकिरड्यावर फेकून दिलीत. आधीच अडचणीत जीवन जगणाऱ्या शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती आणखीनच खालावली.

3. निर्यात कमी:

कृषी व्यवसायात येणाऱ्या विविध अडचणींमुळे कृषीक्षेत्रातून होणारी निर्यात कमी झाल्याने विदेशी व्यापारात निर्यातीचे प्रमाण कमी असल्याचे दिसून येते.

4. विदेशी चलन कमी:

निर्यातीचे प्रमाण कमी झाल्याने देशाला मिळणाऱ्या विदेशी चलनाचे प्रमाणही बरेचसे कमी झालेले दिसून येते.

5. आर्थिक स्थिती खराब:

कोवीड-19 मुळे कृषी क्षेत्रावर झालेल्या प्रतिकूल परिणामामुळे आधीच दारिद्र्यात जीवन जगणाऱ्या शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती आणखीनच खालावली. भूमीहीन मजुर तसेच कृषी व्यवसायाशी संबंधित इतर घटकांनाही या काळात विनामजुरी जीवन जगण्याची वेळ आल्याने त्यांची आर्थिक स्थिती अधिकच खालावलेली दिसून येते.

6. शेतीच्या येणाऱ्या हंगामावर परिणाम:

मे, जून, जुलै हा कालावधी शेतीच्या दृष्टीने अतिशय उपयुक्त असणारा कालावधी होय. या काळात शेतीच्या येणाऱ्या नवीन वर्षात घेण्यात येणाऱ्या पीकांची पूर्वतयारी याच काळात करण्यात येते. परंतु कोवीड-19 मुळे शेतकऱ्यांना मजुरांपासून तर खतांपर्यंत ज्या आवश्यक सोयीसुविधा काळात उपलब्ध व्हायला पाहिजे ते न मिळाल्याने त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे.

7. विपणनाची सुविधा उपलब्ध नसणे:

शेतीतून निघालेल्या उत्पन्नाला योग्य किंमत मिळावी यासाठी त्याला विविध बाजारपेठांचा शोध घ्यावा लागतो. पूर्वीपेक्षा आज आमचा शेतकरी बराचसा जागृत झालेला आहे. परंतु नेमके कृषीमाल विकण्याच्या कालावधीतच लॉकडाऊन सुरु झाल्याने दळणवळणाच्या सुविधा नसल्याने त्याला आपला शेतीमाल योग्य बाजारपेठेत नेऊन विकता आला नाही. याचा परिणाम त्याच्या पुढील हंगामाच्या पैशाच्या तरतुदीवर झालेला दिसून येतो.

निष्कर्ष:

अशाप्रकारे कोवीड-19 या महामारीच्या देशातील प्रवेशामुळे कृषिक्षेत्रावर जरी शासनाने विविध बंधने लादली नसली तरी, कृषी व्यवसायाशी संबंधित अनेक गतविधींवर त्याचा आपोआपच परिणाम झालेला दिसून येतो. तेव्हा या परिणामाची तीव्रता कमी व्हावी यासाठी देशातील कृषी विद्यापीठांनी पुढे येऊन शेतकऱ्यांना कृषीपुरक तसेच आधुनिक तंत्रज्ञानाने युक्त शिक्षण व प्रशिक्षण देऊन कृषी पुरक उद्योग करण्यास प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे. जेणेकरून कोवीड-19 सारख्या महामारीतही आमचा शेतकरी येणाऱ्या अडचणींना सामोरे जाऊ शकेल. तसेच कृषिक्षेत्रात सतत नवनवीन संशोधने होऊन ती संशोधने ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांपर्यंत कसे पोहोचेल याचेही चिंतन करणे गरजेचे आहे. कारण शेतकरी हा आमचा अन्नदाता आहे. दोन वेळेचे जेवण आम्हाला कृषीमधूनच मिळणार आहे. हीच प्राथमिक गरज आमच्या देशातील लोकांची पूर्ण जर झाली नाही तर देशाचा पुढील विकासाची गती वाढणे शक्य नाही. शासनाने जाहीर केलेल्या 20 लाख करोडच्या पॅकेजमध्ये सूक्ष्म उद्योग सुरु करण्यासाठी आमचा शेतकरीही कसा सहभागी होईल हाही एक छोटासा प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. अशाप्रकारे आमच्या कृषीअर्थव्यवस्था असणाऱ्या देशातील शेतकऱ्यांच्या आवश्यक गरजा पूर्ण करण्यासाठी शासन, अधिकारी वर्ग, शेतकरी तसेच समाजातील विविध तज्ज्ञ लोकांनी आपसात समन्वय ठेवून कृषी क्षेत्रात सुध्दा आमलाग्र बदल घडवून आला पाहिजे. तरच खऱ्या अर्थाने आमचा देश विकसित होऊ शकेल.

संदर्भ सूची:

1. डायग्वहाने, डॉ. उषा, खापेकर, डॉ. भावना, कावडकर डॉ. वंदना, 'भारतीय अर्थव्यवस्था-1', प्रथम आवृत्ती, 2018, साई ज्योती पब्लिकेशन नागपूर.
2. शास्त्री, डॉ. सुधाकर दा., देहलीवाल, डॉ. प्रकाश, भारतीय अर्थशास्त्र, प्रथमावृत्ती, जून 2018, विश्व पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रिब्युटर्स, नागपूर.
3. कविमंडन, डॉ. विजय, कृषी अर्थशास्त्र, मंगेश प्रकाशन नागपूर
4. झामरे, डॉ. जी. एन., भारतीय अर्थशास्त्र, पिंपळापूरे अँड कं. पब्लिशर्स नागपूर.
5. mr.wikipedia.org/wiki/
6. marathi.thewire.in/icmr-community-transmission-hotspots-study
7. my Gov. Corona Newsdesk.

कोविड-19 चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम

प्रा. सतिश आर. जाधव
न. प. शिवाजी महाविद्यालय,
मोवाड

सारांश- भारत चीनमधून होत असलेल्या आयातीवर मोठ्या प्रमाणात निर्भर आहे. भारत इतर जगातून ज्या प्रमुख 20 उत्पादनाची आयात करतो त्यापैकी अधिकांश आयातीत चीनची हिस्सेदारी महत्वपूर्ण आहे. यामध्ये अनेक वस्तू व उत्पादनाचा यात समावेश होतो. भारत चीनकडून 45 टक्के इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे, जवळजवळ एक तृतीयांश मशिनरी, दोन पंचमांश ऑर्गॅनिक रसायने, ऑटोमोटिव्ह सुटे भाग व खतांमध्ये चीनचा वाटा 25 टक्के आहे, जवळजवळ 65 ते 70 टक्के सक्रिय फार्मास्युटिकल सामग्री आणि सुमारे 90 टक्के मोबाईल फोन एकट्या चीनमधून येतात. कोरोना विषाणूच्या संसर्गामुळे इतर देशांबरोबरच भारतीय अर्थव्यवस्थेला देखील मोठा आर्थिक फटका बसला आहे.

या विषाणूच्या भीतीचा लोकांच्या मानसिक आरोग्यावरही परिणामही होत आहे. स्थलांतरीत श्रमिकांचा प्रश्न आर्थिक व सामाजिकही आहे. योग्य बस्तान असलेल्या स्थितीतून उपजीविकेसाठी नवा शोध घेणे हे मोठे आव्हान आहे. सरकारने स्थलांतरीतांच्या आरोग्य, उपजीविका यासाठी मोफत अन्नधान्य, निवारा यासारख्या प्रशंसनीय योजना सुरु केल्या असल्या तरी त्याचा चिरकालीन परिणाम अद्याप दिसायचा आहे. आत्मनिर्भर भारतासाठी जाहिर केलेल्या प्रोत्साहनपर पॅकेजमध्ये प्रस्तावित संरचनात्मक सुधारणांची आयएमसीने प्रशंसा केली आहे. तथापी अर्थव्यवस्थेला त्वरीत गती देण्यासाठीची पावले म्हणून वैयक्तिक करदर कमी करणे आणि काही जीएसटी दरांचे अंशांकन करणे यासारख्या उपाययोजना तात्काळ लागू करणे अनिवार्य आहे.

कोविड-19 ही उद्योगक्षेत्राला दर्जा उंचावण्याची, संतुलित प्रादेशिक विकासाद्वारे व्याप्ती वाढवण्याची, नवे तंत्रज्ञान आणि कर्मचाऱ्यांच्या क्षमता आजमावण्याची, इलेक्ट्रॉनिक पध्दतीवर आधारित आणि नव्या बाजारपेठांचा शोध घेण्याची एक संधी आहे. एकमेकांशी येणाऱ्या संबधामुळे कोरोनाचा वेगाने प्रसार होतो. म्हणून राज्य सरकारने शाळा-महाविद्यालये, मॉल, थिएटर बंद केले आहेत. काही कंपन्यांनीही कार्यालयात न येता घरून काम करण्याची मुभा दिली आहे. यातून एक नवी कार्यप्रणालीही उदयास येऊ शकते. शेवटी व्यक्तिगत स्वच्छता आणि आवश्यक ती दक्षता घेतली तर हा रोग नियंत्रणात

राहिल मात्र या रोगामुळे निर्माण झालेल्या अर्थसंकटातून देशाला सावरण्यासाठी दिर्घकालीन उपाययोजना आखणे हाच एकमेव प्रभावी मार्ग ठरेल.

प्रस्तावना— कोरोना वायरसचा प्रकोप सर्वप्रथम 31 डिसेंबर 2019 ला चीनमधील वुहान या शहरामध्ये आढळून आलेला असून या विषाणूने संपूर्ण जगाला विळखा घातलेला आहे. वास्तविक पाहता कोरोना वायरस हा नवीन नाही. काही वर्षापूर्वी आलेला सार्स रोग सुध्दा कोरोनाचाच एक प्रकार होता. कोरोना वायरस हे वायरसचे एक मोठे कुटूंब आहे जे बिमारीचे कारण ठरते. त्यामुळे सामान्य व्यक्तींना सर्दी पासून तर मारस आणि सार्स सारखी गंभीर बिमारी होवू शकते. नॉवेल कोरोना वायरस हा वायरसचा एक नवीन प्रकार आहे जो अद्यापपर्यंत मानवामध्ये आढळून आलेला नाही. मात्र कोवीड-19 नावाच्या नव्या विषाणूच्या फैलावाने या सर्वांवर मात करत जगात धुमाकूळ घातला आहे. कोरोना वायरस हा चीनमध्ये पहिल्यांदा आढळून आल्यानंतर अल्पकाळातच त्याचा प्रभाव संपूर्ण जगभर वाढत चालाल आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अहवालानुसार आतापर्यंत 213 देशांमध्ये कोरोनाने आपले हातपाय पसरविले असून संपूर्ण जगभरात 6394316 लोकांना या आजाराची लागण झालेली आहे त्यापैकी 377966 लोकांचा मृत्यू झाला असून या आजारातून बरे झालेल्या रुग्णांची संख्या हि 2926867 एवढी आहे. भारतातही आतापर्यंत 199613 इतक्या लोकांना या आजाराची लागण झालेली असून 5610 लोकांचा मृत्यू झालेला आहे आणि लागण झालेल्या रुग्णांची संख्या सातत्याने वाढत आहे. त्यामुळे याचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर महत्वपूर्ण प्रभाव पडू शकतो याकडे आपण दुर्लक्ष करू शकत नाही.

शेतीवरील आर्थिक परिणाम— कोविड-19 ची महामारी येण्यापूर्वी भारतीय अर्थव्यवस्था अन्नधान्याच्या किंमतीत लक्षणीय वाढ अनुभवत होती. परंतू महामारीच्या संकटामुळे एकूण मागणीत घट झाल्याने अन्नधान्य चलनवाढीचा दबाव कमी होईल असे आरबीआयचे मूल्यांकन आहे. वरवर पाहता पुरवठा परिस्थिती सामान्य वाटत असली तरी काही गोष्टीबाबत अधिक चिंता करणे गरजेचे आहे.

शेतीच्या स्तरावर पिकांची कापणी व त्याची विक्री देशभर संकटात आहे. कारण सरकारी संस्थांकडून धान्य खरेदीत निर्माण होत असलेला अडथळा, खाजगी व्यापाऱ्यांनी शेतातून पिके काढून बाजारात आणण्यातील अडथळा, रब्बीच्या पिकासाठी कामगारांची कमतरता, बऱ्याच स्थलांतरीत कामगारांच्या घरी परत जाण्याच्या कारणामुळे कापणीची कामे सहजतेने होत नसल्यामुळे बऱ्याच शेतकऱ्यांना पीक शेतातच सोडण्यास भाग पाडले जात आहे, वाहतूक क्षेत्रात वाहनचालकांची कमतरता, कृषी मालाच्या वाहतूकीत नाकेबंदी, प्रवेश महामार्ग आणि राज्यांतील प्रवेश बिंदूवरील ट्राफिकमुळे ट्रक पुढे जाऊ शकले नाहीत. त्यामुळे देशभरात मालाची ने-आण करण्यास अडथळे निर्माण झाले आहेत, कृषी

उत्पन्न समितीच्या कामातील अडथळे, या घटकांमुळे विविध पिकांची खरेदी-विक्री करणाऱ्यांसमोर पेचप्रसंग निर्माण झाला आहे. या अडथळ्यांमुळे कृषी क्षेत्रातील अनेक शेतीवस्तूंच्या किंमती खाली आल्या आहेत. लॉकडाऊनचा काळ जसजसा पुढे जाईल तसतसे पाश्चात्य देशातील अर्थव्यवस्थेत देखील खरेदी आणि पूरवठ्यातील वाढलेल्या अडथळ्यांमुळे किंमती वाढण्याची अपेक्षा केली जाऊ शकते. भाव वाढला तरी त्याचा लाभ शेतकऱ्यांना होण्याची शक्यता नाही. बहुतांश लाभ हा व्यापारी व दलालांनाच होईल. अशा परिस्थितीत सर्वाधिक नुकसान शेतकऱ्यांचे होईल.

असंगठित क्षेत्रावर परिणाम— आपल्या देशात 90 टक्के नोकऱ्या या असंगठित क्षेत्रात आहेत. अगदी शिक्षावाला, हातगाडीवाला, टॅक्सीवाले, रस्त्यावरचे खेळणी विक्रेते, चहावाले यापासून तर वेटर, गॅरेजवाले, भंगार जमा करणारे, मॉल मधील तरुण तरुणी, बांधकाम क्षेत्रात काम करणारे मजूर, अर्धकुशल किंवा अकुशल कामगार अशा हातावर पोट असलेल्या लोकांच्या रोजगारावर करेरोनामुळे संकट आली आहे. नोटबंदीच्या तडाख्याने घायाळ झालेल्या अर्थव्यवस्थेतील हे घटक आता कुठेतरी कसंबसं सावरत असताना अचानक कोरोनाचे संकट कोसळले. त्यामुळे मुळातच हातावर पोट असलेल्या या वर्गाकडून शिल्लक काही उरतच नसल्यामुळे बचत केली जात नाही. अशातच कोरोनाची स्थिती आणखी एक दोन महिने कायम राहिली तर या वर्गाच जगणं कठिण होणार आहे. अशा परिस्थितीत पोटाची खळगी भरण्यासाठी अनेक कुटूंब सावकाराकडून अव्वच्या सव्या व्याजाने पैसे घेवून ते कर्जाच्या दृष्टिक्रात अडकण्याचीही शक्यता आहे. अनेकांनी बँकांकडून कर्ज घेवून वाहने खरेदी केली आहेत. पण कोरोनाचा वाहतूक क्षेत्रावरही परिणाम झाल्यामुळे भविष्यात वाहन कर्जाचा हप्ता थकल्यास बँकांचा एनपीए सुध्दा वाढणार आहे. परिणामी त्याचा रियल इस्टेट व इतर क्षेत्रामध्ये नकारात्मक परिणाम होवू शकतो. मल्टिप्लेक्स बंद आहेत. त्यामुळे या व्यवसायावर अवलंबून असलेले तसेच नाटयक्षेत्रातील कलाकार आणि पडद्यामागे काम करणारे कामगार यांच्या उत्पन्नावरही गदा येणार आहे. या सर्व बाबींकडेही लक्ष देण्याची गरज आहे.

निर्यात क्षेत्रावर परिणाम— कोरोनामुळे देशी विदेशी वाहतूक बंद करण्यात आल्यामुळे त्याचा सर्वात अधिक फटका निर्यातीला बसला. त्यामुळे अनेक देशांची आयात-निर्यात ठप्प झाली आहे. आपल्याकडील आंबा, द्राक्ष किंवा इतर फळबाग निर्यातदार शेतकऱ्यांपासून तर विविध व्यवसायात काम करणाऱ्या व्यापाऱ्यांपर्यंत आणि कामगारांपासून तर छोट्या-मोठ्या उद्योजकांपर्यंत सगळेच या कोरोनामुळे हवालदिल झाले आहेत. आजच्या जागतिकीकरणाच्या काळात ग्लोबल इकॉनॉमीमध्ये प्रत्येक देश विविध वस्तू व सेवांबाबत सध्या दुसऱ्या देशावर अवलंबून आहे. कोरोना विषाणूच्या संसर्गामुळे चीनबरोबरच जपान, दक्षिण कोरीया, युरोपिय महासंघ, इटली, इराण यांच्यासह भारताला देखील मोठा आर्थिक फटका बसला आहे. शेअर बाजार, मॅन्युफॅक्चरींगबरोबरच अन्य उद्योग जसे की रसायने, ऑटोमोबाईल, ईलेक्ट्रॉनिक्स, आयटी,

अवजड उत्पादने, शिपिंग, पर्यटन अशा अनेकविध उद्योगांना विविध समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. त्यामुळे या प्रश्नाची दाहकता अजून वाढते. अनेक उद्योग बंद पडण्याच्या स्थितीत आहेत. औषध कंपन्यांचीही तिच गत आहे. ई-कॉमर्समध्ये घटलेली मागणी व केवळ एक चालक बाधित झाल्याने कॅब कंपनीवर आलेले दडपण असच चालू राहिल्यास येत्या काळात या गोष्टी भयावह स्वरूप धारण करतील अशी शक्यता आहे. कापड, यंत्रमाग, छोट्या मोठ्या इंजिनिअरींग इंडस्ट्रीज, आयटी सर्व्हिसेस या सर्वच उद्योगांना त्याची जबर किंमत मोजावी लागू शकते.

वित्तीय क्षेत्रावर परिणाम- देशातील वित्तीय क्षेत्राचा विचार केल्यास लक्षात येते कि कोरोनाच्या संकटामुळे कर्ज थकबाकिदार वाढल्याने आणि हप्ते भरण्यासाठी वेळेची सवलत दिल्याने बँकांच्या वित्तीय कामगिरीवर परिणाम होवून त्याचा संघटित वित्तपुरवठ्यावर ताण येणार आहे. दर्जेदार वित्तपुरवठा आणि आवश्यक क्षेत्राला वेळेवर दिलासा यांच्या अभावामुळे हे क्षेत्र आधीच तणावाखाली होते. अनुत्पादित मालमत्तेतील वाढीचा संबंध कोरोनाशी जोडता येईल. उत्पादनाला आकार देण्यासाठी वित्तपुरवठ्याची एकीकडे आवश्यकता आहे, तर दुसरीकडे कर्ज बुडीत जाण्याची भीती बँकांना वाटत असल्यामुळे त्यांनी कर्जपुरवठा मर्यादित ठेवला आहे. याबरोबरच नादारी आणि दिवाळखोरीत वाढ होण्याची शक्यता असल्याने आयबीसी प्रकरणात वाढ होण्याची शक्यता असून त्यातून आर्थिक ताण वाढणार आहे. एकीकडे उद्योगांना निधीची आवश्यकता आहे तर दुसरीकडे बँका त्याकरीता फारशा उत्सुक असल्याचे आढळून येत नाही. देशी उद्योगांना चालना देण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात वित्तीय सहाय्य देणारी विविध पॅकेजेस सरकारने जाहिर केली असली तरी त्याची अंमलबजावणी बँकांमार्फत होणार असल्यामुळे त्यादृष्टिकोनातून या सर्व प्रश्नांचा विचार होणे गरजेचे आहे.

सरकारी महसुलावर परिणाम- कोरोना संकटामुळे उद्योगाबरोबरच देशातील इतरही आर्थिक घडामोडी कमी झाल्याने प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष करसंकलन कमी होत आहे त्यामुळे सरकारदेखील तणावाखाली आहे. जीएसटीकरीता देण्यात येणारी सवलत तसेच विविध करदरांचे सुसूत्रीकरण याचाही सरकारच्या महसूल संकलनावर विपरीत परिणाम झाला आहे. प्रत्यक्ष करदर कमी केल्याने सरकारचा महसूल कमी होणार असून त्यामुळे पायाभूत क्षेत्र आणि सामाजिक क्षेत्रावरचा सरकारद्वारे केला जाणारा खर्चही मर्यादित राहण्याची शक्यता आहे. या सरकारच्या खर्चातील कपातीचा सरळ परिणाम देशाच्या विकास दरावर होणार हे उघड आहे. आणि जर सरकारने आपला खर्च पुर्ववत सुरुच ठेवला तर तुटीतून उभ्या केलेल्या या रकमेमुळे भविष्यात अर्थव्यवस्थेवर चलन वाढीचा दबाव येण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

वाहन उद्योगांवर परिणाम- भारतामध्ये ऑटोमोबाईल क्षेत्रातील उद्योगांमध्ये जवळजवळ 3.7 करोड लोक काम करतात. भारतातील ऑटो उद्योग पूर्वीपासूनच आर्थिक सुस्तीत आहे आणि आता कोरोनामुळे तो

आणखी प्रभावित होऊ शकतो. वाहन उद्योग निकाय सोसायटी ऑफ इंडियन मोबाईल मॅन्युफॅक्चरर्सने (सियाम) म्हटल्याप्रमाणे बऱ्याच भारतीय वाहन निर्माता कंपन्या उत्पादनाशी संबंधित जवळजवळ 10 टक्के कच्च्या मालाची आयात चीनमधून करतात. अशास्थितीत चीनमधून कच्च्या मालाचा पुरवठा ठप्प झाल्यास वाहन उत्पादन गंभीररीत्या प्रभावित होईल. याव्यतिरीक्त ईलेक्ट्रिक वाहनांचे उत्पादन देखील गंभीररीत्या प्रभावित होईल कारण त्याकरीता लागणारे पॉवरपॅक देखील चीनमधूनच येतात. जर देशातील वाहन उद्योगावर कोरोनाचा प्रभाव लवकर नियंत्रणात आणला गेला नाही तर उद्योगांकरीता भयानक स्थिती निर्माण होऊ शकते आणि सर्वच श्रेणीतील वाहनांचे उत्पादन प्रभावित होऊ शकते.

वाहन उद्योगासमोर विक्री घटल्याचे आव्हान उभे ठाकले आहे. त्याचा परिणाम संबंधित उद्योगांवरही उदा. वाहनांचे सुटे भाग निर्माण करणाऱ्या क्षेत्रावरही (एमएसएमई) होत आहे. कच्च्या मालाची खरेदी, रोजगार, त्यातून मिळणारे उत्पन्न आणि मागणी या सर्वांवरच होत आहे. मर्यादित वित्तीय क्षमता, मर्यादित व्यवस्थापकीय कुशलता असलेल्या एमएसएमई क्षेत्राच्या संकटात यामुळे वाढ होत आहे. त्याचा उलट चक्राकार परिणाम जाणवतो. टायर आणि ट्यूब, आंतरसजावटीचे साहित्य निर्माते तसेच सेकंड हॅण्ड वाणिज्यीक वाहनासाठीची मागणी आणि इतर अनेक संबंधित उद्योगांवर त्याचा विपरीत परिणाम होतो.

विमान वाहतूकवर परिणाम— स्वास्थ मंत्रालयाद्वारे प्रसारीत एका प्रेस रिपोर्टनुसार इटली, ईराण, दक्षिण कोरिया आणि जापान येथील नागरीकांना जो विजा आणि ई-विजा 3 मार्च 2020 ला किंवा त्यापूर्वी देण्यात आलेला आहे आणि ज्यांना अद्यापपर्यंत भारतामध्ये प्रवेश केलेला नाही ते सर्व विजा तात्काळ निलंबित करण्यात आले. आंतरराष्ट्रीय एअर ट्रान्सपोर्ट असोसिएशन नुसार विमान उद्योगांना प्रवाशी यात्री व माल वाहतूक व्यापाराकडून होणाऱ्या व्यवहारात कमीतकमी 63 अरब डॉलरचे नुकसान होऊ शकते.

नागरी विमान वाहतूक ठप्प झाल्याने आर्थिक वित्तीय तणावाखाली असलेले हे क्षेत्र अधिकच आर्थिक खोलात जावू लागले आहे. उत्पन्नाचा ओघ सुरु नसला तरी हवाई क्षेत्रातील विमानतळ किंवा विमानासाठीचे दिर्घ मुदतीवरच्या करारानुसार द्यावे लागणारे भाडे यासारखा खर्च मात्र सुरुच आहे. या कंपन्यात नियुक्त तांत्रिक, कुशल आणि अकुशल कर्मचारी, वैमानिक, सहकर्मचारी आणि इतर कर्मचारी यांचा ताफा सांभाळत हवाई वाहतूक कंपनी आर्थिकदृष्ट्या तग धरून ठेवणे हे अतिशय कठिण काम आहे. सुरक्षित वावराचे पालन करताना प्रती प्रवासी भाडे खर्चात वाढ होण्याची शक्यता असून यामुळे प्रवासी रेल्वे किंवा रस्ते यासारख्या इतर पर्यायांकडे वळण्याची शक्यता आहे. प्रादेशिक कनेक्टिविटीसाठी उडाण सारख्या संकल्पनेवर याचा परिणाम होण्याची शक्यता आहे. या क्षेत्राला म्हणूनच बेल आऊटची आवश्यकता आहे.

स्थावर मालमत्ता क्षेत्रावर परिणाम— आर्थिक दृष्टीकोनातून विचार करता चिंता करण्यासारखे आणखी एक क्षेत्र आहे ते म्हणजे रियल इस्टेट अर्थात स्थावर मालमत्ता क्षेत्र होय. देशात मजुरांना मोठ्या प्रमाणात रोजगार पुरविण्यात कृषी क्षेत्रानंतर दुसरा क्रमांक या बांधकाम क्षेत्राचा आहे. कोरोनाच्या काळात निवासी आणि वाणिज्यिक अशा दोन्ही विभागात या क्षेत्राच्या मागणीत बरीच उदासीनता निर्माण झाली आहे. याचाच अर्थ या क्षेत्रातील आलेली मंदी हि बेराजगारीकडे नेणारी ठरते. सिमेंटवर 28 टक्के जीएसटी आहे. त्याचा परिणाम पायाभूत सुविधांसाठीच्या सिमेंट कॉन्क्रीटच्या रस्ते बांधकामावर झाला. निवारा हि सर्वासाठी प्राथमिक गरज असून पंतप्रधानांनी 2024 पर्यंत सर्वासाठी घर पुरवण्याचा संकल्प केला आहे. या क्षेत्रात आलेल्या मंदिचा सिमेंट, पोलाद, गिट्टी, रेंती, विटा, टाईल्स, ग्रॅनाईट, इलेक्ट्रिक वायर आणि फर्निचर व इतर सुशोभकरणासारख्या संबंधित इनपुट उद्योगांवरही परिणाम जाणवतो.

पर्यटन क्षेत्रावर परिणाम— कोरोनाचा पर्यटन व्यवसायावर देखील प्रभाव दिसू लागला आहे. कारण म्हणजे भारतासहित बऱ्याच देशांनी चीन आणि इतर कोरोना प्रभावित दुसऱ्या देशातून येणाऱ्या प्रवाशांवर प्रतिबंध लावलेले आहेत. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात लोकांनी आगामी काळातील आपली प्रवास यात्रा रद्द करायला सुरुवात केली आहे. त्यामुळे पर्यटन आणि आतिथ्य उद्योगातही प्रवासी बुकिंग नाही, कामासाठी किंवा इतर पर्यटन नाही, हॉटेलमध्ये आणि रेस्तरॉमध्ये अतिथी नाहीत, विविध परिषदा भरवल्या जात नाहीत. यामुळे मोठ्या प्रमाणात रोजगार पुरवणारे हे क्षेत्र त्याचे मुख्य कौशल्य फक्त आतिथ्य पुरतेच मर्यादित असल्याने कोरोना संकटात आर्थिकदृष्ट्या हे क्षेत्र सांभाळणे कठिण होणार आहे. याचा प्रशिक्षण आणि कौशल्य विकासावर परिणाम होणार आहे. इथे कुशल कामगारांना मागणी असते, त्यांना त्यांचे कौशल्य अद्ययावत करण्याची संधी असते. मात्र त्यांना त्यांचे कौशल्य दाखवण्यासाठी मार्ग मिळणार नाही असेच एकंदरीत चित्र पहायला मिळत आहे.

रोजगारावर परिणाम— सध्या एकूणच देशभरात बेकारीने कळस गाठला आहे. कोरोनामुळे त्यात आणखी वाढ होण्याची भीती आहे. चीनमधून भारतात येणाऱ्या गाड्यांचे सुटे भाग व औषधांसाठी लागणारा कच्चा माल उपलब्ध होत नसल्याने त्याचा औषध व वाहन उद्योगांवर विपरीत परिणाम झाला आहे. आपल्याकडील पर्यटन व वाहतूक क्षेत्र मंदीच्या सावटाखाली आहे. तीर्थक्षेत्रे, खाण्याच्या जागा, शॉपिंग मॉल तसेच गर्दीच्या जागा ओस पडतांना दिसतात. कृषि क्षेत्रालाही मोठा फटका या कोरोनामुळे बसला आहे. पूरक उद्योगांवरही याचा विपरीत परिणाम झाला आहे. खाद्य निर्मिती करणाऱ्या कंपन्यांनी खरेदी थांबविल्यामुळे मका व सोयाबिनसारखी पिके घेणारे शेतकरीही अडचणीत आले आहेत. केवळ महाराष्ट्रात प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरीत्या पोल्ट्री व्यवसायांवर अवलंबून असलेल्या सुमारे 10 लाख लोकांना याची झळ सोसावी लागत आहे. रोजच्या वेळापत्रकावर अवलंबून असणारे रोजंदारीवरचे मजूर मोठ्या आर्थिक संकटात आहे. या सर्वांचा एकंदर परिणाम कर्मचारी व कामगार कपात यामध्ये होत असल्यामुळे मोठ्या

प्रमाणानुसार कामगार स्थलांतरीत होतांना आढळून येते. स्थलांतरीत श्रमिकांचा प्रश्न आर्थिक व सामाजिकही आहे. योग्य बस्तान असलेल्या स्थितीतून उपजीविकेसाठी नवा शोध घेणे हे मोठे आव्हान आहे. सरकारने त्यांच्याकरीता आरोग्य, मोफत अन्नधान्य, निवारा यासारख्या प्रशंसनीय योजना सुरू केल्या असल्या तरी त्याचा चिरकालीन परिणाम अद्याप दिसायचा आहे. त्यासाठी छोटे, मध्यम व मोठ्या व्यावसायीकांशी व संघटनांशी लगेचच चर्चा सुरू केली तर त्यावर लवकर मार्ग शोधून काढणे शक्य होईल.

भारताकरीता संधी—

कोरोनाचे आरोग्याबरोबरच देशाच्या अर्थकारणावर होणारे परिणामही अतिशय तीव्र आहेत. या आजारामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम आता स्थानिक पातळीवर ठळकपणे दिसू लागलाय. कोरोनामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेला फटका बसलाय आणि यापुढेही तो वाढतच जाणार आहे. तेल उत्पादक देश, रशिया व अमेरीका यांच्यात सुरू झालेल्या तेलयुद्धामुळे आणि एकूणच मंदिमुळे तेलाची मागणी मात्र कमी झाल्याने सरकारने ठरवले तर त्याचा फायदा आपल्यासारख्या तेल आयात करणाऱ्या देशांना होवू शकतो.

जग आर्थिक मंदीच्या तडाख्यात सापडण्याची शक्यता असतानाच टॉम अमेरिकेसारखे जागतीक अर्थतज्ञ मात्र याकडे विकसनशील देशांसाठीची सुवर्ण संधी म्हणून पाहत आहेत. भारतासारख्या विकसनशील अर्थव्यवस्थेसाठी प्रगतीची दारे उघडणारा काळ म्हणूनही या रोगाकडे पाहिल जातय. कोरोनाच्या संकटातून संधीही निर्माण होवू शकतात. फक्त त्या संधी शोधण्याची आणि त्याला मूर्त रूप देण्याची तत्परता राज्यकर्त्यांकडे असावी लागते. आपल्याकडील राज्यकर्ते तशी तत्परता दाखवतील, अशी आशा करायला हरकत नाही.

चीनमध्ये कार्यरत असलेल्या किंवा आपल्या उद्योगाचा विस्तार चीनमध्ये करणाऱ्या ऑटोमोबाईल कंपन्यांना आपल्याकडे वळवण्यासाठी सरकारने वेळीच पावले उचलली पाहिजेत. चीनपासून धास्तावलेल्या व पर्यायी उत्पन्नाच्या शोधात असणाऱ्या उद्योगांना भारत एक सुरक्षित पर्याय होवू शकतो. यामुळे आपल्या अर्थव्यवस्थेलाही नवसंजीवनी मिळू शकते. त्यासाठी केंद्र व राज्य सरकारने पुढाकार घेवून त्यांना करसवलती व आवश्यक त्या सुविधा निर्माण करून दिल्या तर तरुणांच्या हाताला काम मिळून बेकारी कमी होण्यास मदत होईल.

संदर्भ—

1. <https://esakal.com>
2. <https://marathi.thewire.in>
3. <https://m.economictimes.com>
4. <https://divyamarathi.bhaskar.com>
5. <https://maharashtratimes.com>
6. <https://rohitpawar.org>

कोविड-19 चा भारतात रोजगारांवर होणारे परिणाम अभ्यासणे

प्रा. डॉ. राजु न. ढबाले

सहाय्यक प्राध्यापक

अशोक मोहरकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय,

अडयाळ, जि. भंडारा

ईमेल – rajudhabale22@gmail.co

प्रस्तावना :

11 फेब्रुवारी 2020ला जागतिक आरोग्य संघटन ने 2019 ची कोरोनावायरस बिमारी ला कोविड-19 नाव दिले. प्रत्यक्षात कोविड-19 हे संक्षिप्त नाव आहे. पुर्ण नाव Coronavirus disease 2019 आहे Corona चा CO, Virus चा VI आणि diseases चा D मिळून COVID-19 आहे COVID-19 हे ज्या महामारीने नाव आहे. जी SARS-COV2(Severe acute respiratory syndrome - Coroavirus-2) या वायरस पासून होत असतो. हि बिमारी संक्रमित व्यक्तीच्या संपर्कात आल्यास दुसऱ्या निरोगी व्यक्तीच्या संपर्कात आल्यास तसेच या बिमारीवर जगात आजतागत कोणतीही लस किंवा औषध उपलब्ध नसल्याने या जिवघेण्या बिमारीला जागतिक आरोग्य संघटनेने 11 मार्च 2020 रोजी जागतिक माहामारी घोषित केली.

कोविड-19 या विषाणू जगभरात घातलेल्या थैमानामुळे आपण सगळेच सुन्न अवस्थेत आहोत. संपुर्ण जगाचे व्यवहार ठप्प करणाऱ्या आणि सगळीकडे भयंकर अनिश्चितता निर्माण करणाऱ्या या संकटाचे मानवी आणि आर्थिक परिणाम तज्ञांच्या आकलना पलीकडचे आहेत अमेरिका, इटली, रषिया, फ्रान्स या सारखे इतर विकसीत देशात या विषाणूने तेथील संपुर्ण अर्थव्यवस्थेला अक्षरषा हादरून टाकले. यावरूनच भारतासारख्या विकसनशिल व्देषाच्या अर्थव्यवस्थेवर हा विषाणू किती खोलवर जखमा करू शकतो याचा विचार कल्पनेच्या पलीकडचा वाटतो.

अभ्यासाचे उद्दिष्टे :

- कोविड-19 च्या प्रादुभावामुळे भारतात रोजगारांवर झालेला परिणाम अभ्यासणे
- जागतिक माहामारीचा भारतातील नोकर कपातीवर झालेला परिणाम अभ्यासणे

- भारतातील महामारीमुळे निर्माण झालेली बेरोजगारीचे स्वरूप अभ्यासणे

अभ्यास पध्दती :

सदर विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स यातील माहिती सोशल मिडिया वरील बातम्या, तज्ञांचे मत, इंटरनेटच्या विविध वेबसाईट चा वापर करून वर्णनात्मक अध्ययन तत्रांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

कोविड-19 आणि भारत :

भारतात या विषाणूचा पहिला रोगी दि. 30 जानेवारी 2020 रोजी केरळ राज्यात आढळून आला. त्या पाठोपाठ संपुर्ण भारतात या विषाणूचा प्रादुभाव होवून मोठ्या प्रमाणात प्राणहानी होवू लागली आहे. याकरीता उपाययोजना करीता म्हणून सोशल डिस्टन्सिंग म्हणून केंद्र सरकारने 22 मार्च 2020 ला जनता कर्फ्यू व त्यानंतर दि. 25 मार्चपासून 31 मे पर्यंत चार टप्प्यात लॉकडॉउन घोषित केला. यामुळे भारतातील सर्व क्षेत्रातील व्यवहार ठप्प झाले याचा प्रभाव अर्थव्यवस्थेच्या प्रत्येक क्षेत्रावर पडलेला दिसून येतो.

कोविड-19 आणि रोजगार :

जगात कोविड-19 या महामारीच्या हाहाकारामुळे लॉकडाउन या शिवाय पर्याय नव्हता याचा परिणाम स्वरूप सर्व व्यवसाय, उद्योग-धंदे, व्यापार, दुकाने बंद करावे लागले, त्याचा विपरीत परिणाम रोजगारावर घडून आला, त्यामुळे विकसीत देशा बरोबर भारता सारख्या विकसनशील देशात सुध्दा बेरोजगारीची स्थिती निर्माण झाली आहे. कोविड-19 च्या प्रादुभावामुळे मोठ्या प्रमाणावर होणाऱ्या नोकरकपातीची झळ आता शहरी व ग्रामिण भागाला बसू लागली आहे. विविध क्षेत्रातील हजारो कर्मचारी नोकऱ्या गमवत आहेत. अनेकांना नोकरी सोडण्यास अत्यंत कमी कालावधीची पूर्वसूचना देऊन सांगितले जात आहे. मागिल तिन महिन्यात भारतात विविध क्षेत्रातील जवळपास 9 ते 10 कोटी लोक बेरोजगार झाले आहे पुढील तक्त्यानुसार अधिक स्पष्ट होईल.

बेरोजगारीची वाढ (मागील तिन महिन्याची) दर्शविणारा आलेख

क्षेत्र	कोविडपूर्व कर्मचारी	कोविडमुळे नोकरकपात	टक्केवारी	तज्ञांच्या मते नोकरकपातीची कारणे
वाहन उत्पादन	50 लाख	25 लाख ★	50%	वाहनांची मागणी

वाहनांचे वितरण	40 लाख	5 लाख ★	12.5%	वाहनांची मागणी
शिक्षण	180 लाख	40.5 लाख ★	22.5%	ऑनलाईन शिक्षणाला प्राधान्य दिल्यास
इंटरनेट आधारित व्यवसाय	4 लाख	0.90 लाख ★	22.5%	कमी मागणी
रिअल इस्टेट	700 लाख	140 लाख	20%	कमी मागणी
रिटेल	460 लाख	60 लाख	13.04%	ग्राहकाकडून खरेदी-विक्री कमी
मिडिया व मनोरंजन	60 लाख	6.6 लाख ★	11%	जाहिरात उत्पन्नात घट
पर्यटन	550 लाख	380 लाख	69.09%	व्यापार बंद
पोलाद	20 लाख	2.20 लाख ★	11%	रिअल इस्टेट मंदी मुळे
रेस्टॉरंट	73 लाख	20 लाख	27.40%	ग्राहक खाण्यासाठी ग्राहक टाळतील

सरासरी ★

स्रोत : विविध औद्योगिक संघटना, संस्थांचे अंदाज

उपरोक्त तक्त्याच्या आकडेवारीनुसार असे दिसून येते की कोविड-19 च्या प्रादुर्भावाचा सर्वात कमी परिणाम मिडिया व मनोरंजन आणि पोलाद व्यवसायावरील रोजगारावर झालेला दिसून येतो येथे नोकर कपातीची टक्केवारी फक्त 11% असल्याचे दिसून येते. याउलट सर्वात जास्त परिणाम पर्यटन व वाहन उत्पादन क्षेत्रातील रोजगारावर पडलेला दिसून येतो या क्षेत्रातून क्रमशः 69% व 50% नोकरकपात असल्याचे दिसून येते यावरून बेरोजगारीचे गंभीर स्वरूप स्पष्ट होते. तसेच विविध क्षेत्रात शहरात काम करणारे कामगार महामारीमुळे आप-आपल्या गाव-खेड्यात गेल्याने शेतीवर काम करणाऱ्यांची संख्या वाढल्याने ग्रामिण भागात छुपी बेकारीची स्थिती निर्माण झाली आहे.

यासर्व नकारात्मक स्थितीत तज्ञांच्या मते एक आशेचे किरण म्हणजे माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्र होय यामध्ये अलीकडच्या काळात नव-नवीन रोजगाराच्या संधी मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होऊ शकणार आहेत.

निष्कर्ष :

आज जगात कोविड-19 या विशाणूमुळे सर्वच देशाची अर्थव्यवस्था कोलमडून पडली आहे. भारतात देखील अतिशय वाईट परिस्थिती निर्माण झाली आहे. सर्व प्रकारचे व्यापार – व्यवसाय उद्योग धंदे, आयात-निर्यात बंद असल्याने मोठया प्रमाणावर बेरोजगारी निर्माण झाली आहे. तरी देखिल येणारा काळात केंद्र सरकारनी कोविड समस्येला संधीत परिवर्तन करून अर्थव्यवस्थेला गतीशील व अनुकूल धोरणे ठरवून त्यांची योग्य प्रकारे अमलबजावणी केल्यास भारताला विकसित देशाकडे जाण्यातून कोणीच थांबवू शकणार नाही.

संदर्भ :

- www.gaonconnection.com
- in.statisticstime.com
- navbharattime.indiatime.com
- in.hindusthantimes.com
- दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स

भारत, कोविड-19 आणि बदलत चाललेली आर्थिक आणि दैनंदिन जीवनशैली

डॉ. प्रिती विजय काळे
अर्थशास्त्र

प्रा. डॉ. प्रणया महेंद्र पाटील
अर्थशास्त्र विभाग
महिला महाविद्यालय,
नंदनवन, नागपूर

काही महिन्यांन पासून संपूर्ण जग कोविड-19 नावाचा व्हायरस सोबत राहात आहोत. या कोविड नावाच्या व्हायरसमुळे निर्माण झालेल्या महामारीमुळे संपूर्ण विष्वात थैमान घातलेले आहे. हा एक संसर्गजन्य रोग आहे. सगळ विश्वा जीव वाचवण्यात लागलेला आहे. जणूकाही तीसऱ्या महायुद्धाच सुरू झालेले आहे. हा रोगावर लस शोधण्यासाठी सर्वोतोपरी प्राथमिक स्तरावर प्रयत्न केले जात आहे. सध्या तरी या वर एकच औषध आहे आणि ते म्हणजे सामाजिक अंतर (सोशल डिस्टन्सिंग). कदाचीत लस यायला अवकाशही असेल. लस निघेल तेव्हा निघेल. सध्या तरी सोशल डिस्टन्सिंग पाळणे फार गरजेचे आहे. यामुळे दैनंदिन, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक इ. सर्व विस्कळीत झालेले आहे. या उद्भवलेल्या परिस्थितीमुळे कधी आपली जीवनशैली सर्व स्तरावर बदलत चाललेली आहे किंवा बदलायला भाग पडले आहे. जगण्यासाठी काय काय बदल करावे लागणार आहे. खरतर आतच्या या महामारीच्या विळख्यात जीव वाचवून दोन वेळचे जेवन मिळणे हे आहे. भारतासोबतच आज जवळपास सर्वच देशाने या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी सोशल डिस्टन्सिंग पाळण्यासाठी लॉकडाऊन करण्यात आले. भारताने जधी या व्हायरस ची चाहूल लागली तसे संपूर्णे देश लॉकडाऊन करण्यात आले.

कोरोना व्हायरस माणसांच्या एकमेकांच्या निकट राहण्याचे, खोकला शिंक यातून उडणाऱ्या तुशारांमुळे पसरतो. त्यामुळे माणसांनी एकमेकांपासून लांब राहावे आणि हा विषाणू पसरू नये यासाठी सध्या लॉकडाऊन जाहीर करण्यात आले आहे. म्हणजे जीवनावश्यक सेवा जषा की, अन्नधान्य पुरवठा, औषधे, दूध चालू ठेवून बाकी सगळे व्यवहार बंद करण. जेणे करून लोक घरातून बाहेर पडणार नाही. लॉकडाऊनमुळे काही कामे पूर्ण बंद आहेत, तर काही ठिकाणी वर्क फ्रॉम होमची सुविधा दिलेली आहे. पण सगळीच कामे वर्क फ्राम करता येत नाहीत. उदा.- इलेक्ट्रिशियन, प्लम्बिंग, मटेरिअल निर्माण करणारे, विकणारे, हॉटेल्स, अनेक कंपन्या ज्या मॅन्युफॅक्चरिंगमध्ये काम करतात, ब्यूटिपार्लर, कपडयांची दुकानं, मॉल्स, मोबाइलची दुकानं आणि असे अगणिक व्यवसाय आहेत जिथे घरून काम करता येत नाही. व्यवसायाच्या ठिकाणी जाऊनच काम करावं लागत. मालकापासून कामगारापर्यंत कुणालाही काम

नसत आणि त्यामुळे व्यवसायाचे नुकसान होत असते. वस्तू विक्रीचं चक्र सतत चालू राहाणं आवश्यक असतं.

समजा दुकानदाराच्या वस्तू विकल्या गेल्या तर दुकानदाराला फायदा होतो. मग त्या दुकानात काम करणाऱ्या लोकांचे पगार वेळेवर होतात. मग दुकानदार आणि कामगार त्यांना हव्या त्या दुकानात जाऊन हव्या त्या वस्तूची खरेदी करतात. ज्या दुकानातून खरेदी केली जाते त्यालाही पैसे मिळतात. मग तो अजून वेगवेगळ्या दुकानात जाऊन खरेदी करताता. हे चक्र सतत सुरु राहतं. पण हे चक्र विसकटल म्हणजेच वस्तूची मागणी जवळपास शून्य होते. तेव्हा पैसा बाजारात फिरणार नाही. लॉकडाऊननंतर हे आर्थिक नुकसान भरून काढायला वेळ लागेल. अनेकांना परत काम मिळवण्यात वेळ जाईल. त्यामुळे ते पैसे खर्च करणार नाही. म्हणजेच सगळे व्यवहार तेजीत चालणार नाही. यालाच मंदी येंणं म्हणतात. मंदी येणार का नाही आली तर किती तीव्र राहिल सांगता येणार नाही. आर्थिक तज्ज्ञाच्या मते आर्थिक मंदी येऊ शकते.

कोवीड-19 या जिवघेण्या महामारीने संपूर्ण जगाला ग्रासले आहे. त्यामुळे संपूर्ण जगाला मंदीला तोंड दयाव लागणार आहे. परंतू मंदी ही फक्त या परिस्थिती मुळेच आली असे नाही. 2016-17 पासून नोटाबंदीचा परिणाम होताच. बंद पडलेले व्यवसाय अजूनही सुरु झालेले नाही. आपण या मंदीला तोंड देत होतोच. आता हा संयुक्त परिणाम आहे. जसे आपण याला नोटाबंदीची मंदी आणि आता कोरोना मंदी असेही म्हणू शकतो. ही महामंदी 2008 च्या महामंदी पेक्षा भयानक राहणार आहे असे तज्ज्ञांचे मत आहे. भारतालाही त्याचा फटका बसला आहे. अर्थव्यवस्थेमध्ये जी.डी.पी. महत्वाची भुमीका असते. भारताचा विचार केला तर जी.डी.पी. हा सद्यस्थितीत निम्मा झाला आहे. कदाचित अर्थव्यवस्था रूळवर आण्यासाठी षुण्यातूनही सुरवात करावी लागेल. भारतीय सरकारने फेब्रुवारीमध्ये अर्थसंकल्प सादर केला. त्यांमध्ये वित्तीय तूट अंदाज 3.8 राहिल. जी सामान्य आहे. परंतू आता सरकारचा खर्च वाढला आणि उत्पन्न कमी आहे. तर आता असा अंदाज वर्तवला जात आहे की सरकारची (राज्य आणि केंद्र) ही तूट 9 ते 10 टक्के म्हणजेच तिप्पटीने वाढण्याचा अंदाज आहे. एडीबी (आशियाई विकास बँकेने) व्यक्त केलेल्या अंदाजानुसार 2020-21 या आर्थिक वर्षात भारताचा आर्थिक विकास (जी.डी.पी.) कमी होऊन 4 टक्क्यावर येण्याची शक्यता आहे.

या सगळ्यामध्ये कृषी आणि निसर्गाचा संबंध तसेच यांचे महत्त्व सिद्ध होते. भारताचा खूप मोठा भाग पूर्वीपासूनच कृषीवर आधारीत आहे. हा भाग भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये प्राथमिक क्षेत्रामध्ये येतो. आज कोवीड-19 या व्हायरसच्या प्रसारामुळे उदभवलेल्या महामारीमुळे या क्षेत्राची ग्रॅवीटी वाढलेली आहे. संपूर्ण भारताचे कामकाज बंद असतांना फक्त शेतीची कामे चालू होती. असे नाही की या सगळ्या

परिस्थितीमध्ये शेतीचे नुकसान झाले नाही. शेतीलाही फटका बसलेलाच आहे. परंतु बऱ्याच प्रमाणात शेतीचे काम चालू राहिलेच. कारण शेतीची कामे ही सोपीयल डिस्टन्सींग पाळूनच केली जाते. आत्मनिर्भर भारत या योजने अंतर्गत शेतकऱ्याचे उत्पन्न वाढविण्याचे अनेक उपाय काही दिवसांपूर्वी जाहीर केले. याचाच एक भाग म्हणून पिकविलेले शेतमाल जो चांगल्यात चांगली किंमत देईल अशा कोणालाही देशात कुठेही विकण्याची तसेच आधी ठरलेल्या किंमतीने शेतमाल खरेदी करण्यास जो तयार असेल अशा खरेदीदारासाठी तो शेतमाल कंत्राटी पद्धतीने विकवून देण्याची संपूर्ण मुभा देशातील तमाम शेतकऱ्यांना देणारे दोन अत्यंत महत्वाचे वटहुकुम केंद्र सरकारने जारी केले आहेत. स्वतंत्र भारताच्या इतिहासात शेतीच्या क्षेत्रात केलेली ही मोठी क्रांतीकारी सुधारणा असल्याचा केंद्र सरकारचा दावा आहे. या सगळ्यामध्ये कृषी आणि निसर्गाचा संबंध तसेच याचे महत्त्व सिद्ध होते. भारताचा खूप मोठा भाग पूर्वीपासूनच कृषीवर आधारीत आहे. या स्थितीमध्ये भारतामध्ये प्रधान किसान योजना, जनधन योजना, नरेगा या योजनेद्वारे जनतेला भरपूर प्रमाणात लाभ देण्यात आला. या योजना आधीपण होत्या पण आता यांची ग्रॅन्टी वाढलेली आहे.

या काळामध्ये शेतकऱ्यांना थेट माल विकावा लागल्या मुळे त्यांना त्याचा फायदा झाला. मध्ये मध्यस्थी नसल्यामुळे पुर्ण फायदा कास्तकारांना झाला. काही दिवसांपूर्वी डॉ. मृणालीनी फडणविस यांचे व्याख्यानाला वेबिनारद्वारे सहभागी झाले त्यामध्ये त्यांनी सांगितले की काही शेतकऱ्यांनी द्राक्षे आणि डाळींब थेट विकलीत तर त्यांना जवळपास चार लाख महिना ऐवढा फायदा झाला. तज्ज्ञाच्या मते या महामारीचा परिणाम जवळपास दहा वर्षे राहू शकतो. यात भारताची स्थिती काय असेल? भारतीय अर्थव्यवस्थेचा आकार काय असेल? अर्थव्यवस्थेत अर्थषास्त्राची भूमिका कृषी असेल? आत्मनिर्भर भारत बनवण्यात याचा कसा आणि काय उपयोग होईल. हे महत्वाचे.

स्थलांतरीत कामगार जे मोठ्या संख्येने शहरांमध्ये काम करण्यास होते. ते दोन-तीन महिने तिथेच राहिलेत. सरकारनेही त्यांना दोन ते तीन महिन्यांचा धान्य पुरवलेत. त्यांनंतर सरकारच्या सहकार्याने ते आपआपल्या गावी परतलेत. परंतु ते परत शहरांमध्ये येतील का? हा प्रश्न आहे. कारण कामगारांन षिवाय व्यवसाय कसे चालतील. तर मला असे वाटते की, जास्त प्रमाणात कामगार यायला तयार नाहीत. कारण शहरात जाउन मरण्यापेक्षा गावात राहून कमी पैष्यात जगावे. लॉकडाउनच्या काळामध्ये लोक कमी पैषात जगायला लागल. इथे आर्थिक जीवनशैली ही बदलायला लागते. मग आता दोन प्रश्न पाच ते सहा महिन्यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेत उदभवतील एक शहरात काम करायला कामगारांची उपलब्धता आणि दुसरा गावात आलेल्या कामगारांना काम नाही. म्हणजे ही आता विसंगती झाली आहे.

आजची परिस्थिती बघता शिक्षण क्षेत्रामध्ये झूम, यूट्यूब, गुगल क्लॉसरूम, इ. ऑनलाइन माध्यमातून प्रवेश प्रक्रिया, कॉन्फरन्स, शिकवणे आणि शिकणे इ. सर्व सुरु केले आहे. आज सिविलड शिक्षणावर भर देण्याची गरज आहे.

एम. एस. एम. ई. (सुक्ष्म, लघू, मध्यम उद्योग) सुक्ष्म उद्योगामध्ये मॅन्युफॅक्चरिंग एंटरप्राइज आणि सर्विस इंटरप्राइज साठी निवेश सीमा कमः 25 लाखवरून आणि 10 लाखावरून एक करोड वाढविल आहे. तसेच सोबत 5 करोड रू. टर्नओवर पर्यंत सुक्ष्म मध्ये ठेवून आधिच्या सर्व सुविधा मिळेल. लघु उद्योगा मध्ये मॅन्युफॅक्चरिंग एंटरप्राइज आणि सर्विस इंटरप्राइज साठी निवेश सीमा कमः पाच करोड आणि दोन करोड वरून वाढवून दहा करोड केली आहे. आणि सोबतच 50 करोड पर्यंत टर्नओवर असेल तर त्यांना लघू उद्योगाच्या श्रेणीच्या सर्व सरकारी सुट मिळेल. मध्यम उद्योगा मध्ये मॅन्युफॅक्चरिंग एंटरप्राइज आणि सर्विस इंटरप्राइज साठी निवेश सीमा कमः दहा करोड आणि पाच करोड वरून वाढवून वीस करोड केली आहे. आणि सोबतच 100 करोड पर्यंत टर्नओवर असेल तर त्यांना लघू उद्योगाच्या श्रेणीच्या सर्व सरकारी सुट मिळेल. एम. एस. एम. ई. अंतर्गत 3 लाख करोड रुपयांच बिना गॅरंटी लोन जाहीर केल. या परिस्थितीमध्ये एम. एस. एम. ई. ची व्याख्या पूर्णपणे बदलेली आहे. म्हणजे पुष इफेक्ट देण्यात आलेला आहे. छोटे उद्योगांना सुरक्षित राहतील. कोविड-19 मुळे आज अस झाल आहे की लोकांना वाचवा त्यांच्या हातात पैसा द्या.

मेक इन इंडिया या धोरणात उत्पादन क्षेत्राशी निगडीत अशी एकूण 25 क्षेत्रे निवडण्यात आली आहेत. ज्यांचा मुख्य उद्ये हा रोजगारनिर्मिती व कौषल्याचा विकास करणे हा आहे. यामध्ये ऑटोमोबाइल्स, रसायने, औषधे, कापड, बंदरे, विमानचालन, चामडी, पर्यटन आणि हॉस्पिटॅलिटी, स्वास्थ्य, रेल्वे, ऑटो डिझाइन उत्पादने, पुर्नवापरायोग्य ऊर्जा, खाणकाम, जैवतंत्रज्ञान, इलेक्ट्रॉनिक्स, अन्नप्रक्रिया, बांधकाम, संरक्षण उत्पादने, तेल आणि वायू, अणुऊर्जा, रस्ते आणि महामार्ग, इलेक्ट्रॉनिक यंत्रे, इलेक्ट्रॉनिक सिस्टीम अशा क्षेत्रांचा समावेश होतो. चीन मध्ये मेक इन चीन हे धोरण 30 वर्षापूर्वीच आल होत म्हणजेच आपण 30 वर्ष मागे आहोत.

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 12 मे 2020 रोजी 20 लाख कोटी रुपयांच्या विशेष आर्थिक पॅकेजची घोषणा केली. हा पॅकेज भारताच्या ळक् च्या 10 टक्के इतके आहे. आत्मनिर्भर म्हणजेच स्वयंपूर्ण भारतासाठी चे स्तंभ कोणते आहेत ते म्हणजे अर्थव्यवस्था, पायाभूत सुविधा, व्यवस्था, गतिमान लोकसांख्यिक स्थिती आणि मागणी. या स्तंभाच्या आधारावर इथूनपूढे भारताची अर्थव्यवस्था कषाप्रकारे विष्वासी जोडल्या जाईल, कषाप्रकारे बदल होईल. पायाभूत सुविधानं मध्ये ट्रान्सपोर्ट, कनेक्टिविटी, कम्युनिकेशन, यामध्ये उदा. नविन कम्युनिकेशन नविन नाही म्हणता येनार पण या उदभवलेल्या

परिस्थितीमुळे वेबनार ही पुढे आलेली कम्युनिकेशन पद्धती आहे. ज्याद्वारे आज जवळपास कामे केली जात आहे. गतिमान लोकसंख्या ज्याच्याकडून खूप काही अपेक्षा केल्या जात आहे. आणि आता मागणी केन्सचे असे म्हणणे आहे की तीव्र मंदी असेल तर कुठलेही काम काढून लोकांच्या हातात पैसे देणे. म्हणजे उदा. गडे खोदायच्या काम देणे आणि मग ते बुजवायला पण सांगणे. म्हणजे लोकांच्या हातात पैसे येईल. म्हणजेच पैसा चलनामध्ये राहाने आवश्यक आहे.

आत्मनिर्भर भारत अभियाना अंतर्गत सरकारने विविध क्षेत्रांसाठी प्रोत्साहनपर योजना आणि पॅकेज जाहीर करत आहेत. पंतप्रधान यांनी असे म्हणटले आहे की कोविडमुळे आपल्याला एक धडा मिळाला आहे, त्यासोबतच संधीही मिळाली आहे' असे आत्मनिर्भर भारत साकार करण्यासाठी भूमी, श्रम, रोकड सुलभता आणि कायदे या बाबीवर भर देण्यात आला आहे. हे संकट आणि आव्हाने ही आत्मनिर्भर भारत घडविण्याची संधी आहे. आजची परिस्थिती आपल्याला सांगते की आत्मनिर्भर भारत एक मार्ग आहे. परंतू आत्मनिर्भर भारत अभियान ही एक मध्यम आणि लांब पल्याची आहे. जी वेळ घेणार आहे.

या सगळ्या परिस्थितीमध्ये काही गोष्टी अशा आहेत की, वातावरण शुद्ध झाल कारण चालणाऱ्या गाड्या, लोकांची गर्दी कमी झाली, ओझोन स्तर भरून निघाला, बऱ्या प्रमाणात गुन्हे आणि बलात्कार कमी झालेत. .

हळूहळू लॉकडाउन संपून लॉकआउटची प्रक्रिया सुरु झाली आहे. सहाजिकच नेहमीसाठी लॉकडाउन राहू शकत नाही. आपल्याला या व्हायरस सोबत राहून स्वतःची रोगप्रतीकार शक्ती वाढवून, सोशल डिस्टन्सिंग पाळून कारण जगण्यासाठी पोटभरणे आवश्यक आहे. गर्दी न करता काम करणे. आज हा व्हायरस आहे उद्या दुसरा व्हायरस येईल किंवा अजून काही येईल. आता आपल्याला या सोबत राहून जगायला शिकायला पाहिजे. म्हणजेच आपण या काळामध्ये खूप गोष्टी शिकलोत. म्हणजेच आपणी दैनंदिन जीवनशैली बदलली आहे किंवा बदलावी लागली आहे. आणि आपण ती लॉकडाउन पासून जगत पण आहोत. कोरोना विषाणूने माणसाचा वर्तमानकाळ तर बदलला आहेच. पण भविष्यकाळाबाबतही आधी कधी नव्हती एवढी अनिश्चितता निर्माण करून ठेवली आहे. या सगळ्यात जिवनाची किंमत कळली, 'षेवटी जान है तो जहान है'। कोवीड-19 ह्या व्हायरसमुळे उदभवलेली महामारी वाईटच आहे. पण यातून आपल्याला सकारात्मक घ्यायला पाहिजे. तरच आपण जगू शकू.

संदर्भसूची

- डॉ. किरण जी. देसले, 'स्पर्धा परीक्षा अर्थशास्त्र – 1' दीपस्तंभ प्रकाशन, 2018.
- समाजवादी शिक्षणहक्क मासिक मार्च ते जून 2020.
- <http://www.bbc.com/marathi/india-52097708>
- लोकमत 4 मार्च 2020
- लोकमत 9 मार्च 2020
- लोकमत 7 जून 2020
- लोकमत, मंथन 7 जून 2020

.....

कोरोना व्हायरसचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

प्रा. डॉ. राजु अंबाडकर

आर. बी. व्यास कला वाणिज्य महाविद्यालय

कोंढाळी

सध्या जगभरात कोरोना विषाणूच्या साथीने थैमान घेतले आहे. या साथीच्या रोगाने जगभरात 28 मे 2020 पर्यंत 3 लाख 50 हजार पेक्षा जास्त मृत्यु झाले. या साथीमुळे जगातील बलशाली देश सुध्दा हतबल झाले आहे. या विषाणूचा प्रादुर्भाव गरीब आणि श्रीमंत या दोन्ही वर्गावर झालेला आहे.

भारतात देखील कोरोनाची साथ पसरलेली आहे. 28 मे 2020 ला भारतात 1 लाख 50 जार पेक्षा जास्त रुग्ण होते. 24 मार्च पासून भारतात संचारबंदी लागू केली. त्यामुळे देशात सर्व उद्योग, व्यवसाय बंद पडले. सध्या भारतीय अर्थव्यवस्थेची स्थिती आणि कोरोनाच्या संकटाने अत्यंत बिकट परिस्थितीला जन्म घातला आहे. लोकांना काही दिवसानंतर रोजगार मिळाला नाही तर, कोरोनापेक्षा उपासमारीने जीव गेल्याचे सामोर येतील.

खेळत्या पैशाच्या अभावाने भारतात बाजारात आलेला स्थूलपना, त्यातून वाढलेली बेरोजगारी बँकांची कर्जाऊ रक्कम परत न आल्याने बँकांचे निघालेले दिवाळे, शेअर मार्केटमधील उतार, तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर रुपयाची झालेली घसरण जीडीपीची सातत्याने होणारी घसरण या सर्व गोष्टी भारतीय अर्थव्यवस्थेला दृष्ट चक्रात ओढतील. त्यामुळे लोकांच्या हातात कामधंदा राहणार नाही. म्हणून पैसे नाही, पैसे नाही म्हणून बचत नाही, ठेवी नाही, नेमक्या या परिस्थितीत कोरोनाच्या वाढत्या प्रादुर्भावामुळे हतबलता आणखी वाढण्याची भीती निर्माण झाली.

ग्रामीण भागातून शहरामध्ये रोजगारासाठी स्थलांतरीत झालेला मोठा वर्ग आहे. कोरोनामुळे हा वर्ग आपल्या गावी पायी-पायी जात आहे. त्यामुळे त्यांच्या समस्या वाढत आहे.

सध्या बाजारात जीवनावश्यक वस्तूंची मागणी वाढत आहे. त्यामुळे ठरावीक काळाने यावस्तूचा बाजारात तुटवडा निर्माण होईल आणि त्यामुळे या वस्तूंच्या किंमती नफेखोरी व मक्तेदारी वाढेल सध्या सॅनिटायझर, साबन मास्क, औषधी यांना जास्त मागणी आहे. त्यामुळे त्यांच्या किंमती वाढेल आणि साठेबाजी होईल. अशा परिस्थितीत गरीब वर्ग बाजाराचे ग्राहक बनू शकणार नाही. त्यांची उपासमार होईल.

भारतात ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण जास्त आहे. या बहुसंख्य वस्ती असणाऱ्या खेड्यांचा, दुर्गम, डोंगराळ भाग आणि झाडेपट्टी या भागात जर कोरोना साथ पसरली तर तेथील परिस्थिती खूपच गंभीर होईल. अजूनही आदिवासी भागात मनुष्यबळ आणि संसाधनाची कमतरता आहे. त्यामुळे या भागावर कोरोनाचे फार गंभीर परिणाम होईल.

असंघटित क्षेत्रावरील कोरोनाचे परिणाम :-

भारताच्या अर्थव्यवस्थेत सूमारे 95% कर्मचारी वर्ग हा असंघटित क्षेत्रात काम करतो. तर सूमारे 50 लाखाहून अधिक वर्ग हा स्वयंरोजगारीत आहे. या वर्गाला शाळेची दोन महीन्यांनी फी भरता येईल का? असा प्रश्न पडू शकतो. कोरोनामुळे अर्थव्यवस्थेचे जे चक्र सूस्तावेल किंवा त्याची गती कमालीची कमी होईल त्याचा सर्वात मोठा फटका हा असंघटित अशा वर्गाला बसणार आहे. आणि तो वर्ग त्यातून पूर्णपणे भरडून निघेल. या वर्गाकडे स्वतःची बचत नसते. त्यांचे पैसे गुंतलेले नसतात, त्यांच्या ठैवी नसतात त्यामुळे भारतीय बाजारात मंदीचे वातावरण निर्माण होईल. अर्थव्यवस्थेत गुंतवणूक आटेल. बेरोजगारीत प्रचंड वाढ होईल.

रोजगारावरील परिणाम :-

एषियन डेव्हलपमेन्ट बँकेच्या अहवालानुसार कोरोनाचा सर्वात जास्त प्रभाव आशिया खंडातील देशांच्या अर्थव्यवस्थेवर पडेल. मोबाईल, कम्प्युटर, पर्यटन उद्योग, निर्माण उद्योग, बुनकर, विमान उद्योग, मॉल, हार्डपर मार्केट, बस सेवा, रेल्वे हे सर्व बंद असल्याने भारतात मोठ्या प्रमाणात रोजगार घटण्याची शक्यता आहे.

भारतात कोरोनामुळे श्रमीक, निर्माण, बुनकर, घरेलु कामगार या असंघटित क्षेत्रात 90 टक्के नोकऱ्या नष्ट होण्याची भीती आहे. विमान क्षेत्रात 3.5 लाख कर्मचारी काम करतात. 4.5 करोड पेक्षा जास्त लोक रिटेल सेक्टरमध्ये काम करतात. कोरोनामुळे मॉल, हायपर मार्केट बंद आहे. त्यामुळे एक कोटी पेक्षा लोकांचा रोजगार जान्याची शक्यता आहे.

ओला-उबर मध्ये 50 लाख लोकांना रोजगार आहे. खासगी मोटर सेवेत 20 लाख ड्रायव्हर, काम करतात परंतु लोकांची ये-जा बंद असल्याने 50% लोकांचा रोजगार जाऊ शकतो. भारतात 1.37 कोटी कर्मचारी कंपन्यांमध्ये काम करतात. कोरोनामुळे ऑटो पासून तर उपभोगापर्यंत मागणी घटली. त्यामुळे सर्वात जास्त रोजगार या क्षेत्रात जाण्याची भीती आहे. पर्यटन, हॉटेल या क्षेत्रात 1.20 लाख लोकांच्या नोकऱ्या जाण्याची शक्यता आहे. रिअल इस्टेटमध्ये 35% नोकऱ्या जाण्याची शक्यता आहे. कोरोनामुळे

प्रत्येक राज्याने आपल्या सीमा बंद केल्या, शाळा, कॉलेज, मॉल, पब, सीनेमा, रेस्टॉरेंट हे सर्व बंद असल्याने आर्थिक व्यवहार बंद पडले. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारी वाढण्याची शक्यता आहे.

कोरोनामुळे भारतातील मत्स्य व्यवसाय सुध्दा प्रभावीत झालेला आहे. भारतातून होणारी निर्यात घटल्यामुळे मासेमारी व्यवसायाला सुध्दा मोठा फटका बसण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे मासेमारी करणाऱ्यांनी जगायचे कसे हा प्रश्न त्यांच्यासामोर निर्माण झाला आहे.

एकंदरीत कोरोनाच्या काळात भारतातच नव्हे तर जगातील सर्वच देशात उद्योगांना अनंत अडचणीचा सामना करावा लागत आहे. नव्याने सुरू केलेला व्यावसाय त्यासाठी घेतलेले कर्ज, तयार झालेले उत्पन्न मार्केटमध्ये न पोहचल्याने झालेले नुकसान, कामगारांचा पगार, लॉकडाऊनमुळे बंद झालेले मार्केट त्यामुळे नव्याने निर्माण न होणारे व्यावसाय, तरुणांपूढे बेरोजगारीचे संकट त्यातून येणारे नैराष्य, मानसिक आरोग्यावर होणारा परिणाम हा मोठा आघात होत आहे.. या सर्व समस्या दूर करण्यासाठी आर्थिक पॅकेजच्या माध्यमातून स्थलांतरीत श्रमिक, सुक्ष्म लघु-मध्यम उद्योजक व पायाभूत क्षेत्राला सरकार व रिझर्व्ह बँकेने आधार देण्याची गरज आहे.

संदर्भ :

- <http://hfab.gov.in/about-indian0fisheries>
- <https://www.iora.int/en/newsinfographic/2017economy>
- <https://www.iora.int/en/priorities7focus-areas/blue-economy>

कोविड-19 चा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर परिणाम

प्रा. जगदीष वाटमोडे

अर्थशास्त्र विभाग

संताजी महाविद्यालय,

नागपूर

Email : jagdishwatmode26@gmail.com

कोरोनाचा वाढता प्रादुर्भाव आणि परिणामामुळे संपूर्ण जागतिक अर्थव्यवस्था विचलित झालेली आहे. अनेक देशातील उद्योग, व्यापार, रोजगार इत्यादींवर विपरीत परिणाम झालेला आहे. कोरोनाच्या या संकटामुळे संपूर्ण बाजार व्यवस्था विस्कळीत झालेली आहे. अघोषित आणीबाणी व सक्ती यामुळे सर्वत्र भयाचे व निराशेचे वातावरण निर्माण झालेले आहे. जागतिक बाजारपेठेतील घसरणीमुळे विदेशी गुंतवणूकदार आपले शेअर्स विकून भांडवल काढून घेत आहे. रूपयाचे अवमूल्यन, शेअर बाजाराचे कोसळणे, डिझेल व पेट्रोलच्या मागणीत घट यासर्वांचा एकत्रित परिणाम म्हणजे संपूर्ण भारतीय अर्थव्यवस्था संकटात सापडली आहे. शहरी अर्थव्यवस्थेप्रमाणे ग्रामीण अर्थव्यवस्थाही कोरोनामुळे प्रभावित झालेली आहे. एकीकडे कोरोना विषाणूचा धोका तर दुसरीकडे हवामान बदलामुळे होणारा अवकाळी पाऊस, वारा, गारपीट, वादळ, यामुळे होणारे शेतमालाचे नुकसान यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर दुहेरी संकट आले आहे. यासंकटावर मार्ग काढण्यासाठी शासन सवौत्तपरी प्रयत्न करित आहे. विविध सुचना, मार्गदर्शन, गरीबांकरिता मदत, आर्थिक पॅकेजची घोषणा इत्यादी प्रकारे मदत जाहिर करण्यात येत आहे. कोरोनाचे संक्रमण रोखण्यासाठी 25 मार्च ते 14 एप्रिल 2020 दरम्यान राष्ट्रीय लॉकडाऊन फेज-1 लागू करण्यात आले. त्यानंतर 15 एप्रिल ते 3 मे 2020 लॉकडाऊन फेज-2, 4 मे ते 17 मे लॉकडाऊन फेज-3, आणि 18 मे ते 31 मे पर्यंत लॉकडाऊन फेज-4 लागू करण्यात आले. या लॉकडाऊनचा विपरीत परिणाम शहरी त्याचप्रमाणे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर झालेला आहे. देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात महत्वाचा वाटा उचलणारी ग्रामीण अर्थव्यवस्था, छोटे व्यवसाय करणारे, शेतमजूर, मजूरी करून आपला उदरनिर्वाह करणारे लोक, लघू व कुटीर उद्योग करणारे व्यवसायिक यांच्या उत्पन्नावर कोरोनामुळे संकट आले आहे.

वाहतूक सेवेत कपात, जिल्हाबंदी, वाहतूक साधनाचा अभाव, हॉटेल मॉल्स बंद, आठवडी बाजार बंद, कलम 144 लागू होणे, नाशिवंत वस्तू, फळे भाजीपाला इत्यादींची विक्री न होणे, निर्यात बंदी इत्यादीचा मोठा फटका शेतकऱ्यांना बसला आणि आधीच आर्थिक संकटात असलेला बळीराजा या कोरोनामुळे हवालदिल झाला. कोरोना विषाणूपासून बचाव करण्यासाठी जे आवश्यक निर्बंध घातले गेले

त्याचा फटका नियमित उत्पन्न मिळवून देणाऱ्या अनेक व्यवसायांना व त्यातील कामगार वर्गाला बसला आहे. असंघटित क्षेत्रातील हजारो कामगारांचे रोजगार कोरोनामुळे रातोरात गेले, लाखो मजूर कामगार काम नसल्यामुळे हजारो किलोमीटर पायपीट करत गावाच्या दिशेने निघाले. यामध्ये कामगारांचे अत्यंत दयनीय अवस्था झालेली आहे. या कामगारांच्या उदरनिर्वाहासाठी शासन प्रयत्न करीत आहे. मदत, आर्थिक पॅकेजची घोषणा, अन्नधान्य सुरक्षा इत्यादीबाबत शासन मदत करीत आहे. परंतू ही मदत अपूरी आहे. यासंकट काळात गरीब, कामगार, मजूर, शेतकरी, लघूउद्योजक इत्यादींकरिता मोठ्याप्रमाणात आर्थिक मदत देवून त्यांना आधार देण्याची गरज आहे.

उद्दिष्टे :

- कोरोना संक्रमणाचा प्रभाव अभ्यासणे
- कोरोनाचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम अभ्यासणे
- कोरोनाचा ग्रामीण व्यवसायावर झालेला परिणाम अभ्यासणे.
- कोविड-19 चा ग्रामीण रोजगारावर झालेला परिणाम अभ्यासणे.

भारतातील कोविड-19 संबंधी निवडक आकडेवारी :

दिनांक	संक्रमित	बरे झालेले	मृत्यू
31 जानेवारी 2020	01	00	00
29 फेब्रुवारी 2020	03	03	00
31 मार्च 2020	1251	102	32
30 एप्रिल 2020	33062	8437	1079
25 मे 2020	1,39,049	57721	4024

स्त्रोत : आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार,

वरील तालिकेवरून स्पष्ट होते की, ज्याप्रमाणे संपूर्ण जगात कोरोनाचे संक्रमण वाढत आहे. त्याप्रमाणे भारतातही कोरोना संक्रमितांचा आकडा व मृत्यूचे प्रमाणही वाढत आहे. हि चिंतेची बाब आहे. या महामारीवर त्वरीत ठोस उपाययोजना करण्याची गरज आहे. केंद्र सरकार व राज्य सरकार कोरोनाचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी सवौत्तपरी प्रयत्न करीत आहे. परंतु यासंकटातून सावरण्यासाठी सरकारी प्रयत्नाबरोबर जनतेच्या सहकार्याची गरज आहे. लोकांनाही संकट ओळखून जबाबदारीने वागले पाहिजे व सरकारच्या सुचनांचे पालन करायला पाहिजे.

कोरोनाचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर परिणाम :

1. कोरोना वायरस भारतात येण्याअगोदरच भारतीय अर्थव्यवस्थेची स्थिती चिंताजनक होती. कोरोनामुळे आधीच मंदगतीने चालणारी अर्थव्यवस्था अधिकच संकटात सापडली याचा फटका ग्रामीण अर्थव्यवस्थेलाही मोठ्या प्रमाणात बसलेला दिसून येतो.
2. ग्रामीण भागातील कृषी पूरवठा शृंखलावर विपरित परिणाम झालेला आहे. किरणा, फळे, आणि धान्य वाहून नेणाऱ्या वाहनांना शासनाने परवानगी दिली असली तरी बऱ्याच वाहतूकदारांना ताबा किंवा परवाना मिळाला नाही. यामुळे शेतमाल बाजारात येण्यासाठी लागणारा वेळ यामुळे अनेक शेतकऱ्यांचे नुकसान झाले.
3. जिल्हाबंदीमुळे एका जिल्ह्यातील कृषी माल दुसऱ्या जिल्ह्यातील बाजारपेठेत विकण्यावर निर्बंध आले. त्यामुळे बऱ्याच शेतकऱ्यांचा कापूस, तूर, चना, सोयाबीन इत्यादी शेतमाल घरीच पडून आहे. त्यांच्या मालाला योग्य भाव नाही, मालाला मागणी नाही, निर्यात बंद यामुळे शेतकऱ्यांचे अतोनात नुकसान झाले आहे.
4. ग्रामीण भागातील हॉटेल, लघुउद्योग, कुटीर उद्योग बंद झाल्यामुळे उद्योजकांचे अतोनात नुकसान झाले. त्याचप्रमाणे ज्यांचे हातावर पोट आहे अशा लाखो कामगारांचे रोजगार गेले. त्यांच्यावर उपाशी राहण्याची वेळ आली.
5. शहरीभागात कामाकरिता ग्रामीण भागातून आलेल्या मजूरांची अवस्था त्याहीपेक्षा बिकट झाली. शहरातील रोजगार गेल्याने या लॉकडाऊनच्या काळात हजारो किलोमीटर पायपीट करून हे मजूर आपल्या लहान मुलांना व परिवाराला घेऊन गावाच्या दिशेने जीवाची पर्वा न करता जाऊ लागले. अशी दयनीय अवस्था कोरोनामुळे या मजूरांवर आली.
6. राष्ट्रीय लॉकडाऊनचा ग्रामीण भागातील जनजीवनावर तसेच रोजगारावर गंभीर परिणाम झाला आहे. त्याचप्रमाणे कृषी आणि संबंधित क्षेत्रातील मजूर कामगारावर विपरीत परिणाम झालेला दिसून येतो.
7. मासेमारी व्यवसायावर विपरीत परिणाम झाला असून मासेमारीवर अवलंबून असणाऱ्या लोकांवर उपासमारीची वेळ आली आहे.
8. फळे, भाज्या, फुले आणि नाशिवंत वस्तूचे उत्पादन करणाऱ्या शेतकऱ्यांचे मोठ्याप्रमाणात नुकसान झाले आहे.
9. कुक्कुटपालन, पोल्ट्री उत्पादक यांचे अतोनात नुकसान झाले अनेक व्यवसाय बंद पडले त्यामुळे या व्यवसायावर अवलंबून असणाऱ्या मजूरांवर बेरोजगार होण्याची स्थिती आली.
10. लॉकडाऊनचा असंघटीत क्षेत्रावर व या क्षेत्रात काम करणाऱ्या मजूरांवर खूपच विपरित परिणाम झालेला आहे. त्यामुळे सरकारने पहिले मदत पॅकेज जाहिर केले. गरीबांवरील आर्थिक बोजा कमी

करण्याच्या उद्देशाने वित्तमंत्री निर्मला सितारमन यांनी 26 मार्च 2020 रोजी 1.70 लाख कोटी रुपये राहत पॅकेजची घोषणा केली. त्यामुळे भारतातील 80 कोटी लोकांचा आर्थिक बोझा कमी करण्यास व गरीबांची रोजीरोटी चालविण्यास मदत होईल. या सरकारच्या प्रयत्नांची तज्ञ व जानकारांनी प्रशंशा केली परंतु तज्ञांच्या मते या संकटातून अर्थव्यवस्थेला बाहेर काढण्यासाठी अजून मदत वाढविण्याची गरज आहे.

11. ग्रामीण भागात मोठ्याप्रमाणात बेरोजगारीत वाढ होण्याची शक्यता आहे शहरातून ग्रामीण भागात परत आलेल्या मजूरांना कामावून समावून घेण्याची क्षमता ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत नसल्यामुळे बेकारीत मोठ्या प्रमाणात वाढ होईल.
12. कोरोना संकटाचा सामना करण्यासाठी 12 मे 2020 रोजी केंद्र सरकारने 20 लाख कोटी रूपयाचे एक विशेष आर्थिक पॅकेजची घोषणा केली या पॅकेज मध्ये शेतकरी, गरीब, प्रवाशी मजूर, श्रमिक व अन्य कमजोर वर्गावर विशेष लक्ष केंद्रित करण्याचा दावा करण्यात आला आहे. या पॅकेजमुळे मंद पडलेल्या अर्थव्यवस्थेला गती मिळेल असा दावा करण्यात आला. या पॅकेजचा ग्रामीण भागातील जनतेला किती फायदा होतो हे ही पाहणे आवश्यक आहे.

उपाययोजना :

- कृषी क्षेत्र ग्रामीण भागातील लघूउद्योग, छोटे-छोटे उद्योगधंदे सुरु करणे आवश्यक आहे, जेणे करून ग्रामीण भागात रोजगार निर्माण होऊन, उत्पन्न वाढेल व मागणी वाढण्यास मदत होईल.
- मनरेगा व ग्रामीण विकासाच्या योजना मार्फत जास्तीत जास्त लोकांना रोजगार पुरविणे.
- मनरेगा योजनेअंतर्गत मिळणारी मजूरी 182 रूपयावरून 202 रूपये प्रतिदिवस करण्यात आली आहे. कामगारांची क्रयशक्ती वाढविण्यासाठी यात पून्हा वाढ करण्याची गरज आहे.
- रोजगार गेलेल्या कामगारांना आर्थिकमदत त्यांच्या खात्यात जमा करणे
- गरीब, मजूर, कमजोर वर्गांना आवश्यक अन्नधान्याचा पुरवठा करणे तसेच ज्यांच्याजवळ रेशनकार्ड नाही अशाही गरीब कामगारांना अन्नधान्य वितरीत करणे सरकारी पातळीवर यादृष्टीने प्रयत्न करण्यात आलेले आहे.
- कृषी क्षेत्रासंबंधी करण्यात आलेल्या सुधारणा योजनांचा फायदा दिर्घकाळात दिसून येतो. या योजनांचे स्वागत आहे परंतु यासंकट काळात कृषी क्षेत्राला तात्काळ मदत करण्याची गरज आहे.
- आतापर्यंत 20 लाख कोटी रूपयाच्या पॅकेज पैकी ग्रामीण भागातील गांव, गरीब, शेतकरी, मजूर इत्यादींना वास्तवीक धनराशी नाहीच्या बरोबरच मिळणार आहे. या पॅकेजमधील बरेचसे प्रस्ताव कर्जाच्या स्वरूपात आहे. सहाय्यतेच्या स्वरूपात नाही. त्यामुळे ग्रामीण भागातील अशा गरजू गरीब लोकांना कर्ज नाही तर मोठ्याप्रमाणात सहाय्यता प्रदान करण्याची गरज आहे.

- फळ उत्पादक, दुग्ध उत्पादक, कुक्कुटपालन, मत्स्यपालक शेतकऱ्यांचे या काळात मोठ्याप्रमाणात नुकसान झाले त्यांना मदत करण्याची गरज आहे.
- पीएम किसान योजनेची राशी 6,000 रुपयावरून वाढवून 12,000 रुपये प्रति किसान प्रतिवर्ष करायला पाहिजे.
- सर्व जनधन खात्यामध्ये तीन महिन्यांपर्यंत प्रति महिना एक हजार रुपये जमा करणे या कठीण काळात समर्थनीय आहे.
- किसान क्रेडीट कार्डची लिमिट वाढविणे व दुप्पट करणे
- ग्रामीण भागात शहरामधून आलेल्या मजूरांची व्यवस्था करणे व रोजगार संधी उपलब्ध करून देणे.
- ग्रामीण भागामध्ये अतिरिक्त धनराशी व मदत वाढवून उत्पादन व रोजगार निर्मिती केल्यास ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला गती मिळेल ग्रामीण अर्थव्यवस्था या संकटातून बाहेर निघाल्यास देशाच्या अर्थव्यवस्थेला गती प्राप्त होईल.
- या कोरोनाचा प्रादुर्भाव ग्रामीण शिक्षणावर सुद्धा झाला आहे. डिजिटल कनेक्टिविटी, इंटरनेटचा अभाव इत्यादींमुळे गरीब, मजूर, कामगारांच्या मुलांचे शिक्षण थांबणार नाही याकडेही लक्ष देण्याची गरज आहे.
- या कोरोना संकटातून बाहेर पडण्यासाठी कोरोनासंबंधी ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात जनजागृती करण्याची गरज आहे. त्याचप्रमाणे अर्थव्यवस्थेला आर्थिक संकटातून बाहेर काढण्यासाठी ग्रामीण भागातील लघुउद्योग, शेती, उत्पादन, विपणन सेवा सुरू करून ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी वाढविण्याची गरज आहे.

संदर्भ :

1. आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार
2. Goyal, Malini, "Covid-19: How the deadly virus hints at a looming Financial Crisis, The Economic Times, 23 March 2020
3. [en-wikipedia.org/Economic Impact of the COVID-19 pandemic in India.](https://en.wikipedia.org/Economic_Impact_of_the_COVID-19_pandemic_in_India)
4. www.indiatoday.in
5. economictimes.indiatimes.com
6. en.gaonconnection.com

Corona Virus (COVID-19) चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव विश्लेषणात्मक अध्ययन

डॉ. ईश्वर जणार्धन वाघ

अर्थशास्त्र विभाग

श्रीमती राजकमल बाबुराव तिडके

महाविद्यालय ए मौदा, जि. नागपूर

Email: ishwarwagh714@gmail.com

प्राचार्य डॉ. आर.जी. टाले

अर्थशास्त्र विभाग

बॅरी. शेषराव वानखेडे आर्ट्स-कामर्स

महाविद्यालय, खापरखेडा, जि. नागपूर

Email: ramkrishnatale.gr8@gmail.com

प्रस्तावना : कोरोना व्हायरस (ब्रअपक.19) ही 200 वर्षातील एक विनाशकारी एक घटना आहे. कदाचित मानवाने स्वप्नात सुध्दा अशा घटनेची कल्पना केली नसेल. संपूर्ण जग बुडणार, पृथ्वी नष्ट होणार असे नेहमी म्हटले जायचे कदाचित हिच घटना असावी असे आज वाटायला लागले. या घटनेने संपूर्ण जगाला जगण्याचा एक वेगळा मार्ग दर्शविला आहे. मी लहान असतांना कुणीतरी सांगितल की पृथ्वीवर धुमकेतू पडणार व पृथ्वी नष्ट होणार त्यानंतर अचानकपणे अर्थव्यवस्थेचा विकासाचा वेग वाढला कारण लोकांच्या खरेदी शक्तीत भर पडली.

परंतु सध्या घडलेली घटना हे एक आश्चर्य आहे. कोरोना व्हायरस या रोगाचा उद्रेक चीनच्या हुबेईची राजधानी वुहानमध्ये प्रथम ओळखला गेला व त्सुनामीच्या वेगाने 200 देशांमध्ये पसरला तेव्हापासून जागतिक व्यापार संघटनेने (१६) 11 तारखेला सर्व जगभर असलेला म्हणून ओळखले. मार्च 2020 मध्ये या साथीचा रोगाचा भारतावर परिणाम झाला. कोरोनाव्हायरसच्या प्रभावामुळे हसतीखेळती अर्थव्यवस्था विस्कळीत झाली जणू काही आकाशातला तारा पृथ्वीवर आदळ्याचा भास झाला. अचानकपणे जगरूपी चालती गाडी बंद पडली श्वास थांबला मेंदुने काम करणे बंद केले यामध्ये विज्ञान हरले आणि अध्यात्मही हरले.

जेव्हा भारतीय पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 24 तारखेला मध्यरात्री लॉकडाऊन घोषित केले तसेच संपूर्ण भारत एका अंधाररूपी कोठडीत बंद झाला. परंतु दुसऱ्याच दिवशी संपूर्ण देशात अफरातफरीची परिस्थिती निर्माण झाली. सर्वीकडे आकडने, हाहाकार माजला कित्येक लोक मृत्युमुखी पडले जणू अश्रुचा महासागर फुटला. त्यात वृद्ध, माता, बालके यांचा बळी गेला. हे चित्र डोळ्यांनी बघतांना मन आणि शरीर यांचा संपर्क तुटल्यासारखे वाटू लागले यामुळे मानवाला या जगात स्वतःची किंमत समजली.

ब्रअपक.19 चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव :

अनिश्चितता आणि मागणीची कमतरता यामुळे शेअर बाजार कोसळले, उद्योग ठप्प झाले कोव्हीड-19 चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर फार मोठा परिणाम होईल मुलभूत अर्थव्यवस्थेची पूर्णप्राप्ती धीमी होईल व अर्थव्यवस्था आपल्या जागेवर येण्यास दोन वर्षांचा कालावधी लागेल. कोरोना व्हायरस भारतीय अर्थव्यवस्था कोलमडू शकते कारण संपूर्ण अर्थव्यवस्था लॉकडाऊन झाल्यामुळे चलनाचा प्रवाहच बंद झाला विकासाचा वेग हा नगण्यावर आला. संपूर्ण जगात मंदी आल्यामुळे भारताची यापासून सुटका नसेल कारण अगोदरच भारतीय अर्थव्यवस्था आजारी आहे या कोव्हीड-19 च्या प्रभावामुळे शेती, उद्योग व सेवा तिन्ही क्षेत्राची आर्थिक प्रगती ठासळली आणि कोव्हीड-19 भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी दुर्भाग्याची जननी ठरली.

परंतु या कोव्हीड-19 मधील संपूर्ण परिस्थितीत एक आशेचा किरण आढळला की जर भारतीय अर्थव्यवस्थेवर 'माझा देश माझ्या वस्तु' हा दृष्टीकोन रूजविणे, स्टॉर्ट अप इंडिया यावर भर दिला, तर भारत आत्मनिर्भर बनू शकतो यासाठी सरकारने अर्थव्यवस्था आणि सुखाच्या पुर्नप्राप्तीसाठी पाठबळ देण्यासाठी ठोस योजना ठेवल्या पाहिजेत.

परंतु या सर्व पळापळीच्या परिस्थितीत निसर्ग, पर्यावरण, वनस्पती, पशु, पक्षी, हवा, पाणी यावर शांतरूपी मऊ मखमलीची जणु काही चादरच पसरवली आहे असे वाटू लागले. काही दिवसातच पर्यावरणाचे संकलन निर्माण झाले. ओझेन छिद्राचा धोका टळला स्वच्छ आणि सुंदर पृथ्वीचे दर्शन झाले. कदाचित या पृथ्वीला स्वच्छ व सुंदर ठेवण्यासाठी महिण्यातून एक दिवस जगाने लॉकडाऊन करावे ही एक दिशा प्राप्त झाली.

काळाच्या ओघात आम्ही जुन्या गोष्टी, जुनी नातेसंबंध, भावना, वरिष्ठाचा आदर, जुणे खेळ (विटीदांडू), लगोरी, लपाछूपी, डाबडूबली, मुली असेल तर लंगडी, कबड्डी, खोखो, धावणी यासारख्या खेळांमध्ये विद्यार्थी रममाण असायचे. छोटी मुले बिदांस्तपणे खेळायची व त्यामुळे त्यांचे आरोग्य सुदृढ राहायचे. काळाच्या ओघात विज्ञानाने प्रगती केली पिढीने माणुसकी गमावली पैसा कमविण्याच्या नादामध्ये आनंदाची झोळी रिकामी झाली.

परंतु कोरोना व्हायरस-19 च्या प्रभावामुळे 'जुन ते सोन' या भावनेने जगण्याची एक उमेद निर्माण झाली प्रत्येक दिवशी एक नविन आशेचा किरण घेऊन पुढचा प्रवास करण्याचे धाडस प्रत्येक जगाने निर्माण करणे कारण या उमेदीमधुनच नवीन भारताची निर्माती होणार आहे. भारतातील प्रत्येक व्यक्तिये नवीन उद्योगामध्ये स्वतःची भागीदारी कशी निर्माण होईल उद्योगाच्या माध्यमातून मी शेअर बाजारात प्रवेश कसा करेल भांडवलाचे व्यवस्थापन, नियोजन, गुंतवणुक कशी करावयाची याकडे नवीन पिढीने दुर्लक्ष करता कामा नये.

अशापध्दतीने एक नविन उमेद घेऊन जर भारतीयानी (कृषी, उद्योग व सेवा क्षेत्र) कार्य सुरु केले तर कदाचित जगात एक वेगळा भारत पाहायला मिळेल चीन आणि अमेरिकासारख्या अर्थव्यवस्थेला टक्कर देण्याची क्षमता निर्माण होईल फक्त गरज आहे शासनाने तातडीने उपाययोजना करण्याची असा माझा न वाकणारा, न झुकणारा आणि न मोडणारा सशक्त भारत जगामध्ये एक मिसाल बनेल युवा, दुवा आणि शिवा एकत्र आले तर उज्वल, स्वच्छ, सुंदर व आत्मनिर्भर असा भारत देश जगाच्या अर्थकारणात त्सुनामीच्या वेगाने वर गेलेला दिसेल.

उद्योग व शेतकरी यातील प्रभाव :

सर्वसाधारणपणे उद्योगात कोरोना विषाणूचा प्रभाव होता बऱ्याच उद्योगांनी आपल्या कर्मचाऱ्यांना काढून टाकले. विमान सेवा बंद झाली हळूहळू रेल्वे सेवा बंद झाली उत्पादन हा अर्थव्यवस्थेचा कणा असतो. लॉकडाऊनमुळे उत्पादनाची प्रक्रिया बंद होऊन जीवनावश्यक वस्तुच्या पुरवठ्यावर परिणाम झाला. यात शेवटी सर्वसाधारण समाज भरडला गेला अनेक शेतकऱ्यांचा माल घरीच पडून राहिला. फुले, फळे, भाजीपाला मात्र शेतामध्येच वाया गेला. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे आर्थिक नुकसान झाले. या शेतकऱ्यांना गंभीर पणे उभे करण्यासाठी रिझर्व्ह बँक व सरकारला विशिष्ट व ठोस पाऊले उचलण्याची गरज आहे शेतकऱ्यांच्या हातात पैसा कसा येईल त्याला नवीन पिक घेण्यासाठी हातात पैसा कसा येईल व त्याला नविन पिक घेण्यासाठी चालना कशी मिळेल या दिशेने पावले उचलण्याची गरज आहे. याशिवाय शेतमालावरील प्रक्रिया उद्योगसुध्दा डबघाईस आले. त्यामुळे त्यांनाही प्रवाहामध्ये आणण्याचे आव्हान सरकारपुढे आहे.

या सर्वांमध्ये एक महत्वाचा सामाजिक परिणाम झाला की, लोकांमध्ये जागरूकता व माणुसकीचा गंध निर्माण झाला. त्यामुळे सामाजिक ऋणानुबंध निर्माण झाले आपली समाजव्यवस्था जर टिकवायची असेल तर कोवीड-19 या घटनेपासून बोध घेऊन आपली विचारसरणी व वर्तवणूक बदलणे गरजेचे आहे.

कोवीड-19 चा शिक्षण क्षेत्रावरील प्रभाव :

इतर क्षेत्रांप्रमाणेच कोवीड-19 चा जागतिक शिक्षणक्षेत्रावर फार वाईट परिणाम झाला आहे. प्राथमिक शिक्षणापासून तर उच्च शिक्षणापर्यंत सर्वच क्षेत्र कोवीड-19 च्या महामारीमुळे प्रभावित झाले आहे. विद्यार्थी व शिक्षक यांचे जणू नातेच तुटले आहे. यामध्ये अनेक प्रकारच्या परिक्षा रद्द करण्यात आल्या त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा शिक्षणाविषयीचा उत्साह कमी झाला भारतासारख्या देशानी त्यातुन सावरण्यासाठी ऑनलाईन शिक्षणप्रणाली राबविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्याला पूर्णतः यश आले नाही. कारण आपल्याकडे शाळा किंवा महाविद्यालयामध्ये पूर्णतः सोयी सुविधा असल्याचे दिसत नाही. विद्यार्थी शाळेमध्ये येत नसल्यामुळे संस्थापकांनी त्या शाळेमध्ये असणारे

शिक्षक यांचे पगार थांबविले त्यामुळे कोवीड-19 चा प्रभाव कर्मचाऱ्यांच्या पगारावर सुध्दा झाला. त्यामुळे समाजामध्ये एक प्रकारची नकारात्मक वातावरणाची निर्मिती झाली. एकंदरीत कोवीड-19 च्या प्रभावामुळे केजी-1 ते क्युजी हे पूर्ण शिक्षणक्षेत्र प्रभावित झाले आहे. हा प्रभाव थांबविण्यासाठी शासन व तज्ञमंडळी मोठ्या प्रमाणावर प्रामाणिक प्रयत्न करित आहे.

कोवीड-19 चा श्रमिकावरील प्रभाव :

स्वातंत्र्यानंतरच्या इतिहासात कोवीड-19 अशाप्रकारची घटना ही प्रथमच घडली आहे. आज संपूर्ण देशभरात श्रमिकांचे एक जाळे निर्माण झाले कोट्यावधी लोक ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे स्थलांतरीत झाले कारण तर आपल्याला रोजगार मिळेल व आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाहाचा प्रश्न सुटेल. सध्या शहराचा विकास झाला त्यामध्ये श्रमिकांचे मोठे योगदान आहे. देशातील रस्ते महामार्ग, लोहमार्ग यांचे जाळे विणण्यात श्रमिकांचे कार्य आहे. परंतु कोवीड-19 प्रभावामुळे त्यांच्या हातचा रोजगार गेला. त्यामुळे हे श्रमिक आपल्या स्थायी घराकडे वळले. सर्व श्रमिक आपल्या परतीचा प्रवास करतांना त्यांचे अनेक छळ झाले कुणाला साधने मिळाली नाही, कुणाला अन्न मिळाले नाही त्यामुळे उपाशीपोटी हजारो किलोमिटरचा प्रवास केला. त्यांनी आता करायचे काय? आपले पोट कसे भरायचे आपला परिवार कसा चालवायचा हा गंभीर प्रश्न समोर उभा आहे.

श्रमिकाचा रोजगार गेल्यामुळे व हाताला काम नसल्यामुळे त्यांच्या व परिवाराच्या जिवनमानावर नकारात्मक प्रभाव पडला आहे. त्यामुळे त्यांना आज शासनाच्या मदतीची अत्यंत गरज आहे.

कोवीड-19 महामारीचा आरोग्यावरील परिणाम :

कोवीड-19 ही एक जागतिक महामारीची समस्या आहे या महामारीचा लोकांच्या आरोग्यावर अत्यंत विपरित परिणाम झाला आहे. यात कित्येक लोकांना आपले प्राण गमवावे लागले कित्येक जणांना मानसिक विकृती आली त्यामुळे अर्थव्यवस्थेची व राजकीय व्यवस्थेची घडी विस्कळीत झाली. या सर्व घडामोडीमुळे सामाजिक अंतर पाळणे अत्यंत आवश्यक झाले. कोवीड-19 या महामारीमुळे संपूर्ण जगाचे फार मोठे नुकसान झाले. या महामारीचा संपूर्ण मानवजातीवर नकारात्मक परिणाम झाला. जनमानसाने जीवनमान विस्कळीत झाले यामध्ये देशातला प्रत्येक नागरिक आपल्या पध्दतीने या समस्येचा सामना करू लागले. परंतु कोवीड-19 मधील संपूर्ण परिस्थितीत एक आशेचा किरण आढळला की, भारतीय नागरिकाने 'माझा देश माझ्या वस्तू' हा दृष्टीकोन रुजविला सर्वांनी देशी वस्तु वापरल्याच्या संदर्भात घोषणा दिल्या. स्टॉर्ट अप ह्यासारख्या उद्योगाचा वापर करून आत्मनिर्भर बनण्याचा

प्रयत्न केला. यामध्ये संपूर्ण समाजाचे आरोग्य चांगल्या प्रकारचे रहावे मृत्युचे प्रमाण कमी असावे यासाठी भारतात शर्तीचे प्रयत्न सुरु आहे.

भारतात आरोग्याच्या बाबतीत कोवीड-19 मुळे जेष्ठ वर्ग जास्त प्रभावित झाला त्यामुळे आपल्याला जेष्ठांना किंवा वृद्ध वर्गांना योग्य प्रकारे सांभाळण्याची गरज आहे. त्यासाठी आम्ही सर्वानी प्रामाणिकपणे सर्व नियमाने पालन करणे आवश्यक आहे.

कोवीड-19 चा पर्यावरणावरील प्रभाव :

कोवीड-19 च्या प्रभावामुळे देशाचे अर्थचक्र थांबले, सामाजिक व्यवस्था विस्कळीत झाली, राजकीय व्यवस्था कोलमडली, मानसिक संतुलन टासळले, देशाच्या सिमा सिल झाल्यामुळे माणुसकी व आपूलकी याचा अस्त झाल्यासारखे वाटले परंतु या सर्व परिस्थितीत निसर्ग, पर्यावरण, वनस्पती, पशु, पक्षी, हवा, पाणी यावर मऊ, मखमलीची जणूकाही चादर पसरवली आहे. असे वाटू लागले काही दिवसातच पर्यावरणाचे संतुलन साधले गेले. ओझोन छिद्राचा धोका टळला. स्वच्छ व सुंदर पृथ्वीचे दर्शन घडले. कदाचित या पार्श्वभूमीवर सुंदर व स्वच्छ ठेवण्यासाठी महिण्यातून एक दिवस जगाने लॉकडाऊन करावा अशी एक दिशा दिसून आली परंतु कोवीड-19 च्या प्रभावामुळे जुन ते सोन या भावनेने जगण्याची एक उमेद निर्माण झाली. प्रत्येक दिवशी एक नविन आशेचा किरण घेऊन पुढचा प्रवास करतांना प्रत्येक नागरिकाने धाडस निर्माण करणे आवश्यक आहे. एकंदरीत कोवीड-19 च्या महामारीमुळे पर्यावरण यंत्रनेवर अनुकूल परिणाम झाल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष :

शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. शेती व उद्योग यांचे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासात फार मोठे योगदान आहे. याशिवाय श्रमिक, कर्मचारी हा अर्थव्यवस्थेचे आधारस्तंभ आहे. याशिवाय शिक्षणक्षेत्र, पर्यावरण, उद्योग, सेवाक्षेत्र, शेतीक्षेत्र यांचे विकासात फार मोठे योगदान आहे. कोवीड-19 च्या प्रभावामुळे संपूर्ण अर्थव्यवस्था प्रभावित झाली तेव्हा या अर्थव्यवस्थेची योग्य घडी बसविण्यासाठी सर्वानी प्रामाणिक प्रयत्न कराव्याची गरज आहे.

‘शेवटी असे म्हणावे लागते की,

कोवीड-19 चे निर्मूलन त्यासाठी वर्तनात परिवर्तन

करावे माणुसकीचे जतन सलामत राहिल प्रायकाचे मन

हे वतन, हे वतन, हे वतन’

संदर्भसूची

१. लोकमत, दैनिक वृत्तपत्र दिनांक ९ आणि २५ मे २०२० यामधील प्रकाशित लेख
२. <https://mpra.ab.uni.muenchen.de/100530/mppa>
३. Singh_is, agricultural in the time of covid-19, the hindu business-2020
४. World bank, employment in agricultural estimate 2020
५. Sing, A (2015) challenges in Indian education sector international journal of advanced research communication management, sept.2015.
६. www.indiaeducation.com
७. [Economicstimes. Indiatimes.com](http://Economicstimes.Indiatimes.com)
८. www.indiatoday.in
९. <https://taxguru.in/finace/impact-covid-19-indianeconomy.html>

कोरोना १९ आणि समाजमनावर झालेला परीणाम

डॉ. दिलिप चव्हाण

सहयोगी प्राध्यापक

एस. आर. बी. टी. महाविद्यालय,

मौदा.

प्रस्तावना : भारतीय अर्थव्यवस्थेला कुचंबुन टाकणारा एक विषानु. हा विषानु भारतीय नाही मात्र याचा प्रचार व प्रसार होण्यास वेळ देखिल लागला नाही याला कारन म्हणजे भारतातील शासनव्यवस्था व प्रसारमाध्यमे आहेत. बर या विषानु चे नाव आहे कोरोना याला कोविड 19 असे बोलल्या जाते कारन डिसेंबर 2019 मध्ये वुहान शहरात हे चिन देशात आहे. याच प्रांतात सर्वप्रथम आला . म्हणजे सर्वात प्रथम या शहरात एक व्यक्ती मिळाला ज्याला ताप. नाक वाहने . खोकला होता व यावर उपचार करुन बरा होत नव्हता. यामुळे याचा परीनाम त्याच्या घरी. परीसर व तो व्यक्ती ज्या ज्या व्यक्ती बरोबर भेटला त्या त्या व्यक्तीमध्ये हि लक्षणे आढळली त्यावरुन तेथिल शास्त्रज्ञांनी त्याला नाव दिले कोरोना. चिन या देशात हि माहामारी अधिक प्रमानात वाढत गेली तेथिल वास्तव्यास असणारे इतर देशातील लोक आपआपल्या देशात पलायन करायला सुरुवात झाली काही लोक अमेरीका, आस्ट्रेलिया, इटली, पाकिस्तान, व इतर देशाप्रमाणे भारतात देखिल आले व आपल्या सोबत या महारीला घेउन आले त्यातुन याचा प्रसार होण्यास सुरुवात मात्र झाली. पाहाता पाहाता अख्या जगावर राज्य करावयास सुरुवात केली. यात इटली व अमेरीका तसेच इंग्लंड या देशामध्ये थैमान माजले. या कोविड 19 ला भारतात जास्त वाढू न देण्याचे आव्हान स्विकारुन भारतातील प्रधानमंत्री यांनी सर्वप्रथम देशौला लॉक करन्याचा निर्णय घेतला हा दिवस होता 24 एप्रिल 2020 सायंकाडी च्या सुमारास,



ज्या प्रमाने डिसेंबर 2014 मध्ये देखिल निर्णय घेण्यात आला होता आजपासुन आपल्या जवळील असलेली 2000 रु. 100 रु. रक्कम, नोटा आता चालनार नाही. यानंतर आपनास नोटा बदलुन मिळतील व त्या नंतर अनेक जे काही घडले ते देशाने पाहिले सकाळ पासून ते सायंकाळपर्यंत नोटा बदलून घेण्यासाठी बँकाच्या समोर रांगा च रांगा व त्यात गेलेले निष्पाप लोकांचे बळी. देशातील लोकांना लग्न समारंभ, दवाखाने, दररोज च्या जिवावश्यक वस्तू खरेदि करण्यात अडचणि व त्यात अनेक अडथळे देशाने अनुभवले. त्यात देशातील लोकांना होत असलेला त्रास जानवत होता मात्र देशातील सरकार दररोज नविन नविन नियम व कायदे देउन लोकांना सांत्वना देत होते. कि आम्ही जनतेच्या पाठिषि

आहोत. मात्र देशात अनेक नवनविन थरारक घटना घडतच होत्या. त्यातून काही वर्षांनी देश सावरत नाही तेच पुन्हा एकदा देशापुढे नविन संकट सरकारने उभे केले जी. एस. टि. झाले भारतीय अर्थव्यवस्थेला पुन्हा एकदा संकटाच्या खाइत टाकले. यात अनेक व्यापार बंद झाले. व्यवसायात कार्य करत असलेल्या असंख्य कर्मचाऱ्यांना आपल्या कामावरून काढून टाकण्यात आले. त्यांना त्यांच्या दोन रोजच्या जेवनाचे देखिल विचारनारा कोनीच उरला नव्हता. मात्र ज्या लोकांना अर्थव्यवस्थेचे ज्ञान नसलेले लोक सोशल मिडिया वर वा वा करत होते.



याच प्रमाने आपण जेथे आहात तेथेच राहावे, आजपासून मानवि कफर्यू लावण्यात येत आहे. असे आव्हान दिल्ली वरून झाले व देशात यानंतर काय होणार याच एक क्षणभर विचार न करता सर्व देश लॉकडाउन झाला. मात्र हा कोरोना किती दिवस राहनार याचा विचार केला नाही? कोरोना च्या लॉकडाउन मुळे देशातील अर्थव्यवस्थेचे काय होणार याचा विचार नाही? देशातील कर्मचाऱ्यांचे काय होणार? कामगारांचे काय होणार? व्यवसायाचे काय होणार? सामान्य जनतेचे काय होणार? गरिबांचे काय होणार? व्यापाऱ्यांचे काय होणार? या प्रकारचे अनेक प्रश्न समोर असतांना कोणताही विचार न करता केलेल्या लॉकडाउनमुळे भारतीय जनतेवर व त्यांच्या मनावर काय परीनाम झाला याचा आपण यात विचार करनार आहोत.

आजच्या कोरोनाच्या पार्श्वभूमिवर देखिल सोशल मिडिया व इतर व्यक्तींनी देखिल स्वागत केले. काही दिवसांनी ताट, वाटि, वाजवले, नंतर दिवे लावले का तर यामुळे नविन शक्ति निर्माण होते. मग कोरोना वॉरिअर्स यांना फुले देवून स्वागत करण्यात आले. तसेच ज्या वस्त्यांमध्ये ते गेले त्यात त्यांचे फुलांचा वर्षाव करून स्वागत करण्यात आले मात्र या सर्वाने मनाचे समाधानमात्र झाले नाही. लोकांना जेवन करावयाचा प्रश्न निर्माण झाला. ज्या राज्यात काम करनारे लोक हे परतीच्या मार्गावर निघाले. मात्र त्यांना बाहेरिल परिस्थिती कोणत्या प्रकारची आहे याची कल्पना करणे कठीन होते, माहिती नव्हते, ज्या ठिकानी जेवन मिळेल तेथे जेवन करावे व उन्हात बायको लेकर घेउन जात राहावे. कारन परिवहन व्यवस्था बंद असल्याने त्यांच्या समोर हा बिकट प्रश्न निर्माण झाला होता. काहि व्यक्तीला खाजगी परिवहन घेउन जातांना काळानी झेप घेतली तर काही लोकांना टेन ने कापले. मात्र अशा परिस्थितीवर मात करत जे व्यक्ती घरी होते त्यांच्या मनाच्या वेदना काय होत्या आपण या कठीकानी पाहनार आहोत.

कोरोना म्हणजे काय?

कोरोना हा एक विषानू होय. या विशानूपासून जगातील मानवजातीला धोका निर्माण होतो. या पुर्वि देखिल विविध ग्रंथामध्ये या विषानूचा उल्लेख देखिल आलेला आहे. आजपासून 25 वर्षाआधि या

प्रकारच्या विषानुचा धोखा निर्माण होणार आहे असे भाकित देखिल करण्यात आले आहे. 2007 साली प्रदर्षित झालेला एक तामिळ चित्रपट देखिल आहे. यामध्ये या प्रकारच्या महामारीचा उल्लेख करण्यात आलेला आहे. त्यामूळे हा रोग आताचा नाही असे देखिल आपण म्हणु शकतो. हवेच्या व एक व्यक्ती दूसऱ्याच्या संपर्कात आल्यास याचा फैलाव त्वरीत होतांना दिसुन येते.

सध्या भारतात व जगभर पसरलेल्या कोरोना 19 या विषपनुचा संसर्ग रोखण्यासाठी घ्यावयाची काळजी.

1. छोन व्यक्तितंमध्ये 1 मीटर अंतर राखुन व्यवहार करा.
2. आपली थुंकी हवेत उडू देउ नका.
3. रस्त्यात किंवा इतर सार्वजनिक ठिकानी थुंकु नका
4. नाकावर व तोंडावर रूमाल वापरा.
5. गर्दिच्या ठिकानी जाने ताळा.
6. काम असेल तरच घराबाहेर पळा.
7. साबनाने वारंवार हाथ धुवा.
8. स्थानिक सरकारकडुन घालून दिलेल्या नियम व कायदयाचे काटेकोर पालन करा.

तणाव म्हणजे काय ?

तणाव हा एक मानसिक अवस्थेची व्याधि आहे. कोणताही प्रसंग अथवा प्रासंगिक बदलाला दिलेला नकारात्क शारिरिक व भावनिक प्रतिसाद म्हणजे 'तनाव' होय. मनातील अनावश्यक व नकारात्मक विचारांच्या गर्दिमुळे मनाची जी स्थिती होते तिला तनाव असे म्हणतात. एखदया परिस्थितीतील मागण्या व उपलब्ध साधनसामग्री यामध्ये असमतोल निर्माण झाल्याने शरीराची जी अवस्था होते तिला तनाव असे म्हणतात. परिस्थितीत अचानक बदल झाल्यामूळे अशी अवस्था निर्माण होते.



आजची कोरोनाची परिस्थिती हि अचानक आलेली आहे व त्यात कोणत्याही पुर्वसुचना न देता झालेला बंद म्हणजे अचानक आलेली मानसिक परिस्थिती होय. तान हा अचानक आलेला असतो किंवा परिस्थितीने उदभवलेला असतो. यामूळे कोरोना ने कोनालाही सावरू न देता व सरकारने कोनतेही सकारात्मक पाउल न उचलता केलेला बदल मानसिक तनाव देउन आहे. प्रत्येक व्यक्तने केलेली कूठे ना कूठे गुंतवणुक किंवा भविष्यातील वाटचाल करण्यात गुंतलेले व्यक्ति यांना अचानकपने केलेले कार्य होय.

तणावाची कांरने :-

- परिस्थितीत अचानक झालेला बदलाव.
- काम पुर्ण न करता आलेले मानसिक दडपण यामुळे अतिरिक्त तान किंवा तशी स्थिती उत्पन्न होणे.
- अचानक काम करून आल्यावर आपनास घरी आलेले मानसीक तनाव.
- कार्य करत असतांना दिलेल्या अचानक सुटटया व काम न करता घरीच राहण्याची आलेली वेळ.
- पुर्वसुचना न देता आपन कोतेही कार्य करावयाचे नसल्यास आपल्या कुटुंबाचे पालन पोषण कसे होणार याची लागलेली चिंता.

वरिल कारने तनावाला जन्म देतात व वातावरण निर्मिती होते.

तनाव कमी करण्यासाठी उपाय :-

- ❖ गाने ऐकणे व म्हणणे :- आपनासमोर आलंली ही परिस्थिती अतिशय बिकट आहे व तीचा सामना धौर्याने व प्रयत्नाने करावयासा पाहीजे. प्रत्येक व्यक्तीने अशा वेळेला गाने ऐकणे व त्याला म्हनायला पाहीले जेनेकरून आपनावर ओढवलेल संकट कवटाळु राहण्यापेक्षा आपन त्यास सामोरे जाउ शकतो.
- ❖ सकाळी फिरणे किंवा व्यायाम :- सकाळचे वातावरण हे मोकळे असते त्याचप्रमाणे हवा देदिख शुध्द असते. अशा मोकळ्या वातावरणात फिरल्यावर मनावहरिल तान कमी करता येतो. हळू हळू धावल्याने देखिल शरीर हलके होते, वातावरणातील थंड वारा आनास मनावरील तान कमी करण्यास मदत करतो. तसेच व्यायाम करणे हा अतिशय चांगला मार्ग तनाव कमी करण्याचा आहे.
- ❖ इतरांशी बोलणे :- आपल्या सहकाऱ्यांच्या सतत संपर्कात राहणे आवश्यक आहे. कारन आपल्या मनावरील तान कमी करण्यासाठी आपनास सतत सहकाऱ्यांशी बोलणे , गप्पा मारणे, कामा विषया बोलणे, येणाऱ्या परीस्थितीवर आपन कश्या प्रकारे मात करता येणार यावर बोलणे अशा अनेक गोष्टि करून आपला तान कमी करता येतो.

कोरोनामुळे समाजावर निर्माण झालेला परिणाम :-

- सर्वात मोठा परिणाम म्हणजे अस्थिरता होय कारन प्रत्येक व्यक्तीच्या मनात एकच निर्माण झाला होता की आता काय होणार. कारन कोणतीही पुर्व सुचना न देता घेण्यात आलेले निर्णय व त्यामुळे झालेले दुष्परिणाम यांच्यामूळे देशाला माहिती आहे.

- कसल्याही प्रकारचा पुर्वसाठा न करता घेण्यात आलेला बंद किंवा कलम 144 लागू करणे हे अधिकच धोकादायक होते, हा अनुभव प्रथमच देशाने घेतला होता त्यामूळे प्रत्येक नागरिकांच्या मनात भितीचे वातावरण निर्माण होणे शक्य होते.
- हा बंद किती दिवस चालणार याचा कोणताही कयास लावणे कठिन होते.
- प्रसारमाध्यमांनी या विषयी एक मोहिमच चालू केली होती की हा कोरोना अतिशय घातक आहे किंवा यावर उपाय नही तसेच दररोज येणाऱ्या बातम्यांनी मनावर अधिवच दडपण निर्माण झाले होते.
- शेतकऱ्यांची तर अतिशय नाजूक व्यवस्था होती. त्यांचा शेतातील माल कोण काढणार, मजूर येणार किंवा नाही, मग त्यांना घेऊन जाण्यासाठी पोलिस परवानगी देतील काय असे एक ना अनेक प्रश्न निर्माण झाले होते.
- बाहेरिल राज्यातून आलेले मजूर, कामगार, कारागिर, शेतमजूर, यांचा तर प्रश्न तर अजूनच बिकट होता त्यांना राहण्याची, जेवणाची व इतर कश्याचीही सोय उरली नव्हती.
- विविध कामांना ब्रेक लागला होता, कंपन्यांची चाके थांबली होती,
- भारतीय अर्थव्यवस्थेचे काय होणार याचे प्रत्येक जन वेगवेगळे भाकित लावतांना दिसत होते.

यावरून आपण अनुमान लावू शकतो की देशातील हे विदारक चित्र दररोज आपल्या डोळ्यासमोर येत होत भारतीय मिडिया व मोबाईल कंपन्या यांच्यात होड लागली होती. राजनिती होत होती कोण कोणपेक्षा सरस याच वियारांत गुंतलेला होता. मात्र यात सामान्य जनता भरडत होती.

संदर्भ :-

- विविध वाहिण्यांवर प्रयारीत होणाऱ्या बातम्या
- मराठी सहयाद्री वाहिण्यांवरील बातम्या व विविध कोरोना जनजागृतीविषयक कार्यक्रम
- मासिके
- वर्तमानपत्रे
- गुगल

कोविड-19 आणि आत्मनिर्भर भारताची संकल्पना (स्वदेशी)

प्रा. डॉ. सुनील एस. बोरकर

इतिहास विभाग प्रमुख

श्रीमती राजकमल बाबुराव तिडके महाविद्यालय

मौदा, जि. नागपूर

प्रास्ताविक :-

सध्याच्या परिस्थितीत संपुर्ण जग हे कोविड-19 (कोरोना विषाणु) या जागतिक महामारीने त्रस्त झालेले आहे. पूर्विच्या काळी ज्या प्रमाणे प्लेग, कॉलरा व इतर साथीचे रोग पसरून त्यात किड्यामुंग्याप्रमाणे लाखो लोकांचा बळी जात होता. अगदी त्या प्रमाणेच एकविसाव्या शतकात सुध्दा कोविड-19 या महामारीमुळे लाखो लोकांचा बळी जात आहे. पुर्वी विज्ञानाच्या प्रगतीच्या अभावी साथींच्या रोगावर रामबाण औषधे सापडली नव्हती, परंतु सध्याची परिस्थिती तशी नाही. आज विज्ञानाने संशोधनाचा मोठा पल्ला गाठलेला आहे. विविध क्षेत्राबरोबरच वैद्यकिय क्षेत्रात सुध्दा बरेच संशोधन होवून अनेक असाध्य रोगांवर संशोधकांनी औषधे षोधून काढली आहेत, परंतु तरीही बऱ्याच रोगावर औषधे सापडलेली नाहीत.

या औषध न सापडलेल्या रोगाचे नांव आहे कोविड-19 (कोरोना विषाणु). या प्राणघातक विषाणुने संपुर्ण जगापुढे मोठे संकट निर्माण केलेले आहे. त्याच्या विळख्यातून सुटण्यासाठी जगातील षास्त्रज्ञ अहोरात्र औषध षोधण्याच्या कार्यात गुंतलेले आहेत, परंतु अजून पर्यंत तरी या रोगावर हमखास अशी औषध सापडलेली नाही. याचा परिणाम म्हणजे संपूर्ण जग ह्या अदृष्य षत्रु च्या भीतीमुळे चार भिंतीच्या आत लपून बसले आहे. षहरे ओस पडलेली आहेत व उद्योग आणि व्यवसाय तसेच षैक्षणिक संस्था बंद आहेत. या मुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेवर गंभीर परिणाम झालेला आहे. यात भारतही अपवाद नाही. भारताला सुध्दा वरील प्रकारच्या सर्व आव्हानांना तोंड देत आहे. 130 करोड लोकसंख्येच्या देशाला ही आव्हाने पेलवणे फार कठिण जात आहे. परंतु तरीही या संकटातून संधी षोधून या संधीचा उपयोग करून घेतल्यास भारताची वाटचाल आत्मनिर्भरतेकडे होवू षकेल.

कोविड-19 चे उगमस्थान :-

कोविड-19 या विषाणुचा उगम सन 2019 च्या उत्तरार्धात वुहानमधील सध्याच्या जगप्रसिध्द हुआनान सी फुड बाजारात (मच्छी बाजार) एखाद्याला एखाद्या प्राण्यापासून विषाणुची लागण झाली होती, असे म्हटले जाते. या शिवाय वुहान येथील थेट प्राणी, बाजारातील प्राणी आणि मनुष्य यांच्यातील परस्पर संवादांमुळे विषाणुचा उदय झाला असावा असेही म्हटले जाते. तसेच वुहान मधील जैव प्रयोग शाळेतून हा विषाणु चुकून बाहेर पडला व त्याचा प्रसार झाला असावा, असेही म्हटले जाते.

सर्व प्रथम चीनमधील डॉ. लि बेनलियांग याने या विषाणुची माहिती आपल्या सहकाऱ्यांना दिली व त्यांना काळजी घेण्यास सांगितले. परंतु चीन सरकारला या विषाणुची माहिती बाहेरच्या जगाला होवू द्यायची नसल्याने सरकारने या डॉक्टरवर दबाव आणून त्याला चूप केले. पुढे या डॉक्टरलाच कोरोना झाला व त्यात त्याचा मृत्यु झाला.

चीनमध्ये कोरोना विषाणुचा प्रसार होवून हजारो लोकांना याची लागण झाली. वुहान आणि इतर प्रांतात मोठ्या प्रमाणात या रोगाची लागण झाली, हजारोंचा यात मृत्युही झाला. परंतु कठोर उपायांची अंमलबजावणी करून चीनने या रोगावर नियंत्रण मिळविल्याचे चित्र स्पष्ट होत आहे.

चीनची स्वार्थी चाल:-

चीनने कोरोनावर मात करीत तेथील उद्योग व व्यवसाय सुरु केलेले आहे. आता चीनने मोठ्या प्रमाणात वैद्यकिय उपकरणे, मास्क, पि.पि.इ. किट्स व इतर साहित्यांचे मोठ्या प्रमाणात उत्पादन सुरु केले आहे. आणि जगातील अनेक देशांना या साहित्यांची मोठ्या प्रमाणात मागणी असल्यामुळे त्या देशांना चीनकडून हे साहित्य निर्यात केले जाते. यातही चीनने स्वार्थ साधला आहे. चीन मधील अत्पादने, वैद्यकिय साहित्य अतिशय निकृष्ट दर्जाची असल्याने अनेक देशांच्या लक्षात आले. भारताने सुध्दा मोठ्या प्रमाणात पि.पि.इ. किट्सची चीनकडून आयात केली होती. परंतु त्या निकृष्ट दर्जाच्या असल्यामुळे भारताने ते परत पाठविले. निकृष्ट साहित्य विकून मोठ्या प्रमाणात पैसा कमवायचा आणि आपली अर्थव्यवस्था मजबुत करून गरीब देशांना कर्जे द्यायची व त्यांच्याकडून प्रचंड व्याज वसूल करायचा, चीनचे उद्योगधंदे वाढवायचे आणि जागतिक महाशक्ती म्हणून उदयाला यायचे हे चीनचे कारस्थान आहे. म्हणूनच चीनने आपल्या वुहान येथील जैविक प्रयोगशाळेत हा विषाणु कृत्रिमरीत्या बनवून मुद्दामहून बाहेर काढून जगभार पसरविला, असा आरोप अमेरिकेचे राष्ट्रपती डोनाल्ड ट्रंप यांनी केलेला आहे, आणि चीनची एकुण प्रवृत्ती पाहून त्यात सत्यताही असु शकते.

स्वदेशी :-

स्वदेशी हा षब्द स्वातंत्र्याच्या पूर्वपासूनच भारतात प्रचलित आहे. स्वदेशीचा मुख्य उद्देश म्हणजे आपल्याच देशातील वस्तुंचा वापर करणे आणि दुसऱ्या देशातील वस्तुंवर बहिष्कार करणे होय. स्वातंत्र्य पुर्व काळात जहालवाद्यांच्या चतुःसुत्री कार्यक्रमात स्वदेशीच्या वापरावर भर देण्यात आला होता आणि विदेशी वस्तुंवर बहिष्काराची घोषणा करण्यात आली होती. या मागे ब्रिटिशांची आर्थिक कोंडी करून त्यांना भारतातून हाकलून लावणे हा उद्देश होता.

जहाल नेते लाला लजपतराय यांचे असे म्हणणे होते की, **“स्वदेशी वस्तुंच्या वापरामुळे इंग्रजांचे आर्थिक नुकसान होईल. स्वदेशी हे विदेशी षोषणाविरुद्ध उत्तम षस्त्र आहे”**. एकंदरीत स्वदेशी वस्तुंच्या वापरामुळे आपोआपच देशी माल बाजारपेठेत मोठ्या प्रमाणावर विकला जाईल, त्यामुळे भारतीयांना स्वतःचे उद्योग, व्यवसाय निर्माण करता येतील, बेरोजगारांना काम मिळेल आणि देशाचा पैसा देशातच राहील. म्हणजेच आपला देश आत्मनिर्भर व स्वावलंबी बनेल, त्यामुळे दुसऱ्या देशांवर अवलंबून राहण्याची गरज पडणार नाही.

1905 च्या बंग-भंग विरोधी आंदोलनामुळे स्वदेशी चळवळीला जोर चढला होता. अरविंद घोष, रविंद्रनाथ टागोर, वीर सावरकर, लोकमान्य टिळक, लाला लजपतराय हे स्वदेशी आंदोलनात सक्रिय होते. नंतर हेच स्वदेशी आंदोलन गांधीजीच्या स्वातंत्र्य आंदोलनाचे केंद्र बिंदु बनले.

कोरोना महामारी व प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदींची आत्मनिर्भर भारत (स्वदेशी) संकल्पना :-

आजच्या परिस्थितीत संपुर्ण विश्व कोविड-19 या अदृष्य षत्रुच्या आक्रमणामुळे होरपळून निघत आहे. या षत्रुच्या विरोधात लढण्यासाठी सध्यातरी कोणतंही षस्त्र सापडलेले नाही. मोठमोठ्या महाषक्ती या षत्रुपुढे नतमस्तक झालेल्या आहेत. जगाच्या आर्थिक नाडया आवळल्या गेल्यामुळे जग संकटात सापडले आहे. या संकटमय परिस्थितीचे संधीत रुपांतर करून भारताला स्वावलंबी बनविण्याच्या उद्देशाने भारताचे पंतप्रधान मा. नरेंद्र मोदी यांनी **“आत्मनिर्भर भारत”** अभियानांतर्गत दि. 12 मे 2020 रोजी ‘विषेष आर्थिक पॅकेज’ ची घोषणा करून देशाला **‘स्वदेशी अपनाओ’** चा नारा दिला.

‘आत्मनिर्भर भारत’ अभियानासाठी 20 लाख (विस लाख) कोटीचे पॅकेज अतिषय महत्वपुर्ण ठरणार आहे. या आर्थिक पॅकेजमध्ये लॅड, लेबर, लिक्विडिटी आणि लॉ ह्या चार घटकांवर अधिक जोर देण्यात आला आहे. त्यात कुटिरोद्योग, गृहउद्योग, लघुउद्योग, व मध्यम उद्योगांना प्राथमिकता देण्यात आली. मोदी म्हणतात **“मागच्या षतकापासून आपण ऐकत आलो आहोत की, एकविसावे षतक भारताचे असेल. कोरोनाला समजून घेतांना अवधी मिळाला. जगाच्या सध्याच्या घडामोडींना सतत पाहतोय आणि**

या सर्व घटना भारताच्या नजरेतून पाहतोय. एकविसावे शतक भारताचे असेल हे स्वप्न नव्हे जबाबदारी आहे. जगाची सद्यस्थिती आम्हाला स्वावलंबी बनणे शिकविते.”

आपण ठरविले तर कोणतेही ध्येय आणि मार्ग कठिण नाही. आपली इच्छाशक्ती व संकल्पशक्ती मुळे भारत आत्मनिर्भर बनू शकतो. या विषयी प्रधानमंत्री म्हणतात, “राष्ट्र म्हणून आपण आज महत्वाच्या वळणवर आहोत. कोरोना संकट भारतासाठी एक संकेत, संदेश व संधी घेऊन आले आहे. कोरोना संकट सुरु झाले तेव्हा भारतात एकही पि.पि.ई. किट तयार नव्हते. एन-95 मास्क चे उत्पादनही नावापुरतेच होत होते, परंतु आता भारतात रोज तिन लाख पी.पी.ई. किट्स आणि तिन लाख मास्क चे उत्पादन होत आहे. हे करू शकलो कारण आपण संकटाला संधीत रूपांतरीत केले. आज जगभरात आत्मनिर्भर शब्दाचा अर्थ आपण पुर्णपणे बदलला आहे.”

माननिय पंतप्रधानांच्या वरील वक्तव्यावरून आपल्याला स्पष्टपणे जाणवते की, आपण आता दुसऱ्यांवर अवलंबून न राहता स्वावलंबी बनण्यास सुरुवात केली आहे. आत्मनिर्भरता, आत्मबल व आत्मविश्वासाने सर्व शक्य आहे.

‘स्वस्थ वायु’ व्हेंटिलेटर ची निर्मिती :-

संपुर्ण जगाबरोबरच आपल्या देशातही कोरोना रुग्णांची संख्या झपाट्याने वाढत आहे. अशा परिस्थितीत अत्यवस्थ कोरोना रुग्णांवर उपचारासाठी कृत्रिम श्वसन यंत्रणेची (व्हेंटिलेटर) फारच आवश्यकता असते. परंतु सध्याच्या परिस्थितीत या उपकरणांची आपल्या देशात फार कमतरता आहे. विदेशातून ही उपकरणे मागविली तर ते फार महागडे असल्याने आपल्याला परवडण्यासारखे नाही. अशा परिस्थितीत राष्ट्रीय एरोस्पेस प्रयोग शाळेत (एन.ए.एल-नॅशनल एरोस्पेस लॅब) एक विशेष व्हेंटिलेटर तयार करण्यात आले. केवळ 36 (छत्तीस) दिवसांत तयार करण्यात आलेल्या ‘बी.आय.पी.ए.पी.’ व्हेंटिलेटरला ‘स्वस्थ वायु’ असे नाव देण्यात आले आहे.

भारतीय वैज्ञानिक, आरोग्य कर्मचारी व तंत्रज्ञान तज्ञांच्या मदतीने हे देशी व्हेंटिलेटर अतिशय माफक दरात उपलब्ध करून दिले आहे. आत्मनिर्भर भारताच्या दृष्टीने स्वदेशी व्हेंटिलेटरची निर्मिती हे अतिशय महत्वाचे पाऊल आहे.

विदेशी आणि भारत :-

आपल्या पंतप्रधानांनी दिलेल्या आत्मनिर्भरतेच्या हाकेला देशातील समाजमाध्यमानी प्रचंड प्रतिसाद दिला. आपल्याकडे मोबाईल पासून तर मोटारसायकल पर्यंत तसेच दररोज उपयोगात येणाऱ्या अनेक

जिवनोपयोगी वस्तु परदेशी आहेत. बाजारपेठेत भारतीय बनावटीच्या व देशात उत्पादित वस्तुंचाही समावेश आहे. परंतु प्रत्येक ग्राहकाला चकचकीत वस्तुंची भुरळ पडत असते. आणि चुकीच्या वस्तु घेत असतो. देशी ब्रँडचे मोबाईल आणि देशी कंपन्यांच्या मोटारसायकली, मोटारी तसेच घरगुती उपयोगाच्या दैनंदिन वापराच्या वस्तु, दर्जेदार व गुणवत्तापूर्ण आहेत. मात्र आपल्याकडे एकच कमी आहे, आणि ती म्हणजे जाहीरातबाजी होय. देशी स्थानिक वस्तुंच्या खरेदीचा आग्रह पण करणे आवश्यक आहे, तेव्हाच स्वदेशी चळवळ देशव्यापी बनू शकेल.

सध्यास्थितीत चीन हा या पुढे आहे. कोरोना संकटाच्या परिस्थितीतही चीन ने व्यापारात अमेरिकेला मागे टाकले आहे. डिजिटल स्पर्धेत चीन सर्वात पुढे आहे. त्याच्याकडे विविध प्रकारचे ॲप आहेत. आणि महत्वाचे म्हणजे चीन हा देशी ॲपलाच जास्त पसंती देतो. भारतात तरुणांची संख्या जगात सर्वाधिक आहे. त्यांनी निर्धार केला तर भारताला 'विश्वगुरु' बनण्यापासून कोणीही रोखू शकणार नाही.

भारतात 'झुम' आणि 'टिकटॉक' हे चीनी ॲप फारच आवडते आहेत. सुरक्षेच्या दृष्टीने हे सुरक्षित नसल्याचा इशारा भारत सरकारने दिला आहे, तरीही त्यांचा वापर वाढतच आहे, परिणामी जगभरातील वापरकर्त्यांचा पैसा चीनच्या तिजोरीत जमा होतो. टिकटॉकची बाजारपेठ 154 देशात 75 भाषांमध्ये विखुरलेली आहे. यामुळे चीनकडे जागतीक संपत्तीचा ओघ वाहात आहे. चीनने आत्मनिर्भर होत स्वतःचे पर्याय तयार केले आहे. परिणाम चीनी तरुणांना रोजगाराच्या नविन संधी उपलब्ध झाल्या. तर दुसरीकडे चीनला अब्जावधीची कमाई करून देण्यात भारतियांचा वाटा मोठा आहे. तेव्हा भारतिय तरुणांनी आता ठरवायला हवे की आपला बहुमुल्य वेळ टिकटॉक वर घालवून चीनला श्रीमंत करायचे की त्याला पर्याय षोधून हा पैसा भारतासाठी उपयोगात आणून भारताला आत्मनिर्भर बनवायचे!

"लोकल टू व्होकल ॲण्ड ग्लोबल"

मा. प्रधानमंत्र्यांनी 20 लाख करोड च्या आर्थिक पॅकेज च्या केलेल्या घोषणेसोबतच देशाला उद्देशून केलेल्या आवाहनामध्ये 'लोकल टू व्होकल ॲण्ड ग्लोबल' या षब्दावर अधिक भर दिला आहे. पंतप्रधानाच्या या घोषणेमागे फार मोठी विचारधारा आहे. कोरोना महामारी ही जगभर पसरलेली आहे. आता आपण सर्वांना या आजारासोबतच जीवन जगावे लागणार आहे. आपली जीवनशैली बदलावी लागणार आहे. तेव्हा विदेशी वस्तुंचा आग्रह न धरता आपल्या देशात, आपल्या गावात व आपल्या मातीत निर्माण होणाऱ्या वस्तुंचा वापर केला पाहिजे, त्या बरोबरच ह्या लोकल वस्तुंची निर्यात करून त्या ग्लोबल कषा होतील याचाही प्रयत्न आपल्याला करायला हवे. यामुळे देशाचा पैसा देशात राहिल आणि वस्तु निर्यातीमधून मिळणाऱ्या पैसाने आपला देश मजबूत होईल.

1905 मध्ये बंगालफाळणीच्या विरोधासाठी स्वदेशीचा नारा लावण्यात आला होता आणि आज स्वातंत्र्यानंतर पुन्हा आपल्याला स्वदेशीचा नारा लावावा लागला आहे. स्वदेशी शिवाय आपण आत्मनिर्भर व स्वावलंबी बनू शकणार नाही. कोविड-19 च्या निमित्ताने भारतापुढे फार मोठी संधी चालून आलेली आहे. तीच सोनं करणे हे आपल्या हातात आहे. त्यादृष्टीने दैनंदिन गरजेच्या काही वस्तुंची माहीती पुढील प्रमाणे आहे.

1. टुथपेस्ट

विदेशी :- कोलगेट, क्लोजअप, पेप्सोडेंट, सिबाका, एमवे, एक्वाफ्रेष, ओरवली

स्वदेशी :- बबुल, प्रॉमिस, दंतक्रांती, विको वज्रदंती, नीम, एंकर, मिस्वाक, कामधेनु काळा दंतमंजन

2. टुथब्रश

विदेशी :- कोलगेट, क्लोजअप, पेप्सोडेंट, सिबाका, एक्वाफ्रेष, इ.

स्वदेशी :- प्रॉमिस, अजय, अजंता, मोनेट, रॉयल, क्लासिक, इ.

3. आंघोळीचे साबून

विदेशी :- लक्स, लिरील, लाईफबॉय, डेनिम, डव, केमे, पियर्स, रेक्सोना, ब्रीज, हमाम, पॉड्स, डेटॉल, इ.

स्वदेशी :- निरमा, मेडिमिक्स, नीम, नीमा, जेस्मिन, संदल, हिमानी, सिंथॉल, शिकाकाई, गंगा, इ.

4. शॅम्पू

विदेशी :- लक्स, क्लिनीक, सनसिल्क, रेवलॉन, लॅक्मे, पॅटिन, मेडिकेअर, पॉड्स, हेड अँड शोल्डर, इ.

स्वदेशी :- विप्रो, स्वास्तिक, अयुर हर्बल, केश निखार, हेअर अँड केअर, नायसिल, वेलवेट, बजाज, इ.

5. वॉशिंग पावडर

विदेशी :- सर्फ, रिन, सनलाईट, व्हिल, ओके, मिम, एरियल, चेक, होकी, इजी, नील, स्कायलार्क, इ.

स्वदेशी :- टाटा, नीमा केअर, सहारा, स्वास्तिक, विमल, हिपोलिन, फेना, सेसा, टी-सिरीज, घडी, उजाळा रानीपाल, निरमा, चमको, इ.

6. क्रिम, पावडर आणि सौंदर्य प्रसाधन

विदेशी :- फेअर अँड लवली, लॅक्मे, लिरील, डेनिम, रेवलॉन, क्लिअरेसिल, चार्मिस, पॉड्स, डेटॉल, ओल्ड स्पाईष, नाईसिल, जॉनसन बेबी प्रॉडक्ट, इ.

स्वदेशी :- विको, बोरोप्लस, हिमानी गोल्ड, नाईल, लेवेंडर, हेअर अँड केअर, हेवन्स, सिंथॉल, ग्लोरी वेलवेट, कायाकांती, एलोवेरा, नीम, कांतीलेप, इ.

7. शेविंग ब्लेड-क्रिम

विदेशी :- ओल्ड स्पाईस, पामेलिव, पॉड्स, जिलेट, डेनिम, यार्डले, विल्मैन, विल्टेज, इ.

स्वदेशी :- टोपाज, गेलेन्ट, सुपरमॅक्स, लेजर, एक्सक्वायर, प्रिंस, विजोन, इमामी, बलसारा, गोदरेज, इ.

8. कोल्ड ड्रिंक्स

विदेशी :- कोका कोला, फेंटा, स्पाइट, थम्सअप, गोल्डस्पॉट, पेप्सी, लहर, मिरींडा, 7 अप, सिंट्रा, इ.

स्वदेशी :- रसना, फ्रुटी, गोदरेज, जंपइन्, गुलाब, आणि बादाम षरबत, दुध, लस्सी, छाछ, निंबु पाणी, नारीयल पाणी, जलजिरा, इ.

9. चाय/कॉफी

विदेशी :- टायगर, ग्रिनलेबल, ब्रुकबॉन्ड, गुडरिक, नेस्ले, सनराईज, नेसकॉफे, रेडलेबल, ताजमहल, इ.

स्वदेशी :- टाटा, ब्रम्हपुत्र, आसाम, गिरनार, चाय दिव्य पेय, वाघबकरी चहा इ.

निष्कर्ष :-

वर उल्लेखित विदेशी आणि स्वदेशी वस्तुंची तुलना केली तर स्वदेशी वस्तुंची गुणवत्ता व उपयोगिता विदेशीच्या तुलनेत फार चांगली आहे. वरील वस्तु देशातील प्रत्येक व्यक्ती दैनंदिन उपयोगात आणत असतो. देशातील 130 कोटी जनतेने वरील लोकल वस्तुंचा वापर करण्याचा निर्धार केल्यास देशात फार मोठी आर्थिक क्रांती घडण्यास वेळ लागणार नाही. स्वदेशी वस्तुंचा वापर वाढला तर भारतीयांचे कौषल्य व गुणवत्ता जगापुढे येईल, परिणामी जागतिक बाजारपेठेत भारतीय वस्तुंची मागणी वाढेल.

‘दुसऱ्याचे ते सर्व चांगले’ अशी आपली मानसिकता बनलेली आहे. परंतू कोरोनाच्या निमित्ताने देशापुढे जे संकट निर्माण झाले आहे त्याकडे संकट म्हणून न पाहता आपल्याला मिळालेली संधी आहे हे मान्य केले पाहिजे. ‘चकाकणारे सर्वच सोने नसते’ ह्या म्हणीप्रमाणे सर्वच विदेशी वस्तु चांगल्या नसतात तर त्या तुलनेत स्वदेशी वस्तु अतिशय उत्तम दर्जाच्या आहेत. त्यामुळे स्वदेशी वस्तुंचाच वापर करून त्या विदेशात निर्यात करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

‘मंदितूनच संधी’ षोधण्याच्या दृष्टीने पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी कोविड-19 च्या संकटकाळात 20 लाख कोटींचे आर्थिक पॅकेज घोषित करून ‘लोकल टू व्होकल अँड ग्लोबल’ चा दिलेला नारा या दृष्टीने महत्वाचा ठरतो. यामुळे पंतप्रधानांच्या आत्मनिर्भर भारताची संकल्पना वास्तवात उतरण्यास वेळ लागणार नाही. व भारत जगातील देशांच्या तुलनेत सर्व षक्तीमान म्हणून उभा राहिल यात तिळमात्र षंका नाही.

संदर्भ :-

- आधुनिक भारताचा इतिहास एक नविन मुल्यांकन डॉ. बी.एल.गोवर, डॉ. उन.के.बेल्हेकर – एस. चन्द आणि कंपनी लिमिटेड
- गांधी विचार धारा और भारतीय जनतांत्रिक मुल्यव्यवस्था Published by- Mahatma Gandhi study Centre Art & Commerce Degree College, Petrol pump, Jawahar Nagar, Distt.- Bhandara
- The Guardian www.theguardian.com 28 April 2020
- दैनिक वृत्तपत्र पुण्यनगरी – 13 मे 2020
- दैनिक वृत्तपत्र पुण्यनगरी – 16 मे 2020
- दैनिक वृत्तपत्र पुण्यनगरी – 24 मे 2020
- दैनिक वृत्तपत्र पुण्यनगरी – 26 मे 2020
- हिंदी गुड रीटर्नस दिल्ली
- पटना/नीलकमल – 12 मे 2020
- यु-ट्यूब आणि टि. व्ही. चॅन्ल्स वरील बातमीपत्र
- पंतप्रधानांचे भाषण – 30 मे 2020

कोवीड –19 चा भारतीय उद्योग व अर्थव्यवस्थेवरील परीणाम

Dr.Chunnilal P. Sakharwade

Head, Department of Economics,

Arts & Com. College,

P.Pump (J. Nagar)

Email Id –chunnilalsakharwade@gmail.com

प्रस्तावना :

भारत देशात जागतिक स्तरावरून कोवीड-19 चा फैलाव झालेला दिसून येतो यामुळे आपल्या भारत देशात या महामारीने अधिक विक्राल रूप घेऊ नये म्हणून भारत देशातील जनतेसाठी भारत सरकारने प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून 22 मार्च ला जनता करफ्यू जनतेच्या सुरक्षिततेसाठी लावला होता या नंतर लगेच 25 मार्चपासून लाकडाउन सुरु केले यामुळे देशातील संपूर्ण उद्योगधंदे, व्यापार ईत्यादीं बंद होते लाकडाउनचा कालावधी हळूहळू वाढत वाढत गेला असल्यामुळे या लॉकडाउनच्या काळात भारत देशातील अनेक प्रकारच्या औद्योगिक उत्पादनात घट होवून उद्योगावर विपरीत परिणाम झालेला दिसून येतो.

- चाय उद्योग उत्पादनात घट- कोवीड-19 विषाणूचा प्रारंभ निरमाण झालेल्या लॉकडाउन काळात चाय वस्तूच्या मागणीत घट झालेली दिसून येते. चाय वस्तूच्या उत्पादन घटलेले दिसून येते.
- प्रक्रिया करणा-या औद्योगिक कंपन्यांना फटका - चोवीस तास सुरु असणारे प्रक्रिया करणारे उद्योग लाकडाउन काळात बंद असल्यामुळे अनेक प्रकारचा तयार झालेल्या वस्तू वाया गेल्या यामुळे एसएमईच्या वेल्थ आणि हेल्थ दोन्हीवर परिणाम झाली.
- टाटा मोटर्स- पुणे येथे असलेला मुख्य प्रकल्प बंद केला असल्यामुळे त्याचा परिणाम या कंपनीला मोठ्या प्रमाणात नुकसान झाले.
- अन्न व औषधांच्या विक्री घट- मार्च, एप्रिल, व मे महिन्यात संसर्गरोधी औषधांची विक्री 34 टक्क्यांनी व वेदनाशामक गोळ्यांची विक्री 27 टक्क्यांनी कमी झाली. याच कालावधीत श्वसनविकारासंबंधीच्या औषधांमध्ये 20 टक्के घट झाली. जवळपास सर्वच औषधांच्या विक्रीत घट झालेली आहे.

- उद्योग क्षेत्राची वाढ- वर्ष 2018-19 मध्ये उद्योग क्षेत्राची वाढ 7.1 टक्के इतकी होती ही वाढ वर्ष 2019-20 मध्ये कमी होउन 5.5 टक्क्या प्रर्यत कमी होण्याचा अंदाज सांगितलेला आहे. 6.विभागीय निर्देशांकात घसरण- मेटल,आटो,फायनान्स,आयटी हे सर्व निर्देशांक 5.52 टक्क्याप्रर्यत घसरले.

30 मे 2020 रोजी समाप्त होणा-या आठवड्यात भारत देशातील प्रमुख आर्थिक निर्देशांक खालील टेबलमध्ये दर्शविले आहे.

भारत देशातील प्रमुख आर्थिक निर्देशांक

अनुक्रमांक	उत्पादन साधने	30 मे 2020 प्रर्यत	मागील वर्षी 30 मे 2019 प्रर्यत
1	शक्तीशंसाधने	-8.24	0.29
2	निर्माण उत्पादने	0.34	2.16
3	उद्योगापासून जीडीपी	-0.6	2.06

(स्रोत: भारतीय उद्योग आर्थिक सांख्यिकीय माहिती)

औद्योगिक उत्पादनाचा निर्देशांक

अनुक्रमांक	उत्पादन साधने	30 मे 2020 प्रर्यत	मागील वर्षी 30 मे 2019 प्रर्यत
1	निर्माण	-20.6	3.1
2	विद्युत	-06.8	2.2
3	प्राथमिक वस्तू	-3.1	2.6
4	भाडंवली वस्तू	-35.6	-9.1
5	मध्यम वस्तू	-18.5	12.4
6	बांधकाम निर्माण वस्तू	-23.8	5.1

(स्रोत: भारतीय उद्योग आर्थिक सांख्यिकीय माहिती)

8 करोड उद्योगांची अनुक्रमणिका

अनुक्रमांक	उत्पादन साधने	30 मे 2020 प्रर्यत	मागील वर्षी 30 मे 2019 प्रर्यत

1	कोळसा	-15.46	3.23
2	नैसर्गिक वायू	-19.89	-0.77
3	शुध्द उत्पादन	-24.16	4.32
4	रासायनिक खते	-4.49	-4.38
5	लोखंड	-83.95	13.26
6	सिमेंट	-86.02	2.29

(स्रोत: भारतीय उद्योग आर्थिक सांख्यिकीय माहिती)

वरील तालीकेवरून असे दिसून येते की या भारतीय उद्योग आर्थिक सांख्यिकीय माहितीनुसार या वर्षी कोरोना 2019 आपल्या भारत देशातील महामारीमुळे लॉकडाउन कालावधी 30 मे 2020 पर्यंत भारत देशातील प्रमुख आर्थिक निर्देशांक शक्तीशंसाधने, निर्माण उत्पादने, उद्योगापासून जीडीपी, तसेच औद्योगिक उत्पादनाचा निर्देशांक निर्माण, विद्युत, प्राथमिक वस्तू, भाडवली वस्तू, मध्यम वस्तू, बांधकाम निर्माण वस्तू व 8 करोड उद्योगांची अनुक्रमणिका कोळसा, नैसर्गिक वायू, शुध्द उत्पादन रासायनिक खते, लोखंड, सिमेंट इत्यादीची आकडेवारी विचारात घेतली असता असे स्पष्ट होते की मागील वर्षी 30 मे 2019च्या तुलनेत 30 मे 2020 मध्ये तालीकेत दिलेले सर्वच उत्पादन साधने ऋणात्मक असलेले दिसून येते.

सारांश: अशा प्रकारे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील विविध औद्योगिक उत्पादन व उत्पादक साधनांच्या उद्योगातील निर्देशांकात प्रचंड प्रमाणात घट (ऋणात्मक) झालेली दिसून येतो.

संदर्भ सूची :

- दैनिक वृत्तपत्र- महाराष्ट्र टाईम्स, अर्थसंवाद, व नागपूर 22 एप्रिल 2020
- दैनिक वृत्तपत्र- महाराष्ट्र टाईम्स, 6 मार्च 2020
- भारतीय उद्योग- आर्थिक सांख्यिकीय माहिती (टेबलमधील आकडेवारी मे 2019, मे 2020)

कोरोना प्रादूर्भावातून भारतीय अर्थव्यवस्थेची उभारी

प्रा. डॉ. मुकुंदा गोपालराव मेश्राम
एस. आर. बी. टी. कॉलेज,
मौदा, जि. नागपूर

प्रस्तावना : द्वितीय महायुद्धानंतरचा कालखंड जागतिक स्तरावर राष्ट्रशक्तीच्या तुलनात्मक चढाओढीचा आणि प्रकर्शाने षितयुद्धाचा कालखंड मानण्यास हरकत नाही. प्रथमतः रशिया आणि अमेरीका असे द्विध्रुवीकरण त्यात होते. 1991 साली रशियाचे विभाजन झाले. तेव्हापर्यंत खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण सूतोवाच दृढमुल झाला. रशियन साम्यवादी क्रांतीचा कामगार कैवार आणि अमेरीकन लोकशाहीची पुंजीपती धार्जिनी कैफियत असा द्विध्रुवीय संघर्ष संपुष्टात आला मात्र जगावर वर्चस्व प्रस्थापित करण्याची अहमहीका संपणे शक्य दिसत नाही. 1492 साली स्पेनच्या कोलंबसने अमेरिकेचा मार्ग शोधला. तेव्हा पासून त्या विशाल भुखंडावर विविध देशातील लोक दाखल झाले. ब्रिटीश वर्चस्वाविरुद्ध 4 जुलै 1776 अमेरिकेने स्वतंत्र्य युद्ध पुकारले. 1781 साली इंग्लंडने युद्धबंदी घोषित केली. 1789 पासून संवैधानिक वाटचाल सुरु झाली. त्यानंतर स्वतःला लोकशाहीचा तारणहार घोषित करुन अमेरीका जागतिक महासत्ता झाला. जागतिक दादागिरी ही त्यांची दुसरी भुमिका सातत्याने प्रत्ययास येते. द्वितीय महायुद्धानंतर नरसंहारक शस्त्रसामुग्री विकसित करताना त्याला स्वाभाविकच विक्रेत्यांची सुध्दा गरज पडते. युद्धजन्य परिस्थितीशिवाय शस्त्रास्त्राची विक्री शक्य नाही. या रगाडयात अवकाशसुध्दा सुटलेले नाही. हया विकासाचे प्रत्यंतर विनाशात झाले. तर अमेरीका पुनश्च निर्जन होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. वुहानच्या प्रयोगशाळेतून कोरोना व्हायरस जगभर पोहोचला. हाहाकार माजला. दुनिया हादरली. चिनवर दातओठ खाणे सुरु झाले. चिन अमेरिकेला अडसर वाटतो. वस्तुतः विशालकाय चिन भारताइतकाच प्राचीन आहे. तो जगापासून प्रदिर्घ काळ असलंगन आहे. इंग्रजी साम्रज्याशी लढाईतील पराभवाने चिनची आर्थिक स्थिती हृदयविदारक झाली. परीश्रमपूर्वक ती सुधारली. सन्यत्यसेन, चॅंग कै. शेक, माओ-त्से-तुंग इ. नेत्यांच्या धोरणाने मोठी झेप, आर्थिक विकास व सांस्कृतीक क्रांतीत परीणत झाली. भांडवलशाही धार्जीण्या अमेरिकेला ते कामगार क्रांतीचे धोरण अजिबात परवडणारे नाही. अमेरिका कोरोनाच्या प्रादूर्भावामुळे अंतःकरणातून विव्हळत आहे. युरोपीयन वंशीय अमेरीकन अवघ्या जगावर वर्चस्व करू पाहतात. त्यांचे ब्रिटीश डी.एन.ए. दुर्लक्षीत करणे धोकादायक ठरेल. चीनवर अमेरीकन दडपण प्रस्थापित झाल्यास अमेरीकन दादागिरी संपूर्ण जगाला झेलावी लागेल. अण्वस्त्रांच्या दलालीतून प्रचंड घबाड कमविता येते. म्हणून अमेरिकेचा उदोउदो करणे गैर आहे. रु. 150 ते 200 रूपयात विकली जाणारी दिवाळी साठीची सिरीज मात्र 30 ते 40 रूपयात मिळत असेल तर खरेदीदार काय करेल ?

याचा विचार राज्यकर्त्यांनी केला पाहीजे. चीनचे 1.1 ट्रिलियन डॉलर कर्ज परत करण्यास अमेरिका आडमुठी भूमिका घेताना दिसते. 1971 मध्ये जिमी कार्टरनी इराणची मालमत्ता गोठविण्याचा निर्णय घेतला. बराक ओबोमाने व्हेनेझूएलावर निर्बंध लादलेत. जॉर्ज बुशनी युरो कारणे सद्दाम हुसैन संपविला. अफगाणीस्तानात अमेरिकेचे लष्कर तैनात आहे. पाकीस्तानला भारताविरोधात भडकविण्यास अमेरिका अग्रक्रमी आहे. पं. जवाहरलाल नेहरूंचे दुरदर्शी असंलग्नता धोरण नीटपणे लक्षात घेवून वाटचाल अनुसरण्याशिवाय तरणोपाय नाही.

गृहीतके :-

- 1) आकस्मीक आपत्तीने व्यवस्थेची तारांबळ उडते.
- 2) मनोसौहार्दाने अभिप्रेत एकात्मता कायम ठेवता येते.
- 3) धैर्यपूर्वक निश्चलपणे संकटावर मात करता येते.
- 4) आकस्मी आपत्ती अविश्वासाचे वातावरण तयार करते.
- 5) समुचित प्रबोधन व लोकशिक्षणाने अविश्वास निस्तारता येते.
- 6) कार्मिक व्यवस्थापनाला सुचारू, प्रशासकिय संचालन आवश्यक असते.
- 7) आस्थेवाईक आत्मीयतेने उध्वस्त लोकांना स्थिरस्थावर करता येते.
- 8) प्रामाणिकता व नीत्तीमत्तेच्या अधिष्ठानावर व्यवस्थेचा विश्वास उंचावता येतो.
- 9) श्रमिकांच्या नियोजनाने उत्पादन क्षमता, उत्पन्न प्रणाली तसेच अर्थव्यवस्था सुरळीत करता येते.
- 10) सर्वसामान्य जनतेच्या गरजांवर कटाक्ष बाळगल्यास असंतोषाचा धोका टाळता येतो.
- 11) मागणी आणि पुरवठ्याचा समतोल राखल्यास गरजापूर्तीत अडचणी येत नाही.
- 12) सम्यक अर्थाभिसरणाने शाश्वत समाजवादास बळकटी मिळते.
- 13) श्रमप्रतिष्ठा वाढविल्यास भ्रष्टाचारावर नैतिक प्रतिबंध येणे शक्य असते.

कोरोनाचा प्रादूर्भाव आणि भारतीय अर्थव्यवस्था :-

आजमितीस जगात विविध प्रकारचे 87 लाख जीव ज्ञात आहेत. व्यवहार सुलभ आदानप्रदानासाठी मनुष्याने आर्थिक चलनावळी आणला. त्यामुळे मनुष्य समाज अन्य प्राण्यापेक्षा शैलीदार समाजाचे अविष्करण करण्यात सफल झाला. भारतीय संस्कृतीसुद्धा त्याला अपवाद नाही. भारतात कोरोनाचा शिरकाव झाला आणि नवा आयाम स्विकृत करणे भाग पडले. एरव्ही सामुदायिक सहजीवनाचा सांस्कृतिक प्रवासी एकोप्यापेक्षा एकाकीपणात अडखळला. त्याचा विपरीत परीणाम अर्थव्यवस्थेवर झाला. उद्योग, व्यापार, कारखानदारी अडचणीत आली. कोरोना संसर्गजन्य असल्यामुळे साखळी संहितीने कार्यरत उत्पादन यंत्रणा ठप्प पडली. प्रादूर्भावाचा प्रसार प्रतिबंधित करण्यासाठी प्रवासाची व्यवस्था बंद करावी

लागली. आयुष्यभर श्रमिकांच्या कष्टावर ऐषोराम करणाऱ्या कारखानदारांनी 4-6 महीने श्रमिकांच्या संगोपनाची काळजी घेतली असती तर स्थलांतरीत मजूरांचा प्रश्न विदारक स्थितीत गेला नसता. 2 ते 3 हजार किलोमीटर भर उन्हाळ्यात पायी चालण्याची हिंमत बाळगणारा गरीब मजूरदार वर्ग प्रचंड धैर्यवान व शक्तीशाली आहे हे सिध्द झाले. जनतेच्या टॅक्सवर मौज मारणाऱ्या ऐदी लोकांनी श्रमिकांना निराधार सोडले. प्रमाणपत्रापासून प्रवासभाड्यापर्यंत सर्व स्तरावर त्याची लयलूट झाली. फेब्रुवारीत शेतकऱ्यांचा माल तयार होतो. मजूरांअभावी अंगूर , फूले इ. उभ्या शेतात नष्टचर्य पावले. टरबूज, आंबे दळणवळणा अभावी जागीच फस्त झाले. भारतात लग्न सरईचा डामडौल असतो. हॉलचे ऑर्डर, डेकोरेशन, पुष्पसजावट, घोडे-बग्गीवाले, कपडा मॉर्केट, दागिने खरेदी सारेच अडचणीत आले. टेलर, पान-सुपारी, विडे विकणारे, पान ठेले बंद करण्यात आले. शेतकरी लग्नसरईच्या अंदाजाने शेतात भाजीपाला लावतो. लग्नसरई अभावी तो भाजीपाला कवडीमोल विकण्याची पाळी आली. रेल्वेवाहतूक, बसवाहतूक, विमानवाहतूक बंद झाली. पेट्रोल विक्री, दारू विक्री, बंद झाली. पर्यटन व्यवसाय ठप्प झाला. अर्थातच शासनाचे नियमित उत्पन्न (आय) नामशेष झाले. एवंच स्थलांतरीत मजूरांचा प्रश्न आक्राळविक्राळ झाला. त्यांच्या जेवणाची -प्रवासाची व्यवस्था कोणी करावी ? हा प्रश्न आला. ठेकेदार, कारखानदारांनी दिवाळखोरी दाखवून मजूरी देण्यास नकार दिला. कोरोनाने सुध्दा भीषण रूप धारण केले. उपचार, क्वारंटाइनचा इ. चा. खर्च वाढला. नव्याने तात्काळ दवाखाने उभारण्याची गरज पडली. सर्वकाही कोरोना केंद्रीत झाल्याने संशयाचे संभ्रमाचे वातावरण तयार झाले. लपून असलेल्याना शोधून औषधोपचारार्थ आणतांना पोलीस प्रशासनाची दमछाक झाली. हॉटेल, व्यवसाय, दुकानदारी बंद पडल्याने तेथील असंघटीत श्रमिक निराधार झाला. नीरव मोदी, मेहूल चौकसी, विजय माल्या, रामदेवबाबा इ. 50 कर्जबुडव्यांचे 68,607 कोटींचे कर्ज भारतीय बँकानी माफ केले. आशियाई विकास बँकेने भारताला 11,375 कोटी (1.5 अब्ज डॉलर) कर्ज दिले.

कोविड -19 अॅक्टीव्ह रिस्पॉन्स अॅण्ड एक्सपेंडिचर प्रोग्राम (केअर्स) अंतर्गत त्यातील 65 टक्के रक्कम गरीब व महिलासंह समाजातील दुर्बल घटकांना सामाजिक सुरक्षा व थेट आर्थिक मदत देण्यासाठी असेल असे नमूद आहे. त्यासोबतच जागतिक बँकेचा निधीसुध्दा मिळणार आहे. तर जागतिक मंदीची आशंका अनुलक्षून विदेशी गूंतवणूकदारांनी 16 अब्ज डॉलर्सची गूंतवणूक काढून घेतली आहे. पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी 20 लक्ष कोटीचे आर्थिक पॅकेज धोषीत केले. 40 कोटीच्या वर कामगार असंघटीत क्षेत्रातून दारिद्र्याच्या खाईत लोटले जात आहेत. त्यांना आधार मिळेल काय ? पूर्वग्रहदूषित भेदभावाचे राजकारण नेहमीच मानवी सभ्यतेला कलंकित करते. केंद्र सरकारची संधवृती राष्ट्रीय दृष्टीने प्राजळ असावयास पाहीजे. श्रमिकांना पोहोचवणाऱ्या रेल्वेचे राजकारण हास्यास्पद ठरले. कोरोनावर मात करण्यासाठी केंद्र सरकारने महाराष्ट्र राज्याला फुटकी कवडीही दिली नाही असे विजय वडेटीवार म्हणतात. ते राज्याचे आपत्ती व्यवस्थापन मंत्री आहेत. त्यांच्या मते केंद्र सरकारकडून दरवर्षी राज्यावर

येणाऱ्या संकटाला तोंड देण्यासाठी एसडीआरएमएफ निधी ठरलेला आहे. 2020–2021 साठी 4296 कोटी निधी मंजूर झाला. त्यापैकी 40 % टक्के म्हणजे 1818.40 कोटी रूपये एसडीआरएमएफ साठी आहे. केंद्र शासनाकडून एसडीआरएमएफ मधील हिश्याच्या 75 % टक्के रकमेपैकी पहीला हप्ता रू. 1611 कोटी महाराष्ट्राला प्राप्त झाला. यातील एकूण निधीच्या 35 % टक्के म्हणजे 601 कोटी रूपये कोवीडसाठी खर्च करता येवू शकतो. या केंद्राच्या निर्देशान्वये राज्य कार्यकारी समितीने 156 कोटी खर्चास मंजूरी दिली. आतापर्यंत (मे–2020) महाराष्ट्र राज्य शासनाने कोरोनावर मात करण्यासाठी 1176 कोटी रू. खर्च केले. माजी मुख्यमंत्री देवेन्द्र फडणवीसांच्या मते केंद्र सरकारने महाराष्ट्राला वेगवेगळ्या पध्दतीने 2 लक्ष 70 हजार कोटी रूपये दिले. पॅकेजमधून 78,500 कोटी रू.पुनश्च मिळणार आहेत. कापसासह शेतमाल खरेदीसाठी 9069 कोटी, पीपीई किट, मास्क, रेशन आणि स्थलांतरीत मजूरांसाठी 28 हजार कोटी दिले. 4,592 कोटी रूपयांचे अन्नधान्य मोफत दिले. श्रमिक रेल्वेवर 300 कोटी खर्च केले. 1 लाख 60 हजार कोटीचे कर्ज घेण्याची मर्यादा उपलब्ध करून दिली. त्यावर काँग्रेसचे वरीष्ठ नेते व महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री पृथ्वीराज चव्हाण नेमकी आकडेवारी मागतात. त्यांच्या मते 2 लाख कोटी फिस्कल स्टिम्युलस व उर्वरीत कर्जाच्या स्वरूपात (मॉनेटरी स्टिम्युलस) आहे. महाराष्ट्रात जास्तीत जास्त 20 हजार कोटी मिळू शकतात. या राजकारणी त्रांगडयात कुठेही कृषीप्रधान भारताचे ब्ल्यू प्रिंट दिसत नाही. 8 हजार टन डाळींब निर्यात घटली. यावरून ते स्पष्ट होते. एकूणच उपेक्षित कामगार शेतमजूर हवालदिल आहे. रेशनकार्ड नसल्याने गरजूंना शिधावाटप असंभव. भलतेच हात मारतात. काळाबाजारी आलीच. कार्ड धारकानाही पूर्ण शिधा मिळतो की नाही ? यक्षप्रश्न सॅनिटाइझर्स, मास्क इ. बाबत भ्रष्ट प्रवृत्तींनी घबाड केलेच. करोडो अब्जोंच्या योजनांची घोषणा करणारे सत्ताधारी, निवडणूकीत खासदारकीसाठी 15–20 कोटी उधडणारे धनाढ्य राजकारणी इमानइतबारे केवळ प्रति 5 लाख रूपये अशा संकटात खर्ची घालू शकले तरी पार मोठा कार्यभाग साधता येतो. शान खातीर डामडौल दाखविण्यासाठी समारंभ मेजवाणीत 10–20 लाख सहज फूकणारांनी नेक कामात कां झुकावे? इतिपी भारतात समर्पित सेवाभावी कमी नाहीत. सोंगाड बोके संन्यासापेक्षा ते शतपट उज्वल ठरतात. मंदीरांच्या दानपेट्यातील पैसा जनतेचाच आहे. तो फक्त पुजाऱ्यांना आंदण दिलेला नसतो. लाखाच्या वर मंदीरांच्या दानपेटीतील अब्जावधी रूपये जिवन –जगत कल्याणास राजीखूशीने द्यायला हवा. उलट कुबेराप्रमाणे उदोउदो असलेले तिरुपती बालाजी देवस्थान स्वतः कर्मचाऱ्यांचे पगार देण्याविषयी असमर्थता व्यक्त करते. अर्थातच चालाख मंडळी येनकेनप्रकारेन स्वतःचे उखड पांढरे करून घेतात. कष्टकरी मात्र भ्रष्टाचाऱ्यांच्या मायाजाळात हलाहल होतो. कोरोनाचा हैदोस लवकर आटोक्यात येईल अशी सुचिन्हे इतक्यात दिसत नाही. हा विषाणू बहुरूपी आहे. ज्या विषाणूमुळे 'कोविड–19' या रोगाची लागण होते. त्यांच्यात तब्बल 11 वेळा जनूकीय प्रवर्तन झाल्याचा दावा इंडियन कौंसील ऑफ मेडिकल रिसर्चच्या अभ्यासात करण्यात आला. वुहान इंस्टिट्यूट

ऑफ व्हायरॉलॉजीच्या उपसंचालक शि झेंगलीच्या मते – सध्या धुमाकूळ घालत असलेला विषाणू वटवाघूळातल्या त्या कोरोना विषाणूपेक्षा वेगळा आहे. एका अपघाताने तो कोरोनाच्या विषाणू वातावरणात मिसळला. या आरोग्यात काहीही तथ्य नसल्याचे इन्स्टिट्यूटच्या संचालक वांग यानयी यांचे मत आहे. 'चीन फसला नि भारत हसला.' ही अपप्रवृत्ती आमच्या राष्ट्रीय संस्कृतीला अशोभनीय ठरेल. कोरोनाचे माणसांना माणसांपासून दुर राहण्यास मजबूर केले. राष्ट्रीय द्वेषोक्त दुरावा विघातक ठरेल. राष्ट्रा – राष्ट्रांनी हमरीतुमरीपेक्षा सहिष्णूतावर्धक बंधुत्वाला चालना दिली पाहिजे. चिनच्या उण्यावर सोने हिऱ्यासाठी कोयल्याच्या खाणी खोदून हात व दात काळे करण्यात हशील नाही. स्वतःच्या गौरवीकरणासाठी पगारदार राजनयिक वकीलांची फौज पोसणारा अमेरिका भारताचा कधीच भरवशाचा मित्र होवू शकत नाही. दुष्काळात पाठविलेली लालगुंजी पाहून इंदिरा गांधी फार संतापल्या होत्या. राजीव गांधीच्या अंमदानीत अमेरिकन लष्करी विमानाला भारतात इंधन नाकारले होते. हे विस्मृत करता येणार नाही. काहीना ऑनलॉइनची फार भूरळ पडलेली दिसते. ऑनलॉइन क्लास करणारी मुले डोळ्यावर ताण पडत असल्याने हॉस्पिटलमध्ये पोहोचत आहेत. सायबर गुन्ह्याची संभवना वाढत आहे. तज्ञ अज्ञांना ऑनलॉइन गंडा देत आहेत. सोशल डिस्टन्सींगच्या गदारोळात ऑनलॉइन फॅड फार आले. क्वारंटाइन घरगृहस्थी – सामाजिकता बळकट करणारी असावी. साधी सर्दी-खोकला कोरोना सदृश्य पाहणे चुकीचे आहे. पावसाळ्यात तर सर्दी खोकला फार असतो. सर्वांची सर्वांनी जिवाळयाने तत्परतेने, तन्मयतेने काळजी घ्यावी. पैशाविना औषध उपचाराशिवाय कोणावरही मरण्याची पाळी येवू नये. कोरोनाचा प्रादुर्भाव प्रदीर्घ काळ चालणार आहे. घरातून संगणकीय प्रणालीने काम करता येईल परंतू घरातून काम करणाऱ्यांच्या माणसिक आरोग्यावर दुष्परीणाम जाणवतील. असे मायक्रोसॉफ्टचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी सत्या नाडेले यांनी सुचविले आहे. कोरोनामुळे भारतात 15 क्षेत्रांना मोठा फटका बसण्याची शक्यता डीएसपी इन्व्हेस्टर्स मॅनेजर्सच्या अहवालात वर्तविण्यात आले. केद्राच्या पॅकेजचा उद्योगांना खास फायदा मिळणार नाही. केवळ 12 सरकारी बँकांचे थकीत कर्ज 10 लक्ष कोटीवर पोहोचले आहे. सेन्सेक्स घसरला उचलला सकल घरेलू उत्पन्न वाढले घटले याचा जनसामान्यांच्या जीवनांशी तितका संबंध नाही. देशातील नामांकीत भांडवलदारांची आवक-जावक खर्च आणि जनसामान्यांची आवक-जावक खर्च याचा ताळमेळ कसा बसविणार ? एडीए रिलायन्स उद्योग समूहाचे अध्यक्ष अनिल अंबानी यांनी थकीत कर्जाची परतफेड 716 दशलक्ष डॉलर (सुमारे 5, 446.84 कोटी रू.) चीनच्या तीन बँकाना त्वरीत अदा करावी असे फर्मान लंडन येथील हायकोर्टाने दिला आहे. कंपनीने कर्ज घेतले. परतफेड केली नाही. त्या तीन बँकाना दाव्याचे आणखी 75 हजार डॉलर द्यावेत असाही आदेश आहे. अनिल अंबानी म्हणतो – "आपण भारतातील सर्वात श्रीमंत उद्योगपती कुटुंबातील असलो तरी आता आपले व्यक्तीगत मालमत्तांचे मुल्य शुन्य आहे." दुसरीकडे मुकेश अंबानीची रिलायन्स जिओ ही कंपनी जागतिक झाली याचे कारण मागील महीण्यात तेथे पाच विदेशी कंपन्यांनी 78,500 कोटींची गुंतवणूक केली. अशी जुगाडबाज सूंदोपसूंदी सर्वांना

व्यवहारीक बारकाव्यासह कळेलच असे नाही. दोघेही स्वर्गीय धिरूभाईचे सुपूत्र फेसबुक, सिल्व्हर लेक, व्हिस्टा, इक्विटी पार्टनर्स, जनरल अॅटलांटिक व केकेआर या पाच कंपन्यानी बाजारपेठेतील नफा उचलण्याचा हेतू साधा नाही. ऑनलॉइन व्यवसायांची घोषणा होताच अशा अनंत कंपन्या या ना त्या माध्यमातून डेरेदाखल होतील. त्यात भारताचे म्हणजे समस्त भारतीयांचे (मुठभर धनदांडग्यांचे नव्हे) हितसंबंध सुरक्षित असायला पाहीजे. लढावू विमाने, मेट्रो ट्रेन, सरदार पटेलांचा पूतळा इ. उभारताना विदेशी सहाय्याशिवाय आमची फापटफजिती. म्हणून विज्ञानाकडे कानाडोळा आमच्या अंगलट आला तर विज्ञानाची उधाण त्सुनामी अमेरिका-युरोप -चीनच्या नाकात दम आणत आहे.

उपाययोजना :-

- 1) समाजवादी केंद्रीकरण - लुटखोर साठेबाजांना प्रतिबंधित करणे. भ्रष्टाचाराला आवर घालणे. गरजवंतांना सोयी - संधी-सेवा पुरविणे.
- 2) क्रयशक्ती वाढविणे - उपलब्ध उत्पादनाला खरेदीदार मिळणे अनिवार्य असते. त्याशिवाय उत्पादन खर्चाचा ताळेबंद धोक्यात येईल.
- 3) आर्थिक स्वालंबनावर भर - आयत्या कणकेचे पन्हाटे दडपणारी प्रवृत्ती प्रकर्षाने परावलंबनास कारणीभूत ठरते. म्हणून तंत्रज्ञान, विज्ञान, उत्पादन निर्यात गृहीत धरून आर्थिक स्वालंबनावर भर द्यावा. आर्थिक सहाय्य देवून श्रीमंत राष्ट्रे विकसनशिल राष्ट्रांना अडचणीत आणतात हे लक्षात घेतले पाहीजे.
- 4) गांधीजींचा श्रमप्रतिष्ठा सिध्दांत - प्रत्येकाने निदान स्वतःच्या भाकरीपूरते तरी श्रम केलेच पाहीजे. तसेच त्यांचा रचनात्मक कार्यक्रम अमलात आणला पाहीजे.
- 5) डॉ. बी. आर. आंबेडकरांचे राष्ट्रीय धोरण - आज मजूरांचा विमा नसल्याने फारच तारांबळ उडाली. त्यांचा राज्यसमाजवाद अनुसरल्यास तशी विपदा कधीही येणार नाही.
- 6) राष्ट्रीयीकरणाला अग्रक्रम - ऐन संकटात खाजगी कंपन्या सहाय्यार्थ हात झटकतात. राष्ट्रीयकृत आस्थापना तसे करू शकत नाही. तेथे पदोपदी उत्तरदायित्व व सुरक्षिततेची शाश्वती जोपासावी लागते.
- 7) समानुपाती नियोजन - समाजाचा समतल विकास अवश्यभावी असतो. जसे शरीराच्या नखशीखांत अवयवांना रक्तपूरवठा अगत्यांचा तसेच समाजातील सर्व घटकांना अर्थपूरवठा अभिप्रेत असतो. समुचित अर्थाभिसरणाचे नियोजन असावे.
- 8) मध्यमवर्गाची खबरदारी - मध्यमवर्ग गरीब-श्रीमतीच्या खाईतील उत्पन्न असंतोष थांबवितो. दोन्ही वर्गात सामंजस्य राखतो. पगारदार वर्ग मार्केट सक्थुलेशन कायम राखतो.
- 9) दुराव्यात सौहार्दता - कोरोनाने मानवी समीपता धोक्यात आणली. दुरावा राखणे अगत्याचे झालेले आहे. पती-पत्नीचा सर्दी-खोकला संबंदात सरदरदी ठरू नये. त्याचप्रमाणे कामाच्या ठिकाणी अंतरावर राहतांना संशयखोर वृत्ती येवू देवू नये.

10) विदेशी कंपन्यांना आकर्षण ठरावे – विदेशी गुंतवणूक आणणाऱ्या कंपन्यांना खास कमिशन, विदेशी कंपन्यांना जमीन वीज, पाणी इ. ची सहज उपलब्धी करून देणे.

2020 हे वर्ष वीस-वीस वीश-वीश (Wish-Wish) नंतर वीष-वीष या क्रमाने भारतासाठी जणू विषारी कहर घेवूनच आले. 30 जानेवारी रोजी महात्मा गांधीजींची पुण्यतिथी असते. अगदी त्याच दिवशी केरळ राज्यात कोरोनाचा पहीला रूग्ण आढळला. त्यानंतर 20 सेकंद हात धुणे, बसमध्ये 20 प्रवाशांना मान्यता, मृतकांच्या अंतिम संस्कारासाठी 20 लोकांना परवानगी, 20 मे ला अम्फम वादळ आणि पंतप्रधान नरेंद्र मोदींचे 20 लाख कोटींचे पॅकेज. असो. 2020 हे वर्ष डबलच नव्हे तर भयंकर विषारी वर्ष आहे. जगातील बलाढ्य देशांना सुध्दा याचा तडाखा बसला. भारतीय अर्थव्यवस्था दोलायमान झालेली आहे. म्हणूनच सदरू बेविनारचा विषय अत्यंत गंभीर, गहन चिंतनाचा विषय ठरलेला आहे.

तितली के टेहलने से
तहजीब का कुछ टेडा नही होता
मछली के मचलनेसे
समंदर मे तुफान खडा नही होता
बैल आखिर बैल होता है.
बैल शेर से बडा नही होता

कोरोना (कोविड 19) चा मानवी आरोग्य व भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

सुनील प्र. घुगल,
असिस्टंट प्रोफेसर व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
तायवाडे कॉलेज,
कोराडी जि. नागपूर

सारांश : कोरोना विशाणूच्या महामारिमुळे व त्याच्या परिणामांमुळे संपूर्ण जग हादरले आहे 180 हुन जास्त देशात पसरलेल्या या महामारिमुळे 20 लाखांच्या वर लोकांना वेढले आहे. व त्यात मृत्यु पावलेल्या लोकांचे प्रमाण 1 लाख 15 हजारांच्यावर पोहचली आहे. सुरवातीला चीनमध्ये आलेल्या या कोरोना विशाणूद्वारे नंतर इटली, स्पेन, ब्रिटन, फ्रान्स, अमेरिका यासारख्या प्रगत राष्ट्रांसोबतच जगातील अनेक मागासलेले व अर्धविकसित देशात थैमान घातले आहे. याचा मानवी आरोग्य तसेच विविध देशांच्या अर्थव्यवस्थांना धक्का पोहचून व्यवहार ठप्प झालेले आहेत. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सुध्दा कृषी व असंघटीत कामगार, उद्योग व सेवा क्षेत्रातील अनेक उद्योगधंदे ठप्प पडलेत सर्वसामान्य जनतेला जिवनावश्यक वस्तूंचा तुटवडा निर्माण झाला आहे. भारतात भितीमय वातावरण असून देशातील सरकारने व रिझर्व्ह बँकेने अर्थव्यवस्थेला बाहेर काढण्यासाठी योजना आखली आहे. यासाठी सरकारने गरिबांना व शेतकऱ्यांना आपल्या गरजा पूर्ण करता याव्या यासाठी त्यांच्या खात्यांवर जन धन योजनेमार्फत पैसा वळता केला आहे. संशोधन पेपरचा उद्देश हा कोरोनाच्या महामारिमुळे मानवी आरोग्य व अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम अभ्यासने हा आहे. कोरोनाचा संसर्ग हा आपल्या जवळच्या संपर्कादरम्यान, खोकल्यामुळे, शिकण्यामुळे, कीर्वा बोलताना नकळत बाहेर पडणाऱ्या थुंकीच्या तुशारामुळे लोकांमध्ये पसरतो म्हणूनच जगातील भारतातील सरकारने 'घरी रहा, सुरक्षित रहा' हा नारा दिलेला आहे. कोरोनाच्या संसर्गाला W.H.O ने 11 मार्च 2020 ला महामारी घोषित केली. कोरोनावर उपचार नाही. फक्त रोग्यांच्या लक्षणावर आधारित उपचार, प्रतिकारशक्ति वाढविण्याचे उपाय या गोष्टींचा उपचार म्हणून वापर केला जातो. म्हणूनच येणाऱ्या काळात सतर्क राहण्याची खबरदारी प्रत्येक व्यक्तीची व सरकारची आहे. भारतात सद्यास्थितीत 28 हजारांच्या वर कोरोनाचे रूग्ण पोहचले आहे व हजारांच्या जवळ मृत्यु पावले आहे.

प्रस्तावणा :-

सद्यास्थितीत कोरोना विशाणु (कोविड 19) आणि त्याचे परिणाम यामुळे संपूर्ण जग हादरले आहे. कोरोना विशाणुचा अंतिम परिणाम हा मृत्यु असल्यामुळे एका भयाचे सावट जगात निर्माण झाले आहे. या विशाणुमुळे जागतिक अर्थव्यवस्था प्रभावित झाली असून त्यावर जागतिक पातळीवर प्रतिबंधात्मक उपाय षोधण्याचे प्रयत्न वैद्यकीय षास्त्रज्ञ, प्रषासन अधिकारी, राज्यकर्ते, अर्थषास्त्रज्ञ, जागतिक आरोग्य संघटना हे करित आहे कोविड 19 ने समोर आणलेले कटू वास्तव भारतासारख्या देशासाठी देखील एक मोठा धडा यानिमित्ताने मिळतो आहे. अवघ्या मागील तीन महिण्यातच जगातील 180 हुन अधिक देशात वणव्यासारख्या पसरलेल्या कोरोनाच्या महामारीने विस लाखांवर लोकांना वेढले. त्यात मरण पावलेल्यांची संख्या एक लाख पंधरा हजारांवर पोहचली जगाने एड्स इबोलासारख्या साथीही मधल्या काळात अनुभवल्या परंतू कोविड 19 चा वेग, त्याची व्याप्ती व दाहकता सर्वाधिक ठरली. अमेरिका, चीन, ब्रिटन, फ्रान्स, इटली, स्पेनसारख्या प्रगत देशांबरोबरच इतर अर्धविकसीत व मागासलेल्या देशांत सुध्दा ही कोरोना विशाणुची साथ पसरली. जागतिक आरोग्य संघटनेने या साथीला महामारी घोषित केले आहे. या निमित्ताने प्रगत देशांतील आरोग्य व्यवस्था किती तकलादु आहे हे पुढे आले. पृथ्वीच्या अनेक पटीने संहार करण्याची क्षमता असलेली एकाहुन एक प्रगत षस्त्रे अण्वस्त्रे तयार करण्यात हजारो अब्ज डॉलर खर्च करण्यात आले. परंतू साथीच्या रोगास आत्मविष्वासाने सामोरेजाण्यास समर्थ अषी आरोग्य व्यवस्था फारषी कोणी उभी केली नाही. त्याचा लाज वाटावा असा तपषील सर्वच देशांमधुन रोजच्या बातम्यांत येत आहे. 26 फेब्रुवारी 2020 रोजी अमेरिकेतील 'सेंटर फॉर डिसीज कंट्रोल अँड प्रिवेंषन' या संस्थेच्या संचालिका डॉ. नॅन्सी मेसोनियर यांनी कोरोना विशाणुच्या प्रसाराबद्दल धोक्याचा इषारा दिला होता. भारतातदेखिल इतर देशांमधुन येणाऱ्या लोकांमुळे कोरोना विशाणू झपाटयाने पसरत आहे. भारतात अस्मानी-सुलतानी संकटे, बँकांचे घोळ, मंदिची चाहुल बेरोजगारी यासारख्या प्रष्णानंतर कोरोनाचे संकट एक आव्हाण आहे.

डिसेंबर 2019 मध्ये चीनच्या हुबेई प्रांताची राजधानी वुहानमध्ये कोरोनाव्हायरस रोग 2019 (कोविड 19) या संसर्गजन्य नविन आजाराची पहिली ओळख करण्यात आली होती. आणि त्यानंतर जागतिक स्तरावर या आजाराचा प्रसार झाला व त्याने जागतिक महामारीचे रूप घेतले. या आजाराच्या सामान्य लक्षणांमध्ये ताप, खोकला, आणि ष्वास लागणे यांचा समावेश आहे. तर इतर लक्षणांमध्ये थकवा, स्नायु दुखने, अतिसार, घसा खवखवणे, गंध कमी होणे आणि पोटदुखी या लक्षणांचा समावेश असु षकतो. सामान्य लागण झाल्यापासून लक्षणे दिसण्यापर्यंतचा कालावधी हा दोन ते चौदा दिवसांचा असु षकतो बहुतेक प्रकारणांमध्ये सौम्य लक्षणे आढळतात तर काही रोग्यामध्ये व्हायरल निमोनिया आणि बहु अवयव निकामी होण्याची स्थिती असते. 19 एप्रिल 2020 पर्यंत जगातील 185 देशातील 23,56,475पेक्षा जास्त लोकांना हा रोग झाला असल्याची प्रकरणे नोंदवली गेली आहेत. 6,05,143 पेक्षा जास्त लोक बरेही झाले

आहेत. एकुण संसर्ग झालेल्या रोग्यांपैकी 7: लोकांचा मृत्यु झाला आहे. महाराष्ट्रातील कोरोना विशाणू उद्रेकातील पहिल्या रूग्णाची नोंद मार्च 2020 रोजी पुण्यात झाली.

भारतात कोरोनाचा प्रसार :-

कोरोना ह विशाणू प्रामुख्याने जवळच्या संपर्कादरम्यान, खोकल्यामुळे, षिकण्यामुळे किंवा बोलताना नकळत बाहेर पडणाऱ्या थुंकीच्या तुषारांमुळे लोकांमध्ये पसरतो. हे थेंबे अथवा तुषार श्वासोश्वास दरम्यान देखील बाहेर पडून आजुबाजुच्या जमिनीवर किंवा पृष्ठभागावर पडतात व अशा दुशीत पृष्ठभागाला हाताने स्पर्श करून आणि नंतर तोच त्यांच्या चेहऱ्याला लावल्याने ही लोक संक्रमित होऊ शकतात. हे विशाणू 72 तासापर्यंत या दुशीत पृष्ठभागावर जिवंत राहू शकतात. लक्षणे दिसल्यानंतरच्या पहील्या तीन दिवसात हा विशाणू सर्वात जास्त संक्रामक असतो, परंतू रोगाची लक्षणे दिसण्यापूर्वी आणि रोगाच्या नंतरचा टप्पा देखील फार संक्रमित असतो. या रोगाच्या निदानाची मानक पध्दत म्हणजे नाकातून घेतलेल्या नमुन्यांची रीअल टाइम रिव्हर्स ट्रान्सक्रिप्शन पॉलिमेरेज चेन रिएक्शन (आर आर टी- पीसीआर : rRT - PCR) नावाची तपासणी होय.

वारंवार साबणाने व्यवस्थित हात धुणे, इतरांशी शारिरिक अंतर राखणे (विशेषतः लक्षणे असणाऱ्या लोकांकडून) खोकतांना, किंवा षिकताना रूमालाचा वापर करणे, अचानक षिक आली असताना व रूमाल जवळ नसल्यास कोपर्याने हाताची घडी घालून काखेच्या दिषेने आतिल बाजुस षिकणे, न धुतलेले हात चेहऱ्यापासून दुर ठेवणे या व अशा उपायांचा वापर केल्यास विशाणुचा प्रादुर्भाव रोखण्यास मदत होते.

ज्यांना विशाणुची लागण झाली आहे असा संषय आहे अथवा सौम्य लक्षणे दिसत आहेत अशांना आणि त्यांची काळजी घेणाऱ्या अथवा त्यांच्या संपर्कात येणाऱ्या सर्वांनी मास्क वापरण्याची षिफारस केली जाते. सध्या कोरोना व्हायरस रोग 2019 (कोविड 19) वर जगात कोणतीही लस किंवा विषिष्ट उपचार नाहीत फक्त रोग्याच्या लक्षणांवर आधारीत उपचार, प्रतिकारषक्ती वाढविण्याचे उपाय, विलगीकरण व काही प्रयोगात्मक उपाय या गोश्टींचा उपचार म्हणुन वापर केला जातो.

उदिष्टे :-

- 1) कोविड 19 चा मानवी आरोग्यावरील परिणामांचा अभ्यास करणे.
- 2) कोविड 19 च्या भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम स्पश्ट करणे.

गृहीते :-

- 1) कोविड 19 या महामारीमुळे मानवी आरोग्यावर विपरीत परीणाम होऊन या संसर्गामुळे लोक मृत्यु पावत आहेत.

2) कोविड 19 मुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत मंदिसदृष्य परिस्थिती निर्माण होत आहे.

संशोधन पध्दती :-

शोध पेपरसाठी वर्णणात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर केला असून तथ्य संकलनासाठी इंटरनेट, साप्ताहिक, वर्तमानपत्रे या द्वितीय स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला.

जगाच्या ज्ञात इतिहासात नोंद झालेले आतापर्यंतचे भीषण साथीचे रोग:-

इ.स. 1300 पूर्वी :-

- 1) अथेन्सचा प्लेग (इ.स. पू. 430), अंदाजे मृत्यु 1 लाख.
- 2) अँटोनाइन प्लेग (इ.स. पू. 165 ते 180), अंदाजे मृत्यु 30 ते 70 लाख.
- 3) जपानमधील देवी रोग (इ.स. पू. 735 ते 737), अंदाजे मृत्यु 10 लाख.
- 4) जस्टीनाइन प्लेग (इ.स. पू. 541 ते 542), अंदाजे मृत्यु 2.5 ते 10 कोटी.

इ.स. 1300 नंतर :-

- 5) ब्लॅक डेथ (ब्युबॉनिक प्लेग) (इ.स. 541 ते 542), मृत्यु 2.5 ते 5 कोटी.
- 6) मेक्सिकोमधील देवी रोग (इ.स. 1520), मृत्यु 80 लाख.
- 7) कोकोलिटली (बहुदा विशमज्वर) मेक्सिको (इ.स. 1545 ते 1548), मृत्यु 1.5 कोटी.
- 8) लंडनमधील प्लेग (इ.स. 1665 ते 1666), मृत्यु 1 लाख.
- 9) मर्सिलीमधील प्लेग (इ.स. 1720 ते 1723), मृत्यु 40 हजार.
- 10) कोकोलिटली (इ.स. 1578), मृत्यु 2 कोटी.
- 11) रषियामधील प्लेग (इ.स. 1770 ते 1772), मृत्यु 1 लाख.
- 12) स्पॅनिष फ्लु (इ.स. 1918 ते 1919), मृत्यु 5 कोटी.
- 13) रषिया मधील फ्लु (इ.स. 1889 ते 1890), मृत्यु 10 लाख.
- 14) आषियाई फ्लु (इ.स. 1957 ते 1958), मृत्यु 11 लाख.
- 15) हाँगकाँगमधील फ्लु (इ.स. 1968 ते 1970), मृत्यु 10 लाख.
- 16) एड्स (इ.स. 1982 पासून), मृत्यु 3.2 कोटीहून अधिक.
- 17) सार्स (इ.स. 2002 ते 2003), मृत्यु 770.
- 18) स्वाईन फ्लु (इ.स. 2009 ते 2010), मृत्यु 1,51,700 ते 5,75,000.
- 19) मेर्स (इ.स. 2012), मृत्यु 850

20) इबोला (इ.स. 2014 ते 2016), मृत्यु 11300

21) कोविड 19 (2020 पासून), मृत्यु 1,45,000हुन अधिक

कोरोना विशयीची जगातील इतर देशांतील आकडेवारी :-

सर्वोच्च 10 देश (आकडेवारी दि. 18 एप्रिल 2020 पर्यंतची)

अ.क्र.	देश	बाधित	मृत्यु
1	अमेरिका	6,86,431	35,578
2	इटली	1,72,434	22,745
3	स्पेन	1,88,068	19,478
4	फ्रान्स	1,65,027	17,920
5	जर्मनी	1,38,497	4,194
6	ब्रिटन	1,08,692	14,576
7	इराण	79,494	4,958
8	चीन	82,682	4,632
9	बेल्जियम	36,138	5,163
10	नेदरलँड	30,449	3,459

एकूण बाधित 22,28,784, एकूण मृत्यु 1,50,708, बरे झालेले 5,64,210

कोरोनाविशयी भारतातील आकडेवारी :

सर्वोच्च 10 राज्ये

अ.क्र.	राज्य	बाधित	मृत्यु
1	महाराष्ट्र	3,320	201
2	दिल्ली	1,640	38
3	तामिलनाडू	1,323	15
4	मध्यप्रदेश	1,310	69
5	गुजरात	1,099	41
6	तेलंगाण	766	18
7	आंध्रप्रदेश	572	14
8	कर्नाटक	359	13
9	प. बंगाल	255	10
10	पंजाब	211	14

एकूण बाधित 14,347 एकूण मृत्यु 486, बरे झालेले 2006

महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य 5 शहरातील आकडेवारी :

अ.क्र.	षहर	बाधीत	मृत्यु
1	मुंबई	2,085	122
2	पुणे महानगर पालीका व ग्रामिण	467	46
3	ठाणे मंडळातील इतर मनपा व जिल्हे	297	13
4	ठाणे महापालीका	125	3
5	नागपूर	57	1
6	इतर जिल्हे	289	18

एकुण बाधित 3,320 एकुण मृत्यु 201, बरे झालेले 331

(स्रोत : सकाळ वृत्तपत्र दि. 18 एप्रिल 2020 पृष्ठ 7) वरील आकडेवारी वाढण्याची शक्यता आहे.

कोरोना सध्यास्थिती :

	एकूण बाधित	मृत्यु	बरे झाले
महाराष्ट्र	6,817	301	840
भारत	24,506	665	5,065
विश्व	28 लाख	1लाख 17 हजार 298	8 लाख 6 हजार 953

(स्रोत : तरुण भारत वृत्तपत्र दि. 26 एप्रिल 2020 पृष्ठ)

कोविड 19 ग्रस्त लोकांची 7 जुन पर्यंतची आकडेवारी :

स्थान	संक्रमित	बरे झालेले	मृत्यु पावलेले
महाराष्ट्र	80,221	35,156	2,849
तामिलनाडू	30,152	16,395	251
दिल्ली	26,334	10,315	708
गुजरात	19,094	13,003	1,190
राजस्थान	10,084	7,359	218

वरील तालीकेतील कोविड 19 ची लागण झालेल्यांची आकडेवारी दिलेली असुन सर्वात जास्त भारतातील कोविड 19 ची निर्धारित संख्या महाराष्ट्रात सर्वात जास्त असुन ती 80,221 एवढी आहे. तर त्यापैकी बरे झालेल्यांची संख्या 35,156 आहे. तर मृत्यु पावणाऱ्या लोकांची संख्या 2,841 एवढी आहे. ही संख्या भारतात महाराष्ट्रातील सर्वात जास्त आहे. त्यानंतर तामिलनाडू, दिल्ली, गुजरात, राजस्थान या राज्यांची आकडेवारी आहे सर्वात खालचा क्रमांक राजस्थान या राज्याचा असून कमी अधिक प्रमाणात इतर राज्यात कोविड 19 ची रुग्ण संख्या आहे. ही परिस्थिती इतर प्रमुख देश, अमेरीका, इटली, फ्रान्स, स्पेन, चीन, इस्त्रायल, इंग्लंड, नेपाल, पाकीस्तान, अफ्रिका, ग्रीस, स्विडन मध्ये भारतापेक्षा जास्त आहे.

कोरोना (कोविड 19) भारतीय अर्थव्यवस्था :-

कोरोना विशाणुच्या महामारीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्था निस्तनाबुत झाली आहे. जागतिक नानेनिधिच्या अंदाजानुसार वित्तीय वर्ष 2021-22 मध्ये भारताचा विकास दर हा 1.9 : राहिल आणि तो जी-20 राष्ट्रंमध्ये उच्च आहे. भारताची अर्थव्यवस्था 2.8 ट्रिलियन स्टर्लिंग डॉलर ची असुन लॉकडाऊनमुळे 1/4 पेक्षाही कमी अर्थव्यवस्था कार्यरत आहे. 21 दिवसाच्या लॉकडाऊन काळात प्रतिदिवस 32000 करोड रु.चे नुकसान प्रति दिवसाला अपेक्षित आहे. भारतातील 53: उद्योगधंद्यावर परीणाम झाला आहे. मालाच्या पुरवठा साखळीवर परिणाम झाला. असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांवर बेरोजगारीची कुऱ्हाड कोसळली असुन शेतकरी वर्ग अनिश्चिततेच्या सामना करीत आहे. विविध औद्योगिक क्षेत्रातील कामगारांचे पगार कपात करण्यात येत आहे. त्यात प्रामुख्याने हॉटेल विमान सेवा रेल्वे सेवा प्रमुख आहेत. भारताचा विकास दर हा घटुन 4.8 : वर आला असल्यामुळे मंदिसदृश्य स्थिती कायम आहे. कोरोनाचे संकट जागतीक पातळीवर असल्याने इतर देशाकडूनही फारशी मदतीची अपेक्षा नाही. संपुर्ण देश आणिबाणीच्या स्थितीत आहे. कृशी क्षेत्र व त्यातील असंघटीत कामगार वर्ग मोठे उद्योग लघु उद्योग व कुटीर उद्योग, स्वयंरोजगार तसेच सेवा क्षेत्रातील, हॉटेल, खानावळी बांधकामक्षेत्र, बस रेल्वे, षाळा महाविद्यालये, विज, आरोग्य, पोस्ट, बँका यात कार्यरत हात कोरोनाच्या संकटामुळे थांबल्यामुळे बेरोजगारी एक अनुरीत संकट निर्माण झालेले आहे. सप्टेंबर 2019 अखेर 91.01 लाख कोटी रु. चे कर्ज देशावर झाले आहे. निर्यातीत घट होऊन येणाऱ्या काळात विदेशी विनीमयाचे संकट सुध्दा निर्माण होईल.

मुंबई हा देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा प्राण आहे. एका पाहणीनुसार मुंबईकराचे (एम एम आर डी ए क्षेत्रासह) सरासरी मासिक उत्पन्न 25,000 रूपये आहे. यावरून मुंबईकरांचं गृहबध्द होणे हे देशाला किती महाग पडु शकत याची कल्पणा यावी. मुंबईचे सरासरी वार्षिक उत्पन्न तीन लाख 25 हजार 954 आहे. तर महाराष्ट्र राज्याच सरासरी वार्षिक उत्पन्न एक लाख 91 हजार 737 रूपये औद्योगिक नगरी हे मुंबईचं बिरुद कधीच गळून पडलं आहे. राज्यातील 55 टक्क्यापेक्षा अधिक असणाऱ्या सेवा क्षेत्राचं केद्रस्थान मुंबई आहे. यामध्ये सार्वजनिक प्रवासन स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी, व्यवसायीक सेवा वित्तीय सेवा, व्यापार, दुरुस्ती, हॉटेल व उपहारगृहांचा समावेश होतो. मुंबई व इतर प्रमुख औद्योगिक शहरे जितका काळ ठप्प असेल तेवढा राज्यासमोरील आर्थिक संकट गडद होत जाणार आहे.

असंघटीत वर्गाची अवघड स्थिती व त्यांच्यावरील परिणाम:-

कोरोना विशाणुच्या संसर्गामुळे देशात लॉकडाऊनची स्थिती निर्माण होऊन कारखाने बंद पडलेत साहजिकच आपल्या घरापासून दुर राहणाऱ्या कामगार वर्गावर संकट कोसळले काही कामगार आपल्या राज्यात किंवा गावी जाण्यास यषस्वी राहिले. त्यांची संख्या थोडीथोडकी नसुन ती पाच कोटीच्या घरात

असल्याचा अंदाज उद्योग जगातर्फे व्यक्त करण्यात आला आहे. त्यामुळे काही उद्योग व्यवहार सुरू करण्याची परवाणगी मिळाली तरी प्रत्यक्षात कामगारच उपलब्ध नाहीत असे चित्र आहे. याचा फटका मंदिच्या गर्तेत सापडलेल्या बांधकाम तसेच अन्य व्यवसायांना बसू शकतो. याषिवायही मोठ्या महानगरातही टॅक्सी, रिक्शा तसेच सहकारी गृहनिर्माण वसाहतीमधील सुरक्षा रक्षक हे व्यवसाय अषा स्थलांतरीतांच्या हातात आहेत.

लॉकडाऊनमुळे षेतमाल षेतातच कुजून चालल्याने बळीराजा कमालीचा संकटात पडला आहे. सध्याच्या परिस्थितीत मनरेगा सारखी योजना असो की सर्वसामान्यांची बँकमधील जनधनखाती असोत त्यांना गती द्यायला हवी आणि त्याचवेळी आपल्या जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी जीएसटी कर प्रणालीतील हक्काचा वाटा राज्य सरकारकडे तातडीने सुपुर्द करायला हवा आताची ही परिस्थिती केंद्र सरकारची कसोटी पाहत आहे. हेही खरेच या पार्ष्वभूमीवर हा एका अर्थाने व्यवसायीक षहाणपण आणि माणुसकी यांच्यातील संघर्ष आहे.

केंद्राकडून मदत कोरोनाच्या संकटासाठी :-

केंद्र सरकारने अलिकडेच 1.7 लाख कोटी रूपयांची मदतीची घोशणा केली. 80 कोटी लोकांना पुढील तीन महीने दरमाहा 5 किलो गहु अथवा तांदुळ मोफत देण्यात येतील तसेच 1 किलो दाळही मोफत देण्यात येईल या अन्न पुरवठ्याकरीता 45 हजार कोटीची रक्कम निष्चित केली आहे. याचा अर्थ असा की अन्न पुरवठ्याकरीता माणषी 562 रूपये इतकी तरतुद केंद्र सरकारने केली आहे. केंद्र सरकारने मनरेगा योजनेअंतर्गत असलेले वेतनाचे दरही घरलले प्रतिदिन 182 रूपये असलेले वेतन आता 201 रूपये करण्यात आले आहे. प्रधानमंत्री गरीब योजने अंतर्गत षेतकऱ्यांना एप्रिलमध्ये 2000 रूपये देण्यात येत आहे. 3 कोटी विधवा स्त्रियांना गरीब तसेच अक्षम लोकांना 1000 रूपये देण्यात येतील स्त्रियांच्या जनधन खात्यामध्ये प्रतिमाहा 500 रु. जमा होणार आहेत. समाजातील गरीब वर्गासाठीच्या हया योजना लाभदायक असुन देशातील विविध वस्तुंची मागणी वाढविण्यास उपयुक्त ठरेल.

कोविड 19 च्या आघातामुळे मंदावलेल्या भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी रिजर्व्ह बँकेचे धोरण व उपाय :-

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा मंदावत जाणारा विकासाचा दर (4.8 %)आणि त्यातच कोविड 19 चा आघात झाल्याने तिची अवस्था नाक तोंड बंद केल्यानंतर होते तषी झाली आहे. अषा अवस्थेत अर्थव्यवस्थेची स्वाभाविक गती पुर्ववत प्राप्त व्हावी म्हणुन सरकार व रिझर्व्ह बँक प्रयत्नषिल आहे.

थोडक्यात वित्तीय प्रवाह मोकळा राहावा व जनतेच्या हाती तरलता व क्रयषक्ति राहावी तसेच कर्ज पुरवठ्यात कोणत्याही अडचणी येऊ नयेत ते स्वस्त दरात उपलब्ध व्हावे, बँकेकडे अधिक पैसा

रहावा, वित्तसंस्थांची प्रकृती सुधारावी या दिषेने रिझर्व्ह बँक प्रयत्न करित आहे. संचारबंदी लागू झाल्यानंतर रिझर्व्ह बँकेने रेपो दर पाऊण टक्क्याने घटविला होता आणि आता पुढचे पाऊल टाकताना त्यांनी रिझर्व्ह रेपो दरात (रिझर्व्ह बँकेकडून बँकांना मिळणारा व्याजदर) 25 पॉइंटने कपात केली आहे. एवढ्यावरच न थांबता बाजारातील रोकड वाढविण्यासाठी टारगेटेड लॉग टर्म रेपो बॉण्ड ऑपरेशन या आपल्याकडील अस्त्रांचाही उपयोग रिझर्व्ह बँकेने केला आहे. त्याद्वारे बँकांनी बिगर बँकींग वित्त संस्थांना यातून पैसे द्यावेत अशी अपेक्षा आहे. याषिवाय व्यापारी बँकांच्या रोखराखीवता प्रमाणाची मर्यादा कमी करण्यात आली आहे. त्यामुळे देखील बँकांची रोकड तरलता वाढेल येत्या हंगामासाठी शेतकऱ्यांना मदत करता यावी म्हणून राष्ट्रीय आणि ग्रामीण बँकेला (नाबार्ड) 25 हजार कोटी रूपये लहान व मध्यम उद्योगांना आर्थिक सहाय्य करता यावे म्हणून सिडबी ला 15 हजार कोटी रूपये तर एनएचबी ला 10 हजार कोटी देण्यात आले आहे. याषिवाय मोठ्या मुदतीच्या कर्जाचा कालावधी वाढवून दिल्याने बँकांच्या टाळेबंदावरील ताण एका अर्थाने कमी केला आहे. वरिल उपायांमुळे अर्थव्यवस्थेत तरलता टिकून राहून विकास व मागणी टिकून राहिल पण यासाठी सरकारने सुध्दा रोख रकमेच्या थेट हस्तांतरापासून कर सवलतीपर्यंत वेगवेगळ्या उपायांचा विचार करावा लागेल यात रोजगार निर्मिती हाही अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. पण हे सरकारपुढे मोठे आव्हान आहे.

भारतात कोरोनाचे आर्थिक परिणाम :-

- 1) भारताच्या आर्थिक विकास दरात पुन्हा 1 ते 2: घट होण्याची शक्यता सध्या तो 4.8: आहे.
- 2) बेरोजगारीत पुन्हा वाढ होण्याची चिन्हे आहेत कामगारांना नोकऱ्या गमवाव्या लागत आहे.
- 3) सरकारच्या आरोग्य सेवांवरील खर्चात जास्त वाढ होण्याची स्थिती.
- 4) पर्यटन व्यवसाय धोक्यात येऊन पुर्ण ठप्प झालेला आहे.
- 5) देशातील शेत बाजार सावरण्यासाठी अधिक विलंब लागेल
- 6) कृषीतील माल विक्री करण्यावर अडथडे निर्माण झाले.
- 7) बँकांच्या व्याजदरात घट झाली.
- 8) व्यवसाय व व्यापार ठप्प झाल्यामुळे बँकांच्या थकीत कर्जाचे प्रमाण वाढले बँक व्यवसायात भितीचे वातावरण निर्माण झाले.
- 9) स्थलांतरीत मजूर गावाकडे गेल्यामुळे पुन्हा उत्पादन व व्यवसाय सुरू करण्यासाठी मजुरांची टंचाई जाणवेल.
- 10) भारतीय अर्थव्यवस्थेत मंदि असल्यामुळे उद्योग जगतात भितीचे वातावरण निर्माण झाले.
- 11) उत्पादन ठप्प झाल्यामुळे मजुर असंघटीत क्षेत्रातील कामगार यांच्याकडील क्रयशक्ति घटून मागणीत घट झाली.

12) खाजगी क्षेत्रातील कामगारांना काम नाही तर दाम नाही त्यामुळे त्यांच्यावर उपासमारीची वेळ आली आहे.

13) विद्यार्थ्यांच्या परिक्षा लांबल्यामुळे त्यांच्यात संभ्रम निर्माण झाला आहे.

14) आरोग्य क्षेत्रातील डॉक्टर व कर्मचारी पोलीस व प्रशासनातील अधिकारी यांना कोरोनाच्या संसर्गाची दाट षक्याता असून त्यांच्यात भिती निर्माण झाली आहे.

थोडक्यात देशातील कृषी उद्योग व सेवा क्षेत्रावर कोरोनाचा परिणाम होऊन आर्थिक घसरण सुरु झाली आहे.

निष्कर्ष :-

1) कोरोना विशाणूच्या (कोविड 19) महामारीमुळे संपुर्ण जगातील माणवी आरोग्याला धोका निर्माण झाला असून या संसर्गामुळे मृत्युचे प्रमाण 2 ते 7: पर्यंत पोहचले आहे.

2) कोरोना विशाणूच्या आघातामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कृषी उद्योग व सेवा क्षेत्रातील उत्पादन ठप्प झाले. असून अर्थव्यवस्थेतील तरलता क्रयशक्ति उत्पादन रोजगार मागणी पुरवठा कमी झालेला आहे व अर्थव्यवस्थेत मंदीचे व भितीचे वातावरण तयार झाले आहे.

उपाययोजना :-

1) कोरोनाला रोखण्यासाठी स्टे होम स्टे सेफ चे पालन करायला पाहीजे.

2) कोरोना ज्यांना झाला त्यांनी रस्त्यावर थुंकणे, खोकलने, षिकणे बंद करावे तसेच त्यांनी घरी किंवा दवाखाण्यातच क्वारंटाइन व्हायला पाहीजे व डॉक्टरांच्या सल्ल्याने वागायला पाहीजे.

3) लोकांनी सार्वजनीक ठिकाणी गर्दी करू नये एकमेकांमध्ये 1 मिटरचे अंतर ठेवून कामे करावीत

4) प्रत्येकानी मास्कचा व रूमालाचा वापर करावा त्यामुळे कोरोनाचा संसर्ग सार्वजनीक ठिकाणावरून होणार नाही.

5) अर्थव्यवस्थेत मागणी टिकून राहण्यासाठी सरकारने गरीब लोकांना मजूर वर्गाला तसेच जे बेरोजगार आहे. अशा लोकांना जीवनावश्यक गरजा पुर्ण करता येईल येवढे मानधन किंवा भत्ता त्यांना द्यावा.

6) जे उद्योग ठप्प झाले त्यांना आर्थिक मदत करावी त्यांचे कर्ज फेडण्यासाठी मदत करावी किंवा बँकाच्या मदतीने त्यांचे कर्ज व व्याजाचे हप्ते पुढे ढकलावे.

7) आरोग्य व्यवस्था अद्यावत ठेवावी.

- 8) आरोग्य कर्मचारी डॉक्टर्स, पोलीस व प्रशासनातील जे कर्मचारी कोरोनाच्या लढ्यात संघर्ष करत आहे. त्यांचा किंवा सरकारने काढावा व त्यांच्या कुटूंबियांना हमी द्यावी.
- 9) अर्थव्यवस्था संतुलित राहण्यासाठी योग्य असे आर्थिक धोरण राबवावे.
- 10) जागतिक आरोग्य संघटनेच्या मार्गदर्शक सूचनांचे पालन करावे.
- 11) लॉकडाऊन कडक राबवावे.

वरील उपायाची काटेकोर अंमलबजावणी केल्यास भारत कोरोनामुक्त होऊन देशाची अर्थव्यवस्था पुर्ववत होण्यास मदत होईल.

संदर्भ सुची :-

- अर्थभान : बेरोजगारी कोरोना आणि उपाय यावर मराठी साप्ताहिक विदर्भ वतन मधील डॉ. वर्शा गगणे यांचा लेख.
- बुधवार 8 एप्रिल 2020 मधील लेख पृष्ठ नं.2
- [http:// mr.m.wikipedia.or](http://mr.m.wikipedia.or)
- सकाळ वृत्तपत्र षनिवार 18 एप्रिल 2020 पृष्ठ नं.6
- सकाळ वृत्तपत्र 18 एप्रिल 2020 पृष्ठ नं. 4 ते 7
- ीजजचण्ण मदण्णूपापचमकपण्वतहडूपाप
- सकाळ वृत्तपत्र नागपूर, बुधवार 15 एप्रिल 2020 पृष्ठ नं.4
- सकाळ वृत्तपत्र षनिवार 18 एप्रिल 2020 पृष्ठ नं.4

कोरोना विषाणूच्या महामारीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम

डॉ. महेन्द्र गावंडे

अर्थशास्त्र विभाग

नारायणराव काळे स्मृति मॉडेल कॉलेज,

कारंजा (घा.), जि.वर्धा.

Email- gawande_mahendra@rediffmail.com

कोरोना विषाणूच्या महामारीमुळे भारताचीच नाही, तर जगाची अर्थव्यवस्था विस्कळीत झालेली आहे. विकसीत व महाशक्ती समजल्या जाणाऱ्या देशाच्याही अर्थव्यवस्था व स्वास्थ्यव्यवस्था ह्या रसातळाला गेल्या आहे. कारण कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव होवू नये म्हणून जवळजवळ सर्वच देशांनी लॉकडाऊन या शस्त्राचा वापर केला. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेच्या सर्वच क्षेत्रावर त्याचे दुर्गामी परिणाम होवून विकासगती अववृद्ध झाली. पण मानवी जिवनाची होणारी फार मोठी हानी रोकण्यात बरेच यश प्राप्त झाले. कारण हा कालावधी स्वास्थ्यव्यवस्था सुदृढ करून जनजागृती करण्याकरिता उपयोगी पडला. भारताचे पंतप्रधान नरेन्द्र मोदी यांनी प्रथम लॉकडाऊनची घोषणा करतांना "जान है तो जहान है!" अशी घोषणा दिली होती व त्या दृष्टीने प्रयत्न करण्याकरिता लॉकडाऊनचा कालावधी वापरण्यात आला. पण देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या विविध घटकाला त्याचा फटका बसून बऱ्याच समस्या निर्माण झाल्या.

भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील विविध समस्या—

1. विकासदर घटला— 2019–20 मध्ये 5.3 टक्के विकासदर राहिल असे मूडीज ने सांगितले होते. पण आता 2.5 टक्के विकासदर राहिल असे मूडीजचे म्हणणे आहे. तसेच भारताचे माजी सांख्यिकीय तंज प्रवन सेन यांनी सुध्दा भारताचा विकासदर 3 टक्के पेक्षा कमी राहिल असे भाकीत केले. जागतिक बँक नुसार भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास दर 2020–21 मध्ये 1.5 ते 2.8 टक्के राहिल. याचा अर्थ असा की, विकासदर लक्षपासून विचलीत होवून फार कमी झाला आहे.
2. मंदीची दाट शक्यता— बराच काळ विकासदरात घसरण झाली तर मंदीनिर्माण होवू शकते त्यामुळे विकास दर वाढवीणे आवश्यक आहे.
3. मोठे उद्योग बंद झाले— कोरोनाचा प्रसार रोखण्याकरिता उद्योग, कारखाने बंद करण्यात आले होते व पुन्हा सुरु करण्याकरिता काही नियम तयार करून त्याच्या पालनाच्या आधारावर

- सुरूकरण्याची परवानगी दिली जात आहे, पण ते अशक्य व खर्चीक दिसून येते. त्यामुळे उत्पादन व्यय वाढू शकतो.
4. सप्लाय चेन तुटली— उत्पादकापासून उपभोक्त्यापर्यंत उत्पादन पोहचवीण्याकरिता एक विशिष्ट साखळी असते ते या काळात पूर्ण पणे उध्वस्त झाली व या क्षेत्रातील रोजगार सुध्दा गेला.
 5. थिएटर बंद झाले, मनोरंजन व्यवसाय बंद झाले— कोरोनाचा प्रसार होवू नये म्हणून गर्दी टाळण्याकरिता थिएटर बंद व मनोरंजन व्यवसायाला खीळ ठोकल्या गेली. त्यामुळे तेथील रोजगार नष्ट झाला.
 6. मॉल बंद— कोरोनाचा प्रसार होवू नये म्हणून गर्दी टाळण्याकरिता मॉल बंद करण्यात आले त्यामुळे तेथील रोजगार करणारे लोक बेरोजगार झाले.
 7. IPL सारख्या स्पर्धा, धार्मिक स्थळे बंद, हॉटेल व्यवसाय बंद झाला.— कोरोनाचा प्रसार होवू नये म्हणून गर्दी टाळण्याकरिता या क्षेत्रावर बंदी घालण्यात आली, त्यामुळे रोजगार नष्ट होवून तेथील श्रमिक हालाकीचे जिवन जगण्यास मजबुर झाले.
 8. औद्योगिक उत्पादन घटले, निर्यात व्यापार घटला, उपभोग घटला इत्यादीमुळे बेरोजगारीत वाढ झाली.
 9. बेरोजगारीत वाढ होवून स्थलांतरीत मजूरांचे अनेक प्रश्न निर्माण झाले— ते म्हणजे जिथे राहत होते तिथे ते अर्थाजन होत नसल्यामुळे राहू शकत नव्हते, कारण जागेचे भाडे, किराणा व दररोजच्या जिवना आवश्यक वस्तु खरेदी करणे त्यांना अशक्य झाले, त्यामुळे त्यांना पलायण करावे लागले. सरकारने केलेली व्यवस्था त्यांच्या गरजांच्यामानाने तोकडी होती म्हणून त्यांना अनेक समस्यांना सामारे जावे लागले.
 10. शेती क्षेत्र संकटात आले— शासनाने कोरोनाचा प्रसार होवू नये म्हणून गर्दी टाळण्याकरिता खरेदी—विक्री केन्द्र काही काळाकरिता बंद केले होते, तसेच वाहतुक व्यवस्था विस्कळीत झाली होती, त्यामुळे शेती उत्पादनाच्या खरेदी विक्रीत अडथळे निर्माण झाले व शेतकऱ्याला हालाकीचे दिवस पाहावे लागले.
 11. क्रयशक्ती विहीन समाजाची निर्मिती होत आहे— रोजगार गेल्यामुळे उदा. हातगाडी वाले, बांधकाम मजुर इतर क्षेत्रातील रोजंदारीत काम करणारे कामगार, फुटपाथवाले दुकानदार इत्यादींवर शासनाने कोरोनाचा प्रसार होवू नये म्हणून गर्दी टाळण्याकरिता प्रतिबंध टाकल्यामुळे या क्रयशक्ती विहीन समाजाची निर्मिती झाली.
 12. दळणवळण व्यवसाय आर्थिक दृष्ट्या क्षिण किंवा खिळखिळी झाली आहे, कारण त्यांचे उत्पादन बरेच घटले आहे.

13. आरोग्य व्यवसायावर ताण वाढला— कारण लोकसंख्या जास्त व त्यामानाने अविकसीत व तोकडी आरोग्य व्यवस्था असल्यामुळे वाढत्या कोरोना संकटावर मात करण्याकरिता या व्यवस्थावर ताण वाढत आहे. आवश्यकता असलेल्या रुग्णांना योग्य सेवा ते देऊ शकत नाही.
14. आंतरीक सुरक्षा व्यवस्थेवर ताण वाढला उदा. पोलीस दल शासनाने कोरोनाचा प्रसार होवू नये म्हणून गर्दी टाळण्याकरिता आंतरिक सुरक्षा व्यवस्थेला नियंत्रणाच्या कामाकरिता लावले होते. जनसहभाग जर व्यवस्थीत मिळाला असता तर त्यांच्यावरील ताण कमी झाला असता, पण त्यांना अनेक अडचणींना सामोरे जावून नियंत्रण करावे लागले, त्यामुळे आंतरीक सुरक्षा व्यवस्थेवर ताण वाढला
15. सार्वजनिक क्षेत्रातील विकास लक्ष ढळले— रस्ते, पाणी, आरोग्य, शिक्षण, अन्न, वस्त्र, निवारा यावर सरकारचा होणारा खर्च, कोरोना महामारीला रोकण्याकरिता वळता करावा लागला.
16. प्राथमिक गरजावर ताण वाढला— कोरोना महामारीमुळे जे बेरोजगार झाले त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्याकरिता शासनाला पुढे यावे लागले, त्यामुळे प्राथमिक गरजावर ताण वाढला व पूर्ण करणे शक्य झाले नाही.
17. विकसीत समजल्या जाणाऱ्या क्षेत्रात किंवा राज्यात कुशल श्रमिकांचा प्रश्न निर्माण होवून, त्याच बरोबर अविकसीत क्षेत्रात छुपीबेकारी निर्माण झाली. कारण पलायण करून आलेले श्रमीक पुन्हा विकसीत क्षेत्रात जाण्यास तयार नाही.
18. छोटे व्यापारी, ऑटो रिक्शा चालक, हातगाडी वाले व जनसंपर्क असणारे व्यवसाय शंकेच्या क्षेत्रात गेले. उदा. नाव्ही, छोटे हॉटेल, चहा टपरीवाले इत्यादी कोरोना महामारीच्या भितीमुळे पुन्हा कार्यरत व्हायला वेळ लागेल.
19. पर्यटन व्यवसाय आर्थिक संकटात गेला आहे— कारण आता कोरोना महामारीच्या भितीमुळे बंद केल्यावर पुन्हा पूर्व स्थितीत येणे सध्या तरी शक्य नाही.
20. शिक्षण क्षेत्रात अनेक समस्या निर्माण झाल्या, त्यामुळे बरेच बेरोजगार झाले, जसे—कोचिंग वर्ग, विविध स्पर्धा परीक्षा वर्ग, तसेच उमेद असणारे तरुण बेरोजगारीच्या खाळीत लोटल्या जाईल.
21. सामाजिक अंतर ठेवून बरेच व्यवसाय करणे शक्य नाही, त्यावर आघात होईल.
22. मागणी व पुरवठा दोन्ही बाजूने अर्थव्यवस्था गतीहीन झाली. व्दिकेत्रिय प्रारूपानुसार उत्पादक वर्ग व उपभोक्ता वर्ग दोन्ही संक्रमित झाले आहे. कोरोना महामारीच्या भितीमुळे उत्पादन प्रक्रीया थांबली व उपभोग जिवना आवश्यक वस्तु सोडून मंदावलेला दिसून येतो.
23. दारिद्र्यतेत वाढ झाली— रोजगार गेल्यामुळे उपभोग घटला व दारिद्र्यतेत वाढ झाली
24. एकूणच आर्थिक विकासाला गती देणारे आयात, निर्यात प्रेरित करणारे सर्व व्यवसाय, व्यापार, उद्योग डबघाईला आले आहे.

अर्थव्यवस्थेला गती देण्यात येणाऱ्या अडचणी-

अर्थव्यवस्थेला गती देण्याकरिता शासनाकडून जरी प्रयत्न चालले असले, तरी त्याचे परिणाम पुढील एक दोन वर्ष तरी दिसने शक्य नाही. कारण कोरोनामुळे विविध घटकांच्या मनात निर्माण झालेले भय, तसेच लॉकडाऊनमुळे श्रमिकांचे झालेले हाल व पलायन, औद्योगिक क्षेत्रात निर्माण झालेले आर्थिक संकट, तसेच नविन परिवर्तीत व्यवस्था या सर्वा सोबत जूळवाजुळव करण्यास वेळ लागेल.

1. सामाजिक अंतर ठेवून उत्पान घेतल्यास उत्पादन व्ययात वाढ होईल.
2. कुशल व सक्रीय मजुर आता मोठ्या विकसीत शहरात भितीमुळे येण्यास तयार होणार नाही कारण त्यांच्या मानसिकतेत बरेच परिवर्तन झाले आहे.
3. शेती व्यवसायावर ताण वाढेल.
4. वाहतुक, हॉटेल, पर्यटन व्यवसायात पुन्हा स्थिरता प्रस्थापित होण्यास बराच वेळ लागेल.
5. निर्माण झालेल्या परिस्थितीवर मात करण्याकरिता सरकारने केलेल्या उपाय योजना यशस्वी झाल्यास भारत आर्थिक महाशक्ती बनू शकेल. "जान भी जाहान भी" हे लक्ष गाठणे शक्य होईल. पण त्यालाही काही अवधी लागेलच.

याकरिता सरकारने काही अपाययोजना केल्या त्या खालील

सरकारी उपाय योजना-

1. लघु, मध्यम, कुटीर उद्योगांना आर्थिक सहाय्यता दिली. तसेच कमी व्याजदरावर कर्जाची सोय उपलब्ध करून दिली.
2. मोठ्या उद्योगांना विशेष आर्थिक पॅकेज दिले. तसेच स्वस्त कर्ज उपलब्धी केली.
3. शेतीकरीता कमी व्याजदरावर ऋण उपलब्धी केली.
4. ब्रेजगार आणि स्थलांतरीत श्रमिकांना रोजगार हमी योजनेत सामावून घेतले. मनरेगाला चालना दिली.
5. अनेक राज्यांनी विकास कामाला नव्याने सुरवात केली.
6. उपासमारीमुळे जनजिवन विस्कळीत होवू नये म्हणून अन्न सुरक्षे योजने अंतर्गत अन्न-धान्य तिन महीन्याकरिता निशुल्क दिले. तसेच प्रधानमंत्री उज्वला योजने अंतर्गत LPG सिलेंडर उपलब्ध करून दिले. शेतीकरीता विशेष अनुदान देण्याचे अभिवचन दिले. जनधन खात्यामध्ये काही पैसा वळता केला.

समस्यावर उपाय-

1. कामाच्या ठिकाणी मजुरांना संपूर्ण संरक्षण देणे.
2. नव्या रोजगार संधी निर्माण करणे.
3. असलेल्या नौकऱ्या टिकवीणे.
4. अनुदान देणे.
5. शेती क्षेत्राचा विकास करणे.
6. ग्रामीण रोजगार निर्माण करणे

ILO ने 2.5 कोटी लोकांचा रोजगार जाईल असे मत व्यक्त केले. तर 'सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमी' नुसार भारतात एकूण 40.4 करोड रोजगार होता तो लाकडाऊन काळात घटून 28.5 करोड झाला म्हणजेच 12 करोड रोजगार गेला. केन्द्रीकरणाकडून विकेंद्रकरणाकडे जाणे व ग्रामीण औद्योगिक विकास मॉडेल अस्तित्वात आणणे, आयात प्रतिस्थापन करून निर्यात उद्योगांना प्रोत्साहन देवून निर्माण झालेल्या संधीचा विश्वासाने लाभ उचलणे आवश्यक आहे. तसेच जनसहभागाशिवाय आत्मनिर्भर होणे शक्य नाही. त्यामुळे शासकीय प्रयत्नाबरोबरच लोक सहभाग आवश्यक आहे. चिन कडून होणाऱ्या आयातीवर बरेच उद्योग आज अवलंबून आहे. त्यांच्या गरजा देशातच पूर्ण करणे आवश्यक आहे. तसेच चिनला होणारी निर्यात एकूण निर्याती पैकी जवळपास 5 टक्के आहे. शासनाने 'आत्मनिर्भर भारत' या मिशन खाली 20 लाख कोटी रूपयाचे आर्थिक पॅकेज घोषित केले. हे वर्तमान GDP च्या 10 टक्के आहे. या मध्ये RBI व तित्त मंत्रालयाद्वारे घोषित केलेल्या 8 लाख कोटी पॅकेजचा अंतर्भाव झाला आहे. हे पॅकेज करामध्ये सवलत, व्याजामध्ये सुट, कर्ज माफी, शेती व कुटीर उद्योग, सुक्ष्म व लघु उद्योग, स्वयंसेवी संस्था, तसेच नवीन आर्थिक औद्योगिक प्रक्रीया सुरु करण्याकरिता वित्तीय सहायतेच्या स्वरूपात आहे. देशातील असलेली जनसंख्या, रोजगार क्षमता व उपभोग क्षमता आणि उत्पादन क्षमता यांचा चांगला वापर झाल्यास आर्थिक स्थिती सुधारून आत्मनिर्भर देश निर्माण होणे सहज शक्य आहे. परंतु सर्व उद्देशीत क्रिया व जनसहभाग योग्य न मिळाल्यास सर्व प्रयत्न निष्फळ ठरू शकते.

संदर्भ सूची—

- डॉ. रूची त्यागी – आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र एक मुल्यांकन, आर्य पब्लिकेन्स, दिल्ली-110093
- डॉ. दिपक अग्रवाल – मुद्रा बँकिंग, लोक वित्त एवं आंतरराष्ट्रीय व्यापार, हिमालया पब्लिशिंग
- डॉ. सुधाकर शास्त्री व डॉ. प्रकाश देहलीवाल – भारतीय अर्थशास्त्र विश्व पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रिब्यूटर्स, नागपूर
- एम. एल. झिंगन – आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र
- एस. पी. सिन्हा – आर्थिक विकास एवं नियोजन
- आकाशवाणी, टि.व्ही., वर्तमानपत्रे
- इंटरनेटचा वापर

ऑनलाइन शिक्षणाचे फायदे आणि तोटे

प्रा. डॉ. जे. एस. हटवार

आर्ट्स अँड कॉमर्स नाईट कॉलेज,

नागपूर

एकविसावे शतक हे तंत्रज्ञानात तंत्रज्ञानाचे शतक मानले जाते। आज प्रत्येक क्षेत्रात संगणकाचा मुक्त वापर होताना दिसतो। संगणकाच्या वापरामुळे अनेक अवघड आणि वेळखाऊ कामे सुलभ झाली आहेत। आपल्या दैनंदिन व्यवहारात रिझर्वेशन, हॉस्पिटल, शाळा, बँक, हॉटेल्स, व्यापारी प्रतिष्ठाने, कारखाने, सेवाक्षेत्र, कृषी क्षेत्र, रुग्णालय सरकारी व खाजगी कार्यालय सगळीकडे संगणकाचा वापर केला। जातो बऱ्याचदा आपल्याला हवी असलेली माहिती व कागदपत्रे संबंधित कार्यालयात व्यक्ती इंटरनेटच्या माध्यमातून संगणकावर सहज उपलब्ध होतात। परीक्षेचे व नोकरीचे अर्ज भरण्यापासून त्याच्या निकालापर्यंत सर्व गोष्टी इंटरनेटवर उपलब्ध होत असतात। याकरिता संगणकाचे शिक्षण घेणे अतिशय महत्त्वाचे आहे। संगणकाचे शिक्षण घेऊन त्याचा व्यवसाय व नोकरी म्हणून निवड केलेले कित्येक लोक कमालीचे यशस्वी झालेले आढळतात। अनेकांनी देशविदेशात तगड्या पगाराची नोकरी, व्यवसाय यशस्वीपणे करीत आहेत। म्हणूनच संगणकाचे ज्ञान होणे ही काळाची गरज बनली आहे।

शिक्षणामुळे मानवाने खूप मोठ्या प्रमाणावर उत्क्रांती साध्य केलेली आहे। शिक्षण घेतल्यामुळे मानवाला आपल्या मूलभूत हक्कांचे महत्व व सामाजिक कर्तव्य याची जाणीव होते परंतु देशावर ओढवलेल्या या कोरोनाशी संकटाचा सामना करण्यासाठी सरकारने लॉक डाऊन सुरू केले आहे। परिणामी देशातील सर्व शाळा बंद राहू लागल्या। विद्यार्थ्यांच्या परीक्षासुद्धा रद्द झाल्या। विद्यार्थी घरातच बसून राहू लागले। पुढच्या वर्गाचा अभ्यास कसा करावा? काय करावे? असे अनेक प्रश्न निर्माण झाले आणि मग त्यावर ऑनलाइन शिक्षण ही संकल्पना पुढे आली। विद्यार्थ्यांना या ऑनलाईन शिक्षणाचा आनंद वाटू लागला।

ऑनलाइन शिक्षणाचे फायदे :

ऑनलाइन शिक्षण प्रणालीमुळे विद्यार्थ्यांतील संवाद वाढला। कमीत कमी खर्चात मोबाईल, टॅबलेट, दूरदर्शन, लॅपटॉप, संगणक इत्यादी द्वारे गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळू शकते। गरज वाटेल तेव्हा शिक्षकांकडून फोनद्वारे आपल्या अडचणींचे निराकरण करू शकतात। शिक्षणव्यवस्थेत शाळेत शिक्षक ज्या पद्धतीने शिकवतात त्याच पद्धतीने शिक्षण घ्यावे लागते, परंतु ऑनलाइन पद्धतीत मात्र विद्यार्थी आवडेल त्या पद्धतीने शिक्षण घेऊ शकतात। शाळेत नियोजित वेळेत अभ्यासक्रम शिकवून पूर्ण करणे ही शिक्षकाची जबाबदारी

असल्यामुळे इंटरॅक्शन व्हॅल्युएशन अंड फीडबॅक (interaction valuation and Feedback) यासारख्या महत्त्वाच्या शैक्षणिक कृतींवर शिक्षक फार कमी वेळ देतात। त्यामुळे प्रयत्नपूर्वक व शोधक वर्तनामुळे शिकविणे ही पद्धत फारच कमी वापरल्या जाते। म्हणून वर्गात विद्यार्थी तासिकेला जांभया येतात, डेक्स, बेंच, पेन इत्यादी वाजविणे, दुलक्या मारणे, वारंवार शोरूम ला जाणे, खिडकीबाहेर बघणे, समोरच्याला डिवचणे इत्यादी वर्तन करताना दिसतात। शिक्षककेंद्री पद्धतीत शाळेत रटाळ वाणी होऊन वेगळेपणाचा आनंद लुटता येत नाही।

ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीत योग्य नियोजन केले तर आपल्या वेळेची बचत होईल तसेच शिक्षकांच्या कामाचा ताण कमी होऊ शकतो वरील सर्व फायद्यामुळे ऑनलाईन शिक्षण प्रणाली विद्यार्थ्यांना नक्कीच आनंददायी वाटत असेल यात शंकाच नाही।

ऑनलाईन शिक्षणाचे तोटे :

ऑनलाईन क्लासेस ही पद्धत आज खूप लोकप्रिय झालेली आहे। विशेषतः आईवडिलांसाठी ही पद्धत तर फारच समाधानी व कौतुकाचे ठरलेली आहे। आपला पाल्य निमुटपणे आपल्या डोळ्यासमोर स्वप्रयत्नाने ज्ञान घेतो हे जणू त्यांना भूषणच वाटते। आज घडीला शाळा महाविद्यालय व विद्यापीठांनी डिजिटल क्लासरूम ही ही सुविधा सुद्धा सुरू केलेली आहे। जगाच्या काना कानाकोपऱ्यातील काहीही, कधीही, कितीही वेळा आपण शिकू शकतो। अशी ही काळ, वेळ, स्थळ असे निर्बंध नसलेली मुक्त सुविधा आहे परंतु हेच तंत्रज्ञान शाप युक्त सुद्धा ठरू शकते।

जेव्हा विद्यार्थी अभ्यासाव्यतिरिक्त इतर वेबसाईट सर्च करतात तेव्हा त्याचे घातक परिणाम त्यांच्या जीवनावर होतात। नको ते ज्ञान कमी वयात मिळाल्यामुळे आत्मकेंद्री, अबोल, बेढर, निर्ढावलेला होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही। त्याचप्रमाणे त्याचा विपरीत परिणाम मुलांचे डोळे, डोके व मेंदूवर होत असतो। विद्यार्थ्यांच्या ऑनलाईन शिक्षणामुळे दिवसेंदिवस विद्यार्थी कम्प्युटर आणि मोबाइल याचा वापर करतात। यामुळे त्यांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम झालेला आहे। त्यामुळे डॉक्टर कडे दवाखान्यात जाण्याचे प्रमाण वाढल्याचे काही दिवसांपूर्वीच बातमी वर्तमानपत्रात आली होती, शिवाय यूट्यूब वर सर्व गोष्टी मिळत असल्यामुळे विद्यार्थी आपली बुद्धी वापरतच नाहीत। हवी तेवढीच माहिती घेण्याच्या प्रवृत्तीमुळे सखोल पूरक ज्ञान मिळविणे ही कल्पनाच त्यांना पटत नाही। अवांतर वाचनाचे फायदे या इंटरनेट मुळे विद्यार्थी सर्व विसरून गेलेत। आजच्या पिढीला सर्वकाही त्वरित तयार गोष्टी पुरवून त्यांना संयम, सखोल विचार, धडपड इत्यादी बाबींपासून दूर करीत आहेत, कष्टाने मिळालेले ज्ञान कसे चिरकाल लक्षात राहते ही गोष्ट आजच्या विद्यार्थ्यांना माहित नाही। पण ऑनलाईन द्वारे घेतलेले तेवढ्यापुरते ठरते, शेवटी काय पालथ्या घागरीवर पाणी असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही।

चांगल्या शिक्षकाची जागा तंत्रज्ञान कधीच घेऊ शकत नाहीA पारंपारिक शिक्षणाबरोबरच आजच्या ऑनलाईन क्लासेसची जोड देणे अत्यावश्यक आहे हे खरे आहे परंतु सातत्यपूर्ण चिरकाल टिकणारी प्रगती साधण्यासाठी ही आधुनिकता पुरेशी नाहीA तंत्रज्ञानाच्या अवास्तव वापरामुळे बाह्य जगातील व्यावहारिक लक्ष कमी झाले आहेA मोबाईल आणि संगणक वापरणाऱ्यांना पाठ दुखी, खांदे दुखणे, बोटे बधीर होणे, डोळ्यांची आग होणे, डोकं दुखणे, दृष्टी कमकुवत होणे इत्यादी विकार वरचेवर होतातA सतत इंटरनेटवर असल्यामुळे झोप न येणे, झोपेतून मध्येच जाग येण्याचे प्रकार आढळून येतात यामुळे कायमचा निद्रानाश सुद्धा होऊ शकतो। व्यायामाचा अभाव असल्यामुळे मधूमेह, उच्च रक्तदाब, हृदयविकार अशा अनेक नव्या जीवनशैलीचे आजार मोठ्या प्रमाणात दिसून येतात।

अभ्यासापेक्षा किंवा आवश्यक कामापेक्षा मनोरंजनासाठी नेट व मोबाईलचा जास्त वापर केला जातो, अशी सर्व पालकांची तक्रार आहे। या तरुणांना त्यांच्या मोबाईल व लॅपटॉप पासून काही तास दूर ठेवला तर त्यांच्यामध्ये कमालीची चिडचिड निर्माण होते व ते चिंताग्रस्त होतात, विद्यार्थ्यांची अभ्यासात एकाग्रता राहत नाही।

तंत्रज्ञान हे नेहमीच दुधारी तलवारीसारखे असतं। त्याचा वापर आयुष्यभर सुखकर करण्यासाठी होतो पण त्याच्या अति आहारी गेल्याने शारीरिक आणि मानसिक आरोग्याची दशा तर होतेच पण रोजच्या कामात आणि दिनक्रमात अडथळे येऊन जीवनाची एकूणच घडी विस्कटून जाते।

संदर्भ :

- <https://www.maharashtratimes.com>
- <https://www.maxmaharashtra.com>